

კათოლიკთა ეკკლესია

ს ა ქ ა რ თ ე ე ლ ო უ ი

ზ. ჭიჭინაძისა

თ ზ ი ლ ი ს ი

მსწრაფლ-მბეჭდავი სტამბა არ. ქუთათელაძისა, ნიკ. ქ., № 21.

1903

Дозволено цезаурою, Тифлисъ 3-го Апрѣля 1903 г.

კათოლიკეთა ეკლესია

(უძლენი დიდათ პატივცემულს და დასავლეთ საქართველოს ისტორიის
საძირკელის დამფუძნებელს მოძღვარს ივანე გვარამაძეს).

იოანე ნათლის მცემლის ეკლესია (ახალციხეში) გაკეთებულია XIII საუკუნეში, ზედ მიწვენით 1298 წ. იგი აღუშენებიათ უბრალო დიდრონის თლილის ქვებით, თითქმის ღოღებით, შიგა და შიგ აქა-იქ კედლეში, ზოგი ერთ ალაგას კარგი ქვებით ჩაუტანებიათ, ამ ქვებს ქართული წარწერანიც ემჩნევათ ცხადათ, ხოლო მეტად მქრალად-კი. ეკლესია გაკეთებულია თავის დროის რიცხვის მრევლის კვალობაზედ. თვით ეკლესიის გარეგანი სახეც მოწმობს მის უხუცესობას. ძველი ეკლესიის სიგრძე იქნება თორმეტი არშინი და სიგანე შვიდი არშინი. შიგ გაულესავია, ძველად-კი გალესილი ყოფილა, ამ ეკლესიას ბევრი მწუხარება და დევნა გამოუვლია მაჰმადიანთ დევნულობისაგან. XVII—XVIII საუკუნოებში. რადგანაც მესხეთსა და ჯავახეთს კათოლიკის მრევლს გამრავლება დაუწყვია, ამიტომ ამ ძველის ეკლესიისათვის წინიდან კარგა ვრცელი ეკლესია მრუდგამთ, ეკლესია უყავრულო, უფრო ძველებურს მიწურს ქოხსა ჰგავს, ვინემც ეკლესიას. ახლად მიშენებული კარგა ვრცელია, საკმარისი, ხოლო ძრიელ მდაბიურათ-კი არის გაკეთებული.

ეკლესიაში მოიპოვება ბევრი ძველი ხატები. სხვათა შორის, აქ ასვენია აწყვერის მღვთის მშობლის ხატი, რომელიც ძველადგანვე, ანუ აწყვერის ტაძრის გაუქმების შემდეგ მოუტანიათ ამ ეკლესიაში. აწყვერის დიდი ტაძარი გაუქმდა XVII საუკ. ნახევარს.

აქ არის მაცხოვრის ხატი XVI საუკ. ქართულის წარწერით. წარწერა მოწმობს შემდეგს: „ქრისტე ხატი მაცხოვრისა შევამკეთ ჩვენ ჩიჯავაძემ ჰატამ თანა მემცხედრემან ჯაფარიძის ქალმან თამარმან ცოდვითა მისტვეებლათ ჩვენთა და ჩვენთვისაცა შენდობა ბრძანეთ მღვთის გულისთვის, ვინც ეს ჩვენს საფლავს განაშოროს, ჩვენი ცოდვამსცა ეკითხვის მას საშინელსა სასჯელსა“.

მეორე: „ესე ხატი იანვრის ჰირველს, შევწირეთ სტამბოლსა შინა მეოფთა ძმებმა წმ. იოანეს ეპკლესიას მოსახსენებლად ცოცხალთა და შეკდართათვის 1749 წ.“.

ეკკლესიას სომხურ კათოლიკეთ ტიპიკონი აქვს მიღებული, საეკკლესიო წიგნებში სომხურს გარდა ქართული საეკკლესიო წიგნებიც მრავლად არის, თითქმის ყველა საჭირო წიგნები, რადგანაც ეკკლესიაში ქართულს ენასაც ახმარებენ. ხატებსა და საეკკლესიო ნივთებს შორის ბევრი რამ ძველის ძველის ნივთებისაც მოიპოვება.

ოსმალთა მფლობელობის დროს, ამ ეკკლესიაზედ და საზოგადოთაც ქრისტიანებს ზარის ჩამოკიდება და რეკა არ შეეძლოთ. დღეს, ეკკლესიას ორი პატარა ზარი აქვს ძველად შემოწირულნი. გარდმოცემა გახლავთ, რომ ვიდრე სომეხთ კათოლიკეთ გავლენა გაძლიერდებოდა ახალციხის ქართველ კათოლიკეებზედ, მინამდის ამ ეკკლესიაში წირვა ლოცვა სულ ქართულად სწარმოებდა, რადგანაც მაშინდელი მრევლი მთლად ქართულს ენაზედ მოსაუბრე კათოლიკეთაგან შესდგებოდაო, მიტომაც არის, რომ ამ ეკკლესიას სულ ძველის ძველად კათოლიკენი თვით ქართულს დაბეჭდილს ხუცურს საეკკლესიო წიგნებსაც-კი სწირავდნენ, ეს ეკკლესია, რომ ძველადგანვე ქართველ ტომის საკუთრება ყოფილა, ეს კარგად სჩანს იმ გარემოებიდამაც, რომ ეკკლესიაში უძველესს საფლავების ქვებზე წარწერანი ქართულად აქვსთ. ეს ქვები შეეხება XVI—XVII საუკუნოებს.

დარწმუნებული ვარ, რომ ეს ეკკლესია ძველად სომეხ კათოლიკების ყოფილიყო და ახალციხეშიაც სომეხ კათოლი-

კენი, მაშინ ეკკლესიაში ერთი ქართული წარწერაც-კი არ დარჩებოდა. წვიმისაგან გადარეცხილ ქვებს გარდა სჩანან საფლავის ქვები 1782 წ. დასაჯლავებულის, 1789 წ., 1771 წ. 1779 წ. 1798 წ. 1795 წ. 1782 წ. და მრავალიც სხვანი. რომელთ მოხსენებაც ქალის თუ კაცის სულ ქართული სახელებია, ისეთი სახელები, რომელსაც სომეხნი თავიანთ დღეში არავის დაარქმევდნენ.

ერთ დროს, რადგანაც ამ ეკკლესიის მრევლი დიდი ყოფილა, მიტომ შემდეგ და შემდეგ ახალციხელთ მკვიდრთ აქეთ-იქით იწყეს განსულა და ამიტომ მრევლმაც იწყო კლება. კარგა ხანია მას შემდეგ გასული რაც აქ ერთი მოძღვარი, ანუ წინამძღვარი განაგებს. სხვა და სხვა დროს, სულ სხვა და სხვა ტომის მოძღვარი განაგებდნენ. საუბედუროთ, ამ გამგეთა ცხოვრების წელნი ძლიერ შორს არ მიდის, მაგალითებრ: მოძღვარი ლაზარე მიიცვალა 1764 წ., ღონ ანტონი, 10 მკათათვეს, 1767 წ., მამა სტეფანი 1771 წ., მამა იაკობი საბაშვილი, ბაროხი 1773 წ., პატრი გიორგი 1777 წ., პატრი იოანე გარსევანაშვილი 1779 წ., მამა არაქელი 1783 წ., მამა გრიგორ კრუხიკამიანთი 1786 წ., მამა იოანე აივაზიანი 1787 წ., მაქანდრიანთ მამა იოანე 1797 წ., მამა გრიგოლი 1798 წ., პროვიქარი მამა ანტონი ქაჩახათი 1800 წ., აღამალიანთ მამა სტეფანე 1800 წ., ისკანდრიანთ მამა პოლოსი 1807 წ., ხოჯივანანთ მამა იოანე 1808 წ., ვართანანთ ტერ ხეჩუათი 1810 წ. საღამოს ლოცვისა, ეკკლესიას მეხი დაეცა და იმისაგან მოკვდა, მეხის დაცემის შემდეგ, მან მცირე ხანს იცოცხლა. გორელი მამა ფრანჩისკე 1814 წ., ხუციანთ მამა პოლოსი, უდელი 1818 წ. დიდი მამა იოსები 1819 წ., სათლელი მამა გაბრიელი 1824 წ., სილაჯიანთ მამა იოანე მიიცვალა 1828 წ., მამა სტეფანე მღებრიანთი 1829 წ., პატრი ფილიპე 1835 წ., ოცხელი მამა იოანე 1837 წ., პატრი თომა კაპუჩინი 1838 წ., ნავროზიანთ მამა სტეფანე 1839 წ., მამა ანტონ ხუციანთი 1841 წ., აბინანთ იესაშვილი 1842 წ., ხარისკირაშვილი მამა პო-

ლოსი 1854 წ., პავლე შაჰყულიანი, არქიმანდრიტი 1855 წ., გრიგოლ ვართაპეტ ზარაფიანი 1858 წ., ხიზაბაერელი მამა ანტონ ხუციაანთი 1859 წ., აზრუმელი ტერ გაბრიელი 1862 წ., მამა იაკობ ფეიქრიშვილი 1864 წ., ტერ სარქის მხითარაიანი 1870 წ. და სხვანიც, რომელთაც დრო და დრო უმსახურნიათ ამ ტაძარში.

დღეს, ამ ეკლესიას განაგებს და წინამძღვრობს ყველა ქართველთაგან ღიდათ პატივცემული მოძღვარი ივანე გვარამაძე, ქართულ მწერლობის ასპარეზზე სამწერლო მუშაკობის მხრით ვინმე მესხის სახელწოდებით ცნობილი, დაუსცხრომელი მოძღვარი, მქადაგებელი და მწერალი თავის სამშობლო ქვეყნის და ერის წინაშე.

ამავ ეკლესიას დაშთა მდიდარი ბიბლიოთეკა 1855 წ. პავლე შაჰყულიანისაგან. წიგნების უმეტესი ნაწილი ლათინურს, ფრანგულს და იტალიურს ენაზეა დაწერილები, ხოლო დაბეჭდილები-კია XV—XVI და XVII—XVIII საუკუნოებში. მათში მეტად იშვიათი და ძვირფასი წიგნებიც ურევია. ქართული ძველი ხელთ-ნაწერებიც არის, როგორც თვით პავლე შაჰყულიანის ნაწერი, ისევე სხვა და სხვა ქართველთ ძველთ მწერალთ და მთარგმნელთა, ნამეტურ ქართველ კათოლიკეთ ახალციხელთ მოძღვართა ნაწერების.

საყურადღებოა აგრეთვე სამი ძველი ქართული ხელთნაწერი წიგნების, ეკლესიის კონდაკებისა: 1, კონდაკი იწყება 1760 წლიდამ და გრძელდება 1845 წლებამდე. „კონდაკის“ დასაწყისს, ანუ სახელმძღვანელო მღვდელთათვის და ისტორია კონდაკის მნიშვნელობისა ეკლესიის მოძღვართათვის სომხურათ არის ნაწერი, მონათლულთა გვარებიც სომხურად მოიხსენებიან, გვარები სულ ქართულია, სომხური ასოებითა და სომხურათ გაზრდილ მღვდლებთაგან ხშირად სასტიკათ არის გადამახინჯებული ქართველი გვარები.

სულ ასეთ მღვდელთა გავლენა გახლავსთ, რომ შემდეგა და შემდეგ ქართველთა გვარები სულ სომხურათ გარდაკეთდა. ხელთ ნაწერი საკმარისი ზომისა არის, ყდაში ზის,

მხედრულად არის ნაწერი. 2, „კონდაკი“ მხედრულათ ნაწერი, იწყება XVIII საუკუნიდამ, ანუ იმ დროდამ, როცა საეკლესიო ასპარეზზედ მღვდელმოქმედების ხარისხით პ. შაჰყულიანი აღმოსჩნდა, ე. ი. 1798 წლიდამ და გრძელდება 1850 წლებამდე, უმეტესი ნაწილი შაჰყულიანის ხელით არის ნაწერი, ორივე ამ ხელთ ნაწერებში ბევრი ძვირფასი ქართველთ გვარებია ჩამოთვლილნი, რომელნიც კათოლიკობას შეეხება და რომლის უმეტესი ნაწილის ქართველთა უნებლიეთ სულ სომხურად და ოსმალურად არის გადაკეთებული. 2, ხელთ ნაწერი: მოხსენება ამა ეკლესიის მსახურთა, მამათა და ძმათა, შედგენილი სხვა და სხვა ძველის ცნობებიდამ. ძველად ბევრი რამ მასალები ჰქონია ამ ეკლესიას, დღეს მცირეა არის, სულ გაჰნეულა აქეთ-იქით, რაც შეუკრებია ისიც ამ უკანასკნელ დროს მომხდარა ვინმე მესხისაგან.

აი ზოგიერთი ადგილი კონდაკისა, რომელიც სიტყვით სიტყვამდე მოგვყავს აქ:

„წელს უფლისას 1780-ს: მარიამობის: 29-ს მე ტერ გრიგოლმან კრუხიჭამიანთ უფროსმან და ვიქარმან ახალციხის და მის კათალიკე თემის ბაროხმან წმ. იოანე ნათლის მცემლის ეკლესიის: მოვნათლე ერმა ნაშობი შჯუღიერი ქორწინებითა დედამისიკან იოანესი და კატირინასი გვარისკან მკალაფი ჰაჰუნასი რად ეწოდა ნათლის ღების შორის ანნა გამოუცვლელად მირონის ცხების შინა: ქალაქს შინა ახალციხესას იოანე ნათლის მცემლის ეკლესიას შორის, რომლის სვინა იყო მკალაფი ოთარის შვიდი იოსები სამრევლოსკან ჩემისა“.

1782.

„წელს უფლისას 1782 და სომხისას 1781, იანვარის 21, მე მაქანდრიანთ ტერ იოანემ სურბ ოვანესის ეკლესიის ბაროხმან მოვნათლე და მირონი ვაცხე ამაჲ იანვარის 13-სა შობილი ერმაწვილს შჯუღიერი დედ-მამისკან ესე იგი ღუნჯათ ჰოდოსისკან და მისი მეუღლე ხანუმისკან და სახელი უწოდე ანტონ მნათელია ამისი იყო ჩიტირეკათ სვიმონა ტერ სტეფანეს სამრევლოსკან“.

აქ საკვირველი ის არის, რომ შემდეგს მონათვლის წესილებში მამა იოანე სომხურ სიტყვებს აღარ ხმარობს, ყველგან ქართულათ ახსენებს წმ. იოანეს ეკლესიას. სჩანს მაშინათვე მიხვედრია თავისს უნებლიე შეცდომას. აი, ესეც მეორე მოხსენება, ამის შემდეგ, რაც ამ მღვდელს უმღვდლია და ყმაწვილები მოუწნათლავს, ყველას მონათვლას ასე ასწერს.

1782.

„ამაჲ წელსა 1782 და სომესთა 1231 წ. მარტის ჰირველსა მე მაქანდრიანთ ტერ იოანემ და წმ. იოანეს ეკლესიის ბარახმან მოწნათლე და მირონი ვცხე თებერვლის 27 შობილი ასული შჳჳულიერი დედ-მამისკან და სახელი უწოდე ანნა მნათელია ამისი იუონურადიანთ ივანე ტერ გრიგოლის სამრევლსკან.“

1782 წ. ტერ იოანეს მარტოდ თავისს ეკლესიაში ასეთი გვარის ყმაწვილები მოუწნათლავს: შალჯებიანთ თათეოზას შვილი, ალოშაანთ ალექსანდრეს შვილი, ფეიქრის შვილისა, ივთარაშვილის ყმაწვილი, ნათლია აროციანთ ოსეთა, ივლიტის მღაბისაგან. შარაჯი კარაპეტასშვილი. მეფრუნე ანდრიასშვილი, ნათლია ყალიჯიანთ იოანე—აბაზაძე ტერ იოანეს სამრევლოდგან, ასლანისშვილისა, ნათლია დაულჯი იოანე, ნარიბეგისშვილის, სარიაშვილის, ნათლია იყო ყუმჩი ყაზარა, ყარსელიანისშვილი, ბარელესელისშვილი, ქიდიარჯიანთ (?) ყმაწვილი, პაპუნაანთ ყმაწვილი, მაქანდრიანთი, მნათლია ხარისპირაშვილი, პეტრე ხოჯივანანთი. აქ მოხსენებულ სახელების უმეტესი ნაწილი სხვა და სხვა ხელობათა სახელებიც არის, მაგალითებრ ვისაც რა ხელობა სკერია, იმას ის სახელი გვარათაც დარქმევია და ისიც უნდა მოგახსენოთ, რომ მაშინ უმეტეს ხელოსნებთა სახელები ოსმალურს ენაზედ სწარმოებდა, რადგანაც გამგეობაც მათი იყო. შემდეგ-კი ეს სომხებს სულ სხვაფერ ექმნათ მიღებული.

1783 წ.

ჯინოსიძესძე, სალათელაშვილისა, თერძისშვილისა, იესას-
შვილისა. აი კიდევ ჰირ და ჰირ მოუყანილი: „წელსა უფლისსა
1783 წ. და სომხის 1232 წ. აბრელის 28-სა, მე მაქანდრიანთ ტერ
იოანემ წმ. იოანეს ვიქარმან მოგნათლე და მირონი ვცხე ამავე თვის
16 შობილი ემაწვილი, შჯუღიერი დედმამისაგან ვითომცა ჯინოსსი-
ძე პეტრასაგან და მისს მეუღლე კატირინასაგან, ნათლიათა იუო
ხალიანთ პეტრე ივლიტელი“.

1784.

სალათელაშვილის, დუნჯიასშვილისა, ნათლია ჩიტირე-
კიაშვილი, ყალთალჩის (ხელობის სახელი) შვილი, მალხა-
ზაშვილი, ოსანულაშვილის ანტონასი, ნათლია გორელისშვი-
ლი სტეფანე. გორელისშვილს სტეფანეს და მისს მეუღლე
ელენეს შვილი. კიდევ ყარსელაშვილის, კიდევ იმავე გვარის,
კიდევ ამავე გვარის კირილესი, ნარიბეგაანთ პეტრესაგან და
სხვა. შემდეგ 1785 წ. ამ წლის შემდეგ თავის წელიწადთა
რიგის მისადევრობით მონათელა ისპობა და შემდეგ 1790
წლიდან კვალად იწყება ნათელა, მაგალითებრ: ჩხალელისა,
კლდიელისა, ბაღდამაშვილისა, ნებიერიძისა, იანლუანთისა,
ყალაჯი იოანესი, შარაჯებიანთ თადეოზის, მექოშე პეტრესი,
შაჰზადასი, ვარძელაშვილის. 1791 წ. ქაუხჩიიანთი, მამული-
ანთ როსტომასი, აკოფასშვილის, ბეკარსმე (!) ბატონჯანასი,
იესესძე პეტრესი. ამ წლის შემდეგ მონათლულთ რიცხვი
ისპობა და 1796 წ. აღარ სჩანს. 1779 წ. ახალციხეში სჩნდე-
ბა შაჰყულიანთ ტერ პოლოსი. აი ამის მონათლულის ცნო-
ბა: „წელსა უფლისსა 1799 წ., სომხებისმებრ 1248 ენკენის-
თვეს 22, ხუთშაფათს, შაჰყულიანთ ტერ პოდოსმა ბაროსმა წმ. იოა-
ნეს კაკელისისაჲ აბინანთ ბატონი ტერ სტეფანეს ნაცვლათ მოგნა-
თლე და მირონი ვცხე იმავე მღვდლის საბარახოსაგან ერმას ენკენის-
თვეს 17, დაბადებული დარსელაანთ ანტონასაგან და მის მეუღლე

არქელანთ ჰეტროსის ქაღის სარასკან, სჯულიერ ქორწინების იმავე ეპკლესიის საბარახოსკან და ეწოდა სახედად მარიამი, მნათლია იყო მურადანთ ანტონასშვილი აკოფა ოფანასშვილი ბატონი ტერ ანტონის სამრევლოდგან იფლიტის ეპკლესიისა.

ამ ერთი მონათულის შემდეგ ისევ ტერ იოანე მაქანდა-როვი მოდის თავისს სამწყსოში, მერე ნათლავენ შემდეგ გვარებისას: ოთარისშვილის აკოფასი, სვინა იყო აბასთუმნელი არაქელასშვილი ყაზარა, ქურქჩიბაშიაშვილის, მალხაზაშვილის, ხუციშვილის ანტონასი, ბალოასშვილის, ქურქჩიბაშვილი, ჩიხტიაშვილი და ხხვანიც მრავალნი. 1783 წ. კილი-მუზაშვილის აფრიამასი, ბასჯაჯიანთ აივაზასი, სოლომონას-შვილის, ჩაიქოლანთ სტეფანესი, მალაქაშვილის.

1782 წ. თიბათვის 15. „შე ტერ გრიგოლმან კრუხიჭამიანთ ვიქარმა ახალციხის კათოლიკე თემისა და ბაროხმან წმ იოანე ნათლის მცემლის ეპკლესიისა მოგნათლე ჩემის ძმის წული მეორე აკოფაი. რომელ სვინა იყო სუჯიანთ ჯინასშვილი, არუთინა“. 1788 წ. დავითაშვილის, ჰურადაშვილის გიორგასი, ჩაიქოლასშვილი, ჯინოსიძე, უსნისშვილი, გიორგიძე, ნარიბეგოვი, ღურგლიშვილი, ქაჩაღიშვილი, აწუვერელი სტეფანესშვილი, ავთანდილასშვილი, მღებრი-შვილი, თავდიდაშვილი, 1790 კოჭიბროლანთ (გოზაღოვი) ჰეტ-რეს და მის მეუღლე ელენესი მონათლეს 2 თებერ. 1740 წ., ათაშვილის ივითხანისშვილი 1796 წ., ხიზანაშვილი 1797 წ. ჩაიქოლანთშვილი, ქურთისშვილი 1796 წ. ბეთანანთ, კაკონაშვი-ლი, აფრიამასშვილი, ვარსაღიანთ იოსებასშვილი, ნაღბანდიშვილი, მღებრიშვილი 1793 წ., ბეროასშვილი ოჭანეზა 1753 წ., მე-კურტნეშვილი, ზაღიაშვილი, კოკაჩაშვილი ოსეფა და მის მეუღლე ნაღბანდი დავითის ქალი მარიამისკან 1793 წ., ბეთანაშვილი, შავშელი ჰოდოსას და მის ცოლი კოჭიბროლა ბოსჩაჯაშვილი 1797 წ. ღურგლიშვილი, თერძიანთი, ოღუნჯი ერუაშვილი, შაგინანთი, 1798 წ. ღაზარეშვილი.

1791 წ. ბატაშვილის, ხატაშვილი, ბერსოშვილი, ჩილა-

შვილი. 1792 სათლელი მეფურნე პეტრუას შვილის, ფონულა-შვილი, ტერ სტეფანეშვილი, შაქარაშვილი, მესარკეს შვილი, ყირმიზაშვილი.

ეკლესია დაძველებულია, კედლებში აქა-იქ ბევრი საფლავის ქვებიც არის ჩატანებული, მათ ქართული წარწერანიც ეტყობათ- დრო წარწერის 1750 წ. ეხება, ზოგის უფრო ძველია. შიგ ეკლესიაშიაც ძლიერ ბევრი მიცვალებულთ-ქვები სიანს, ხოლო ნაწერების-კი სულ გადარეცხილა სიძველის გამო, თუმც ისიც-კი კარგათ სიანს, რომ ყველა ქვის წარწერა ქართულია.

წმ. სავარდისას (ახალციხეს) ეკლესია აღუშენებიათ 1540 წელს. პატარა ეკლესიაა, ხუთი საყენი სიგძე ექნება და ორ საყენ ნახევარი სიგანე. აღშენებულია ქვითკირით, ხოლო უბრალოთ-კი, ძლიერ სადათ. აღშენებელთ ვინაობა არ სიანს, ის-კი არის მოთხრობილი, რომ ეს ეკლესია 1450 წლის შემდეგ მრავალ გზის ყოფილა მუსულმანთაგან ნგრეულ-ქცეული. ამ ეკლესიის ძველი კონდაკის ცნობები და სხვა და სხვა ქართული წიგნებიც ისევე მოსპობილა და დამწვარა, როგორც სხვა და სხვა ეკლესიის წიგნები და საუნჯენი. ამ ეკლესიის კედლებში აქა-იქ ჩატანებულია ისეთი თლილი ქვები, რომლებზედაც ქართული წარწერები მოიპოვება. ამ ქვების უმეტესი ნაწილის ზოგი მეტის მეტს ძველს დროს ეკუთვნის და ზოგი XVII—XVIII საუკუნოებს. შემდეგ საუკუნოების ქვები ამ ტაძრის კედლებში უნდა ჩატანებინათ სხვა და სხვა დროის განახლებისას. სამს-ოთხ ალაგას კედელში დატანებულია მშვენიერი ჩუქურთმიანი ქვები, რაზედაც გამოკრილვბია ქანდაკით ჯვარი და სხვა ამ გვარნი, ეს ჩუქურთმიანი ქვები მოტანილ უნდა იყოს ქართველთ იმ ეკლესიებიდამ, რომელთაც ოსმალონი სდევნიდნენ და აქცევ-ანგრევდნენ ეს ცხადათ ასე უნდა ყოფილიყოს, რაც სამცხეს

ოსმალთაგან ქართველთ ეკლესიები დაინგრა, ყველა იმათ ჩვენ ვერ ავნუსხავთ, ის-კი უნდა ითქვას, რომ დიდი ძალი ზელოვნური განძეულობა-კი გაუქმდა ამ ბარბაროსების მახვილის ქვეშ.

როგორც სჩანს, XVII საუკუნიდამ, ამ ეკლესიაში, კერძოთ რომიდგან მოსულს ლათინის წეს-რიგის პატრებს უცხოვრიათ. თვით ეკლესიის ძველი ნაწილის გეგმა ნამდვილ ქართულ საყდართ სახეს მოგვაგონებს. იგი ძველათ, XIV საუკ. წინეთ ქართველთ აღუშენებიათ, შემდეგ, რა-კი ოსმალთა დევნა ქართველებზედ გავრცელებულა, მაშინ დევნილთ ქართველთ კათოლიკეთათვის გარდაუციათ. ქართველ კათოლიკებს მიუღიათ და 1450 წლიდამ იგი ლათინის წესს-რიგის ტიბიკონის მექონ ქართველთათვის დანიშნულა, სადაც XV საუკუნიდამვე ყოველთვის ლათინის პატრები განაგებდენ, რადგანაც ახალციხეში კათოლიკობამ ძველად სწრაფად იწყო აღორძინება, ამიტომ ეს ეკლესია 1560 წ. საკმარისად შეაკეთეს, გაამაგრეს, მაგრამ საქმე ამით არ გათავდა, სივწროვე ხელს უშლიდა და ამიტომ იგი 1630 წლებს ისე განაახლეს, რომ შესავლის კართან ზომიერი ეკლესიაც მიუშენეს. ძველს ეკლესიას აქ-იქ კედლებში დაქცეული ქვები შეემცნა, ამიტომ XVIII საუკუნის ნახევარს დაქცეული ქვები კედლებიდამ გამოღებულ იქმნა და მათ მაგიერ სხვა თლილი ქვები შეაწყეს. ამ თლილ ქვებში მოჰყოლია სომხურ წარწერიანი დაძველებულ საფლავის ქვებიც, რომელ ქვებიც აქ-იქიდამ ძველ სასაფლაოებიდამ მოუზიდნიათ. XVIII საუკუნეში, საქართველოში, სომხურ წარწერიან ქვებს კაცი ძველს სასაფლაოებზედ თითო-ოროლას შეხვდებოდა, ამ ეკლესიის კედლებში ბევრი ძველი ქვებია მოყოლებულ-ჩატანებული, რომლებზედაც ქართული წარწერებიც მოსჩანს.

ცნობებიდამ სჩანს, რომ ამ ეკლესიაში, ლათინის პატრებს საგალობელი არგანი XVI საუკუნიდამ შემოუტანიათ. აქ ყოველთვის ლათინის წესს-რიგის პატრები და კაფუჩინები ყოფილან გამგეთ და როცა ესენი არ ყოფილან, მაშინ ქარ-

თველ გვარის ის პატრები განაგებდნენ, რომელთაც სწავლა რომში ჰქონდათ დამთავრებული. ამ ეკკლესიის მოხუცებულმა ართვინელმა ქართველ მოსამსახურე დედა-კაცმა სთქვა შემდეგი:

— „გარდმოცემა გახლავთ, რომ ამ ეკკლესიაში სულ 25 პატრი მჯდარა, აქმდის პატრი ღაზარე გოზალავი 26-ათ“.

როგორც ვიცით, ჩვენში პატრები ძრიელ გვიან მოდიოდნენ, მაგალითებრ, თითო მოძღვარი საქართველოში არანაკლებ 20 წელს იცხოვრებდა და მერე თუ მიიქცევოდა რომადე, თორემ უადრესად მას აქედამ არ გადაიყვანდნენ, რადგანაც, მაშინ აქეთ ქართული ენის მცოდნე მოძღვარნი ძრიელ საკირო იყვნენ და მასთან რომისთვისაც იშვიათი. ასე, რომ ზეპირ გარდმოცემის თანხმად 25 პატრისთვის უკანასკნელი 400 წელი მაინც იქმნება საკირო საცხოვრებელ დროთ. ასეთ წინამძღვრებთ გარდა, სხვა და სხვა ორდენის მამებს როცა კი ევროპიდან საქარველოში უმგზავრიათ და იგინი ახალციხეშიც ყოფილან, მათაც ამ ეკკლესიაში უცხოვრიათ. უნდა ითქვას, რომ როგორათაც ივანე ნათლის მცემლის ეკკლესიაში, ისევე აქაც XIV საუკუნიდამ ქართული ენა განისმოდა მრევლის წინაშე, ქადაგებაც ხომ დაუცხრომლად სწარმოებდა.

ეკკლესიას აქვს სხვა და სხვა ძველი საეკკლესიო ნიეთები, რომიდან მოტანილი პატრებისაგან და ზოგიც სხვათაგან შეწირულნი. ეკკლესიას აქვს რამდენიმე ქართული სასულიერო შინაარსის წიგნებიც, რომელნიც ძველის ძველადგანვე ამ ეკკლესიაში უხმარიათ, წიგნები გადაწერილია ძველადე, ზოგი XVIII საუკ., ზოგი აღრე, ზოგი გვიან, რადგანაც წიგნების გადამწეროცნობა და დაწერის თარგმანის, ან გადაწერის რიცხვი არ უზისთ, ამიტომ ჩვენც აქ მარტოდ სახელები მოგვყავს ამ ხელთ ნაწერების შესახებ: 1, ჟამნ-კანონი, ლათინურიდამ ნათარგმნი ქართულს ენაზედ, ვისგან არ სჩანს, ვრცელი ტომია, 2, „წიგნის წესი“, ლათინურიდამ ნათარგმნი, ვინ სთარგმნა, არც ეს სჩანს. 3, ლოცვის წიგნი, სრული.

4, „უამკანონი“, თარგმანი ლათინურიდან, ვისგან და როდის, არ სჩანს. 5, „უამ კანონი“ თავისი ფსალმუნებით. შიგა და შიგ ლათინური ლოცვებიც არის ჩართული ქართულის ასოებით. 6, „მოდრავი დღესასწაულის საგალობლები“. თარგმანი, როდის, ეს არა სჩანს. ამ წიგნებს გარდა, ეკლესიას აქვს სხვა და სხვა ძველი და ახალი ლათინური წიგნებიც. ეკლესიის შიგნით და გალავანში ძრიელ ბევრი საფლავებია, ზოგის ქვები აღარ არის. ეკლესიის განახლების დროს ეს ქვები კედლებში დაუტანებიათ, ზოგი აქეთ-იქით წაუღიათ. მაგალითებრ, მარცხენა კედელში არის ერთი ქვა, რომელზედაც იკითხება შემდეგი:

— „გძელი (გძელიძე) ჰადასარას რძალი შუშანა“. წელი არ სჩანს, გრძელიძეს რძალი და შუშანა? ეს ცოტა დასაფიქრებელია, ეს ქალი უნდა გადაცვალებულიყოს XVIII საუკუნის ნახევრის შემდეგ, როცა ქართველ კათოლიკეებში სომხური სახელების ხსენება ხმარებაში შემოვიდა, როცა სომეხთ კათოლიკეთ მოძღვარნი ქართველთ კათოლიკეთ ყოველნაირად დაეპატრონენ. მეორე ქვაზედ არის შემდეგი წარწერა:

— „პატივცემულს მამას იერონიმეს ნურსიიდან გამკედ მეოფილი მიიცვალა უფლის მიერ 6 მაის. 1776 წელს უმბრიის თქმიდამ“, რომელიც ლათინურად ასეა. *Ad Rend P Nieronymum a Nnrsia Sa Praet. obiit in Domino d maii 1776 Proviae Umbriac*“

როგორც სჩანს, ამ მამა იერონიმეს კარგა ხანს უნდა ემსახურა საეპარქიოსი ეკლესიაში. ეს მტკიცდება იმ გარემოებით, რომ იგი საქართველოში მოხუცებაში 'გარდაცვალე'ბულა. იგი ყოფილა უფროსად დადგენილი ახალციხეს მყოფთ პატრებზედ. თვით ეს მოძღვარი ტომით იტალიელი ყოფილა, დაწერილობით ამ მოძღვრის მოქმედების და ცხოვრების არაფერი სჩანს. ეს იერონიმე მოძღვარი დასაფლავებული ყოფილა თვით საეპარქიოსის ეკლესიაში, ამ უკანასკნელ წლებს, ეკლესიაში, მიწის თხრის დროს, ერთ ალაგას აღმო-

სწნდა ეს ქვა მიწაში დამარხული, მაშინ კარში გაიტანეს და დღეს ეკკლესიის კარის გვერდით ინახება.

მესამე, არა ამ ქვაზედ ნაკლები ღირსების არის ერთი ძველი საფლავის ქვა, რომელიც ჩატანებულია ეკკლესიის მარცხენა მხრით კედელში. ამ ქვის ლათინური წარწერა მოიხსენებს შემდეგს: „*L. Reruardusa... S Jose vlaleon... ე. ი. მამა. ბერნარდე... დგონ... წდა იოსები დგონ ლეონ... ფრა ფერნარდეს ა წმ იოსების ალიონისა ივლისა, 1660 წელ.*“ საუბედუროთ, თუმცა ამ საფლავის ქვას თავის წარწერის ბევრი სიტყვები წარხოცვია, არ სჩანს იერონიმეს გადაცვალების წლები და ან ის თუ აქ რამდენ ხანს სცხოვრებდა, მაგრამ ჩვენ ზედ მიწვენით ვიცით, რომ იგი ახალციხეში იმყოფებოდა 1660 წლებში და მისი დაბადების და გარდაცვალების წელნი კი 1600—1672 წლებამდის უნდა მიაღწევდეს.

ამ მოძღვარ იერონიმეს სახელს მოიხსენიებს მარი ძაჯი თავისაგან შედგენილს ქართულ-ლათინურს გრამატიკაში, რომელიც დაისტამბა 1670 წ. რომს. ამ ისტორიულ ქვის გვერდით არის მეორე ქვა ლათინურის წარწერით, რომელიც, ეამთა ვითარების მეოხებით, საკმარისად დაძველებულა და ასოებიც წაშლილა, ეს ქვაც ეკუთვნის XVII საუკ. უბედურს შემთხვევას მხოლოდ შემდეგი სიტყვებილა გადარჩენია:— „*unons Carnia Venecia... oheu in domino die 16...* უნ რეს კავენეცია... მიიცვალა ულის მიერ 18 დღესმ 1655 წ.

ჩვენდა სამწუხაროთ, XVII საუკუნის შემდეგ დროის აქ მცხოვრებთ ლათინის პატრების შესახებ ჩვენ არაფერი ცნონები გვაქვს. XVII საუკუნიდამ XVIII საუკუნე ისე გადის, რომ ამ ეკკლესიაში ერთი მოძღვრის დასაფლავებაც არ მომხდარა თვითქოს. მხოლოდ XIX საუკუნეში სწნდება ერთი პატრი თომა თემფიელი, რომელსაც აქ უცხოვრია კარგა ხანს და აქვე გარდაცვალებულა 1838 წ. აი მის საფლავისქვის წარწერა:— „*Miserere Pater Thomae Kempii Cappucini ralz dreo 1838.*“ მოიხსენე პატრი თომა თემფიელი ქაფუჩინი ქნი წელსა უფლისასა 1838-სა ივნისის 7 სს.“

ჯგერის ეკლესია (ახალ ცახეს) აღშენებულია XIII საუკუნეში ქართველთაგან.

ეს ეკლესია, საფარდისის ეკლესია და იოანე ნათლის მცემლის ეკლესიაც სულ ქართველთაგან არის ნაშენი. უკანასკნელ რაკი აქ ქართველთ მართლ-მადიდებლებმა კლება იწყეს და კათოლიკეები მრავლობდნენ ამიტომ ეს ეკლესიებიც ქართველთა თავიანთ თანა მემამულე ქართველთ კათოლიკეებს დაუთმეს. 1333 წ. ეს ეკლესია უკვე ქართველ კათოლიკეების ხელში სჩანს. XIII საუკუნეში ვინ აღაშენა ამის ცნობა არ გვაქვს, ის კი ვიცით, რომ იგი ყოფილა აღშენებული იმ კვალად და სიმაგრით როგორც ეს ქართველებმა X—XI—XII საუკუნოებში იცოდნენ. ამ ეკლესიაშიც ძველის ძველთაგან ბევრი რყევა და ნგრევა გამოიარა ოსმალთა და სხვა და სხვა მტერთაგან. იგი რამდენ გზისმე იქმნა შემუსვრილი XIV—XV—XVI—XVII საუკუნოებში. რამდენჯერაც შემუსვრეს იმდენჯერვე განაახლეს ალაგ-ალაგ. 1660 წ. განაახლეს საკმარისად, რადგანაც ოსმალთა და ათაბეგების ბრძოლის დროს იგი შემუსვრილი იქმნა ყუმბარებისაგან. ამ ეკლესიას XVIII საუკ. დამდეგსაც ეწვია უბედურება, ამიტომ იგი განაახლებულ იქმნა 1750 წ., უკანასკნელ-კი დროთა მიმდინარეობის მეოხით ისე შეირყა ეს ძველის-ძველი ტაძარი, რომ მისს მრევლთ რიგიანად ველარა მოისაზრეს-რა და ძველად აღგებულის ეკლესიას ძველადვე მიმატებული მშვენიერი ჩუქურთმიანის ქვებით აღშენებული ეკლესია დააქციეს და მისს მაგიერ უბრალო, სადა თლილი ქვის ეკლესია აღაგეს, საკურთხეველი და ამის გუმბათი-კი ძველის ეკკლესიისა არის, რაც მცირედ გარდააკეთეს.

დღეს, ეკლესიის გარშემო, აუარებელი თლილი ქვები ჰყრია, ქართული წარწერები ზოგისა მათში მეტად ძველიც არის, ზოგს ხუცური წარწერაც აქვს, უმეტესი ნაწილი კი ასეთის ქვების აქა-იქ მიწაშია ჩაყრილ-ჩაფლული, ზოგიც ყორეებში ჩატანებული. ეკლესიის გალავანში აქა-იქ ჰყრია დიდ-რონი საფლავის ქვები, მშვენიერის ჩუქურთმით მოქარგულნი,

ორი დიდი ქვა და სხვა და სხვა ქართულ ასოებს გარდა ზედ ჩუქურთმით გამოქანდაკებულია ჯვრები და ისეთი საეკლესიო ნივთები, რომელ ნივთებიც მხოლოდ მღვდელ-მთავრების საფლავის ქვებზე იხმარებოდა. ეს ქვები მე მიმაჩნია ქართველ მღვდელთ-მთავრებს ქვებთ, იგინი ეკლესიიდან უნდა იყვნენ აყრალი და კარში გამოტანილი. რაც შეეხება ჩუქურთმით ხელოვნობას იგი შეეხება XI—XII საუკუნოების ქართულ ხუროთ მოძღვრებას. ეკლესიის გალავანში და გალავანს გარეთ მოიპოვება მაგალითებრ ასეთ ქართველთ კათოლიკეთ მიცვალებულთ საფლავები და საფლავის ქვის წარწერანი:

— „კახეხიანთ აკოფა 1790 წ. კახეხიანთ მათეოზის მეუღლე ელენე 1796 წ. კახეხიანთ (აღარ სჩანს გვარი და სახელი კარგათ) ეკუთვნის 1786 წ.“ და სხვანი. გოგიელოვების გვარის წევრნი სჩანან რამდენიმე, რომელნიც XVIII საუკუნეს ეკუთვნიან, ესენი აქ სამეგრელოდგან უნდა იყვნენ ვგონებ მოსულნი და კათოლიკობასთან დაკავშირებულნი. ქვების წარწერანი ძლიერს გაირჩა, ამ ორ სამ წელს წვიმა მთლათ გადარეცხს. 1784 წ. სჩანს გრიქორა, 1777 წ. ქართული ნაწერი გვარი არ სჩანს, „1784 წ. ჩინჯიჯიანთ ხეჩოას ასული თეჩეზია“. გოგინოვების გვარის წევრთა ოთხი ძველი ქვა, XVIII საუკ. ერთი: — „1770 წ. გოგინოვი პეტრეს ძე, მამამ მელქონია (?)“ მეორე: — „გოგინანთ სტეფანეს მეუღლე მელქონია 1799 წ.“ აქვე ასაფლავია ცნობილი მოძღვარი ხიზაბავრელი ქართველ კათოლიკეთ მქადაგებელი იოსებ ხუციანოვი 1806 წ. მიცვლილი. 1860 წ. ქართველ კათოლიკეთა მოძღვრის მამა სიმონ ასლანოვი. ეს მოძღვარი 45 წ. ჯანმავლობაში წევრათ იყო ახალციხის კათოლიკეების სასულიერო გამგეობაში და ყოველთვის ქართულად სწერდა როგორც ქართველთ შთამომავალი. ასაფლავია აგრეთვე მოძღვარი მურადოვი, წელი ადარ სჩანს ქართულად ნაწერი. მამა-ჯანოვის მეუღლე ელენე 1801 წ. და მრავალიც სხვანი ენით მოუთვლელნი, რომელთაც სულ ქართული წარწერები აქვს,

ხოლო გვარები-კი სომხურად და თათრულად გადაკეთებული. მაგალითად: ყარქისალოვი და ამგვარნი. არის კიდევ:— „ეს არს სამარე კათოლიკეთ წგ იე ეკკლესიის ბარახის მღვდლის აბი-ნათ იესეს ძის (იესაშვილი) ტერ სტეფანისა შობ. 1771—1842 წ.“ ერთ ქვაზე სწერია: „ეს არს სამარე ახალციხელის ჰროფიქა-რის გრიგოლ კრუხიჭამიანთი მიიღვ. 1786 წ.“.

გრიგოლ მღვდელი, თავის დროის კვალად, წარჩინებული მოძღვარი ყოფილა, კოსტანტინეპოლს და რომში გაზ. რდილ-ნასწავლი, ეს ყოფილა გვარად ისარლოვი: კრუხიჭამიანი ამ გრიგოლ მღვდლის მამისთვის ახალციხელებს ხუმ-რობით დაურქმევიათ, ამ მღვდლის გარდაცვალებით ახალციხეში მოსპობილა ისარლოვების გვარის წევრთა რიცხვი სასულიერო წოდებაში. ერთ ქვაზედ მოხსენებულია შემდეგი ეპიტაფია:

„მივეცი ხარკი ბუნებას, ვით დაარსებით წესია,
ვაცლოვნე მოუვასნი ჩემნი, ვითარ მე დამითესია,
მზე და მთვარე დაშობნელდა, სამარეს ჩავეთესია,
ლოდი მომიძღვნეს გულზედა, სადგური ჩემი ესეა,
არუთინ მურვანთვის ძის საფლავი სტეფანესია,
წამკითხველნო ღმერთს ევედრეთ, როგორც ქრიტიანთ წესია“.

1860 წ. და მრავალნიც სხვანი, უთვალავნი, ძველნი და ახალნი საფლავის ქვები, ქართულის წარწერებით, რომელთაც რაღა ფიქრი უნდა, რომ XVIII საუკუნოებში ქართულათ არაფერ დააწერდა საფლავის ქვებს, რომ ქართველობის რამე ნიშან-წყალი არა სცხებოდათ. ამას ჩვენ მიტომ ვამბობთ, რადგანაც XVIII საუკუნეში, ოსმალეთში, არამც თუ ქართულად საფლავებზე წარწერა, არამედ ლაპარაკი-კი იგმობოდა და იღვენებოდა. 1866 წ. ეკკლესია შეუკეთებიათ ახალციხელთ ძველ მოქალაქე აზნაუროვებს, ეკკლესიის სამრეკლოს შემდეგი ქართული წარწერა აქვს:

„სამრეკლო 1881 წ. აღაშენა ესე ელისაბედ აზნაუროვის ასულ-მა აზნაუროვის ქვრივმა თავისის და მშობელთა სულის სახად.“.

იმავ თავიდგანვე; ეს ეკკლესია ქართველთ კათოლიკეთ

საკუთრება იყო, აქ წირვა ლოცვა ლათინის პატრების და კათოლიკეებისაგან სრულდებოდა ლათინურად და ქართულად; რადგანაც არზრუმის სომეხ-კათოლიკეებმა 1780 წლიდან ხანდისხან გადმოსვლა იწყეს, ამიტომ, იმ დროს, ამ ეკლესიაში სომხურად ამბობდნენ ზოგიერთ ლოცვებს. შემდეგა და შემდეგ-კი საქმე ისე მოხერხდა, რომ ახალციხის ო.რსს ეკლესიაში სომხურად დაწესდა წირვა-ლოცვა, უკანასკნელ ეს განკარგულება სამღთო წესათ დაიდო და ამიტომ დღეს ეს ჯვარის ეკლესია სომეხ-კათოლიკეთ ეკლესიათ ითვლება. ეკლესიას აქვს ბევრი ძველი შესანიშნავი ხატები, რომელთაგან XVI—XVII—XVIII საუკუნოებში უნდა იქმნეს პატრებისაგან რომიდან მოტანილი, შიგ ეკლესიაშიაც ერთი სომხური წარწერაც არ მოიპოვება. ეკლესია ფართო არის.

წმ. ივლიტის ეკლესია (ახალციხეს), ძველადგანვე იყო ქართველებში ცნობილი. ეკლესიის სახელწოდების მეოხებით სოფელსაც ივლიტა დაერქვა, ივლიტა პირველად ქართველთაგან გააშენეს XII საუკუნეს, ოცხეს წყლის ნაპირას, სწორედ იმ კლდის ახლოს, სადაც დღეს ივლიტის ეკლესია არის დაშენილი. ეს ეკლესია ოსმალთა დევნის მეოხებით XV საუკუნის დამდეგს, შეჩვენებულის ბექა ათაბაგის ბრძანებით დააქციეს. ივლიტაში ქართველთა რიცხვიც მაშინათვე მოიხსოვ, ყველას გათათრების ეშინოდა, ნაჩეტურ ეს შიში მაშინ უფრო წავიდა წინ, როცა ბექა ათაბაგი გათათრდა და ხალხსაც დაუწყო გათათრება. საქმე უბედურათ დატრიალდა. ქართველთა ივლიტას თავი გაანებეს, მერე ოსმალთა და ქართველთა შორის ომი დაიწყო, ამ ომის დროს, ოცხეს ნაპირიდან ივლიტის ეკლესია ყუმბარებით დაანგრეს. ძველ ეკლესიას წარეხოცა თავისი სახე, პირ-ქვე დაემხო, ქვები და მთლათ ეკლესიის კედლებმა ოცხეს იგრილა. იქ მაშინ ქართველთა კათოლიკეთა რიცხვიც მრავლობდა, იგინი ვაქრობას მისდევდნენ, რადგანაც მაშინ ივლიტა ქრისტიანთ

ქალაქათ ითვლებოდა. დაქცეულ ეკლესიის ნაშთები ქართველ კათოლიკეებმა მალე შეკრიბეს, ერთად დააწყეს და მერე ფაშას კაცი მიუგზავნეს, ქრთამი მისცეს და ეკლესიის გაკეთების ნება ითხოვეს, ფაშამ ქრთამით ნება დართო ეკლესიის შენობის.

დაიწყეს ახალი ეკლესიის აშენება და მალეც ალაგეს იმ ალაგას, სადაც ძველი იდგა, რადგანაც ხალხს ეს ივლიტის ეკლესია დიდათ უყვარდათ, ამიტომ ახალ კათოლიკის ეკლესიასაც ივლიტის სახელი უწოდეს. ეს ხანა უახლოვდება 1640 წლებს. განვლო XVII საუკუნემ და ეს ეკლესია ერთხელ კიდევ ააოხრეს ოსმალთა, აოხრება ისე მძლავრათ. მოხდა რომ მის წელში გამართვა შემდეგისთვის ველარაფინ გაბედა, ყველას ეშინოდათ, ამოებაში მოაღწია XVIII საუკ. და ამ საუკუნეში ქართველ კათოლიკეთ დახმარებით ეს ეკლესია განაახლეს ახალციხელ მოქალაქე ქართველ კათოლიკეთ ვაქრებმა მეფისაშვილებმა. დღეს ყველა ამბობს, რომ ივლიტის ეკლესია მეფისაანთ გვარის წევრთაგან გაკეთებულაო. ეკლესია თვითონ ღარიბია, სამრეკლო რომ არა ჰქონდეს, უამისოთ კაცს ეკლესიის გარჩევაც ვერ შეეძლება უბრალო მიწურის სახლიდამ. ამ ეკლესიის განახლება, ანუ გაკეთება 1825 წლებს მომხდარა, როცა ოსმალთაგან ქრისტიანები დიდს დევნაში იყვნენ, სდევნიდნენ ნამეტურ საქართველოში მცხოვრებს ქრისტიანებს და მათ თუ არ ივლიტის მსგავსი ეკლესიის გაკეთება, სხვა გეგმით ეკლესიის გაკეთების ნებას არაყის აძლევდენ, არ აძლევდენ მიწ უფრო, რადგანაც ქრისტიანობის სიმძლავრესთან დიდი შურიც ჰქონდათ. აი ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ ივლიტის ეკლესია ასე ღარიბად აღუშენებიათ.

ივლიტა ადრე კარგს დაბათ ითვლებოდა, რადგანაც ახალციხეში სულ გამაჰმადიანებული ქართველნი სცხოვრებდნენ, ანუ თათრები, ქრისტიანებს აქ გამრავლების ნებას არც-კი აძლევდნენ, ამათი ბინა ივლიტა იყო, ივლიტიდამ ქართველთ ახალციხისკენ გადასვლა და გამრავლება 1780

წლებიდან იწყეს, ამისთვის იგინი ფაშას დიდს ხარჯს ანუ ქრთამს აძლევდნენ. დღეს ივლიტას 8—10 კომლი-ლა არის მცხოვრებ ქართველ კათოლიკეებისა. ეკლესიას აქვს 12 არ-შინი სიგრძე, 5 არშინი სიგანე, ამდენივე სიმაღლე. ძველის დროიდან აქ ხან ლათინის წესს-რიგის პატრები განაგებდნენ და ხანდისხან სომხის წესს-რიგის ხუცები. წირვა-ლოცვა და ქადაგება უმეტესად ქართულს ენაზედ სწარმოებდა, სხვა ენა აქ საქირო არ იყო. ძველადგანვე ივლიტაში ქართული ენა მეფობდა. დღესაც ამ ეკლესიის სასაფლაოზედ მთლად ქარ-თული ნაწერიანი ქვები მოიპოვება, უმეტესი მე XVIII სა-უკუნის ნახევარს ეკუთვნის და უძველესი დროის ქვებს-კი წარხოცვია თავის სახე და იქ აღარაფერი სჩანს. მაინც აქ არის ქართული ნაწერიანი ქვები: 1768 წ. ქისტანაანთ გრი-გორას მეუღლე შუშანა (?) სტეფანეს შვილი მიხეილი 1772 წ. არის კიდევ ფირალოვის, მეფისოვის, ბატონჯანაანთ, ფარემუზაშვილის, 1781, 1782 და სხვანი. ყაუხჩაშვილის 1766 წ. შამარას მეუღლე კათარინე 1782 წ. შამირაანთ გრიგოლას შვილი 1760 წ. 1793 და 1765 წ. და მრავალიც სხვანი, რომელზედაც ყველგან ქართული წარწერები მოიპო-ვება, ყველა წარწერას ცხადათ ეტყობა ქართული ენას ცო-დნის ბუნებრივი ხასიათი და არა უცხო ტომის, რაც ხშირია ეს იქ სადაც ქართულს ენას ხმარობენ, სწერენ და კითხულო-ბენ უცხო ტომის ძენი, ანუ ქართული ენის ბუნებითი კანო-ნებით ვერ გამომხატვლნი. ივლიტას ძველად ხურსიძეებსაც ხშირად უვლიად სალოცავად და ღამის თევად, ამათგანაც მოსდიოდა შეწირულება.

ივლიტის მღვთისმშობლის ხატის შესახებ მღ. თომა ჩილინგაროვმა შემდეგი გარდმოგვცა: „ივლიტის საკვირველ მო-ქმედი ხატი ართვინიდან მოუტანია ერთ კათოლიკის დედა-კაცს, ძველად ეს ხატი ოსმალთ მოუტანიათ ერთის ეკლესიიდან, მერე მა-თგან ამ დედა-კაცის ნათესავებს დაუხსნიათ. შემდეგ ამ დედა-კაცს რგებია მხედრათ. ძველადგანვე ამ ხატს ისე განეთქვა სახელი, რომ ივლიტას ქართველ კათოლიკეთა ღამის თევაც გაუჩინეს. დღესაც აქ

ხშირათ მოდიან სხვა და სხვა კუთხის კათოლიკენი და ღამეს უთევენ—

ივლიტა ოცხეს ნაპარას მშვენიერ ალაგას სძევს, ეკლესიის ახლოს, მღვდლის თომა ჩილანგაროვის შრომით მომსვენელთ მლოცავთათვის კარგი სახლი გააკეთეს. ეკლესიაც და ეს სახლიც მეტად ღარიბია, სახსარი არსაიდან არა აქვს. შენობის გაკეთება-კი საჭირო იყო, რადგანაც ხშირად ღამის მთევლნი კარში შთებოდნენ და მით წვიმა ავდრისაგან ავითაც ხდებოდნენ. ეკლესიას აქვს თითო ოროლა ძველი ნივთები და ხატები, უმეტესი ნაწილი ძველის ნივთების კი ძველადგანვე დაკარგულა, ძველად ეს ეკლესია ოსმალთ მტაცებელთ ხშირად გაუქურდავთ. ეკლესიის მახლობლივ აქაიქ არის ძველი საფლავის ქვებიც ქართულ წარწერიანი, წარწერა აღარ ეტყობათ. დრო ჟამს წაურეცხავს.

ყოფილა ისეთი დრო, რომ ივლიტის ეკლესია ქონებით, მრევლით, ქართული წიგნებით და ძველის ნივთებით ახალციხის ეკლესიებზედ მალა იდგაო. ძველაგანვე აქ ყოველთვის ქართულსა და ლათინურს ენაზედ სწარმოებდა ლოცვა, სომხური შემოდის ხმარებაში 1770 წლების შემდეგ, როცა სომეხ-კათოლიკეთ მღვდელთ გავლენა ივლიტელებზედ გაძლიერდა. ივლიტას ძველად შემდეგ მღვდელნი მიკლდნენ:

— „გომელი მღვდელი ბატონჯანა 1795 წ.

აწევრელი ტერ იოანე 13 მაისს 1763 წ.

ჩიკიანთ ფართაშვიტი, ივანე პროვანტორი მკათათვის 16-სა 1779 წ. და სხვანიც მრავალნი.

აწევრის ეკლესია, აღშენებული მე XVI საუკუნის გასულს, თვით აწევერში მცხოვრებთ ქართველ კათოლიკეთაგან მღვთის მშობლის სახელობაზედ. დროის მრევლის რიცხვის კვალობაზედ იყო აღშენებული, ქართული სახით, მაშინ აწევერში მთმლად ქართველ კათოლიკენი სცხოვრებდნენ, ამიტომ წირვა-ლოცვაც აქ ხან ქართულათ სწარმოებ-

და და ხან ლათინურად. მოძღვარნი რომიდან მოდიოდნენ. აწყვერის ეკლესია მთელ საქართველოს კათოლიკობაში იყო ცნობილი, ამ ეკლესიის არსებობის ცნობები დღევანდლამდეც იციან გარდმოცემით, ეკლესია ორჯერ იქმნა შემუსვრილი XVII საუკუნეში. იქ ნელ-ნელა კათოლიკეთ რიცხვიც მცირდებოდა, ზოგი ახალ-ციხეს გადმოდიოდა, ზოგი არზრუმს, ტრაპიზონს, კოსტანტინეპოლს და ამიტომ იქ კათოლიკეთ რიცხვი XVIII საუკ. ისე მოიპოა, რომ აღარავინ დაშთა, ამიტომ 1730 წ. ეკლესიაც დაიქცა, შემდეგ მოიპოა კიდევ, ოსმალთ დაანგრიეს, ამ ეკლესიის ნაშთები დღევანდლამდეც კი იხილვება თავისს უძველესს ალაგას. სხვა რამ ცნობებმა, ჟამთა ვითარების მეოხებით ჩვენ დრომდე ვერ მოაღწიეს. ახალციხელთ ქართველთ უზუცესმა კაცებმა გარდმოცემით კარგად იციან ამ ეკლესიის ამბები, თვით პატივცემულმა ქართველთ კათოლიკეთ მოძღვარმა ივანე გვარამაძემაც ბევრი რამ უწყის.

XVIII საუკუნის გამოჩენილ პატრს ნიკოლას, სწორეთ ამ აწყვერის მღვთის მშობლის სახელწოდებით განუძრახავს ახალციხეში ძველს კათოლიკეთ ეკლესიის განახლება, რომლის ხელის შემშლელათ, სომეხთაგან შესყიდული მაშინდელი ახალციხის ფაშა აღმოჩენილა, ამათ შეუშლიათ ხელი, მაგრამ უკანასკნელთ მაინც აღუშენებიათ სხვა და სხვა ახალციხის კათოლიკეთ დახმარებით და სახელათ იგივე რომის ეკლესიის საზოგადო სახელი „სავარდისი“ უწოდებიათ, რომელიც ზემოთ აღწერეთ.

აწყვერში როგორც გაქრა ქართველთ კათოლიკეთ ტაძარი ოსმალის ბოროტების მეოხებით, იქ ისევე გაქრა ქართველთ კათოლიკეთ რიცხვიც, ამაზედ მწარე ხვედრი მოველინა აწყვერის ქართველთა დიდს ტაძარს და შეიმუხრა მათგან სასტიკათ, რომლის კედლებიც დღეს გულ-ცეცხლით აღვსილი და სასტიკათ შემუსვრალი მწუხარებით უმზერს თვის მიდამოებში მყოფთ გათათრებულთ ქართველთ და მათგან თვის ვინაობის დავიწყებას.

ძველად აწყვერის კათოლიკეთ მღვდელნიც აწყვერელად იწოდებოდნენ, მაგალითებრ, როგორც ივლიტას ეკკლესიის წიგნში მოხსენებულია კათოლიკეთ აწყვერელი მოძღვარი, რომელიც ივლიტას მიცვლილა 1783 წ. მაგალითე'რ:— „აწყვერელი ტერ-იოანე მიიღვაღა 23 მაისს, 1783 წელს“ სჩანს, ამ წელს, აწყვერის კათოლიკეთ ეკკლესია ახალი გაღქმებული ყოფილა.

მღთის-შმობლის მიძინების ეპქლესია (ახალც-ხის შაზრა, სოფელ უღეს). ეს ეკკლესია აღშენებული არის ქართველ მართლ-მადიდებელთაგან XI საუკუნის გასულს, ბაგრატ მესამის დროს, იგი აღშენებულია იმ ეკკლესიათ შენობის გეგმით და ხუროთ მოძღვრებით, როგორც საქართველოში ქრისტიანობის აღმოძინების შემდეგ, ქართულ ეკკლესია მაშენებლობა მესამე ხარისხის გეგმით იქმნა წოდებული. პირველი ხარისხის გეგმას წარმოადგენს: მცხეთა, გელათი, ალავერდი, ხახული, ზარაზმა, საფარა, სიონი და მისთანანი. მეორე ხარისხის:— ტბეთი, მეტეხი, სამთავისი, ბოლნისი, კუმურდო და სხვა. მესამე: სხალტა, ანჩხატი, პარხალი და მისთანანი. უკანასკ. გეგმას ეკუთვნის ზემოხსენებული ეკკლესია და მისთან მთელს მესხეთს, ჯავახეთ და სრულიად დასავლეთ საქართველოში ქართველ და სომეხთ კათოლიკეთაგან პყრობილნი ძველი ეკკლესიები. დღეს თუ სადმე მათში ახალი ეკკლესიები შენდება, ივინიც ამ გეგმას ემორჩილებიან, მხოლოდ მცირე საჰიროების გამო განსხვავებას აძლევენ.

უღის ეპქლესია ყვაოდა ისევე, როგორც XI, XII და XIII საუკუნოებში, თვით საქართველოც სახელოვნებდა. პირველი მახვილი ამ ეკკლესიას მონგოლებთაგან ხვდა XIII საუკ. ბოლოს, ამ დროს, სამცხეში, ქართველთა შორის კათოლიკობამ იწყო აღორძინება, XIV საუკ. ნახევარს, იგი დატოვებული იქმნა ქართველთ გვარის კათოლიკეთათვის, სადაც განაგებდნენ და მწყსიდნენ ლათინის წესს რიგის პატრები,

XV საუკუნის შემდეგადამ ამ ეკლესიამ მრავალ გზით გამოსცადა მტერთაგან დევნა და მუსერა. ხშირად იგი საძირკვლამდისაც შეურყევიათ, ნამეტურ მე XVI-XVII-XVIII საუკუნოებშიაც-კი და მისს შემდეგ ნელ-ნელი განახლება მიეცა, რაის გამო, ძველს ტაძარს თავისი წინანდელი სახე სრულიად წარხოცია. ასეთ უბედურებათა გარდა, კაცის ხელობის მტრობის გარეშე, თვით ბუნებამაც მასზე მოიცალა და ორჯერ მეხიცა დაეცა. ბუნების ასეთს მრისხანებას, ამ ეკლესიის გარდა, ვერც ტბეთი ასცდა. ხახული, ოპიზა, იშხანი, ანჩა, სხალტა და სხვანი, რომელთაც საკმარის შერყევის გარდა, კედლების რღვევით-კი არა აკლდებოდა რა. ეკლესია ძველად დახატულ ყოფილა ფერადის წამლებით, დღეს, ამისა აღარა ეტყობა რა.

ეკლესიას აქვს შვიდი საჟენი სიგრძე, ათი არშინი სიგანე და თორმეტი არშინი სიმაღლე, ძველ კარის შესავალთან, ძველადვე მიდგმულ ყოფილა დიდი სამრეკლო, სამრეკლოს კარგი გუმბათიც აქვს, სამრეკლოს გვერდის კედლები ამოუშენებიათ ძველადვე, ამიტომ ეკლესიის გზა შეკრულა, თვით სამრეკლოს ქვებიც დაძველებულა; ეკლესიას ძველს შესავლის კართა გარშემო დატანებულია რამდენიმე ჩუქურთმიანი კარგი ქართულის წარწერით ქვები, ეკლესიას აღმოსავლეთ კედელზედ აქვს ოთხი ქვა, რომელზედაც ჯვრებია დახატული. დასავლეთ ეკლესიის კედელზედ, მალლა ერთს ქვაზედ არის ქართული წარწერა, დღეს ძნელათ გასარჩევი, მხოლოდ სჩანს 1802 წ. დასავლეთით სჩანს კიდევ შემდეგი: *) ვკონებთ ეს უნდა აღნიშნავდეს იმ დროის განმანახლებელთა მოხსენებას და განახლების დროს. აღმოსავლის კედელში, ერთ ქვაზედ მოიპოვება ხუცური წარწერა, მეორე ქვაზედ არის ქართული მხედრულის წარწერით შემდეგი: და მერე ამ უკანასკნელ ასოს გვერდით მიხატულია რალაცნაირი თევზი. ეს ასოები ვერავის გაურჩე-

*) აქ რალაც ქალდეური ანბანის მსგავსი ხაზებია.

ვია. ჩდილო მხრის კედელზედ აქა-იქ ქვებზედ სჩანს ხეცური ასოები ნელად საკითხავი, შემდეგი ასოები-კი სჩანს.

კარის ბქეში მიწერილია შემდეგი მხედრულათ: „სახელითა ღმრთისა აღშენებულ იქმნა დამატება ი. წ. 1862 წ.“. ეკლესიის გარშემო ოთხს ალაგას აწყვია ძველი თლილი ქვები, რომლებზედაც გამოქანდაკებულია მღვთის მშობლის სახე მაცხოვრით ხელში, ერთ ქვაზედ ოთხ კუთხივ გამოქრილია სერაფიმ ქერაბიმი და ზოგიც სხვა წმიდანები მრავალიც სხვა წარწერები აქვს, მაგრამ ყველა იგინი გაუქმებულა, XIX საუკ. ამ ეკლესიას მეხი ორჯელ დასცემია, 1855 წ. და 1899 წ. ეკლესიაში ძველი ხატები და ნივთები არაფერია, ძველად-კი მდიდარი ყოფილა ეს ეკლესია ძვირფასის ხელოვნურის ხატებითა და სამკაულებით, მაგრამ ყველა იგინი ადრე თათრებს დაუტაცნიათ. 1829 წ. რუსეთმა რომ ახალციხე აიღო, მაშინ აქარლები ჯავრით დაეცნენ ამ ეკლესიას და ისე გაცარცვეს, რომ შიგ ალარაფერი დასტოვეს, ძველის ძველი ნივთები სულ მაშინ დაიკარგა, ეკლესია ცარიელი დაშთა ომიანობის დამშვიდების შემდეგ მრევლმა იზრუნა და შეწირვით კვლად მოუგროვდა მცირე-რამ ნივთების, მაგრამ ძრიელ უფასურის. შემწირველათ სჩნდებიან თვით სტამბოლს მყოფნი ქართველთ კათოლიკე ვაქარნიც, რომელთა მოხსენება ქართულათ ასეა:

„ღმერთმა განაძლიეროს სტამბოლს მყოფნი საერთო ახალციხელ გეზირსანაში მყოფნი, რომელთაც შესწირეს ერთი უბედ წმ. მღვთის მშობლის ხატი.“

„ღმერთმა შეიწყალოს მღებრიანთ ოფანესს ქალი მამთადინა (?), რომელმანც შესწირა უდის ეკლესიას ერთი ოქროთი დაფურული გერცხლის ღილი.“ არის კიდევ:

„ერთი წირვა უნდა იწიროს მამაულანთ არაქელასათვის (1) შეწირულ უანისათვის ფული ელენესგან უნდა მიეცეს. კიდევ ნიშნულად:

„ღმერთმა შეიწყალოს შოშიაშვილი *) (ნაღბანდოვი) ანტონა,

*) დღეს ნაღბანდოვები.

რომელმანც შესწირა უდის ეკკლესიას თავის დედ-მამის ოსეფას (?) სულის მოსახსენებლად ერთი წვეილი ბაჟაკის შუშა,“ და ამ გვარე-
პი სხვანი, სადაც გვარები სრულ ქართულია და სახელები-კი
უკვე სომხურია. აქ თქვენ ნახეთ, რომ მოხსენებული მღებ-
რიშვილი, მამულაშვილი და შოშიაშვილი ქართული გვარე-
ბია, სახელები-კი სომხური. საინტერესოა კიდევ შემდეგი;

„ღმერთმა შეიწყალოს დავითანთ აფრიაშას ქალი ანა, რომელ-
მანც შესწირა უდის ეკკლესიას თავის ბიძა მიქელას სულის მოსახსე-
ნებლად ქართულს სახარებაზედ მოსახვევი ერთი ვალის (?) ხელმან-
დილი.“ ვალი რაღაც ფარჩის თუ სხვა რამის სახელი უნდა
იყოს, ეს შეწირულება შეეხება 1780 წლებს.

ეკკლესიაში მოიპოვება სხვა-და-სხვა ძველი და ახალი
ქართული და სომხური საეკკლესიო დაბეჭდილი წიგნები. აქ-
ვე შენახულია ამ ეკკლესიის კონდაკი, რომლის ორი-სამის
ფურცლის შემდეგიდამ 1787 წ. იწყება. აქ მოხსენებულ არი-
ან დაბადებულთ ცნობა, მონათვლის, გვარისწერის და ეკ-
კლესიის შემწირველთა გვარები. ეკკლესიას აქვს თავისს ძველი
ზარბიცი, მისს სასაფლაოს ქვებზედ მოიპოვება ბევრი წარ-
წერებიც, რომელიც XVIII საუკუნეს შეეხებიან. აქ ასაფ-
ლავია პ. ხარისკირაშვილის პაპის დედა ბებერა, პ. ხარისკი-
რაშვილის პაპას პავლე რქმევია. ეს ხანა მისწვდება 1740
წლებს, ამ სოფლის მრევლთა წინაშე 1800 წლიდამ დღემდე
შემდეგნი მღვდელნი ყოფილან: ტერ სიმონ ბალახოვი, ტერ
ანტონ აკოფოვი, ტერ პოლოს ლაზარევი, ტერ პეტროს
ლაზარევი, ტერ სიმონ ბალახოვი და სხვანი; ზოგთა სახელი
არა სჩანს. დღეს განაგებს მღვდელი სიმონ ჩილაშვილი, ქარ-
თულ ენის და წერა-კითხვი კარგად მცოდნე, ქართული ენით
მოქადაგე და ქართველ კათოლიკეთ დიდათ გულშემატკივა-
რი. დღევანდელი მდგოიარეობა ეკკლესიისა არის მეტად
უნუგეშო. ეკკლესია მეტის სიძველისაგან დახავსებულა,
კედლები შერყეულა, მეხსაც დიდათ დაუზიანებია ლონფინი
აჟყრია, აქა-იქ გარღვეულა, დიდს გაქირვებაშია ჩავარდნილი
დარღვევ-დაქცევა მუდამ დღე მოელის, ღმერთმა-კი ნუ ქნას,

თორემ თქვენი მტერი, ჩვენი ქართველ ერის ცხარე ცრემლი მაშინ დაანთხევა, დახმარება არის საჭირო, მიშველება. დიდი შიში აქვს ამ ეკლესიას, დიდი. მეორე 1500 სულისთვის ეს ეკლესია ძრიელ პატარა არის. შიგ 300 სულიც ვერ ეტევა, თუმც აივანიც აქვს. მაგრამ წირვის დროს ქალები, ყმაწვილები და კაცების უმეტესი ნაწილი სულ კარში სდგანან.

ხალხი ქართველი გვარის არიან, ქართულათ მოლაპარაკენი, ზრდილნი, მწიგნობარნი, ქართველების პატივის მცემელნი, ქართული ენის მეტრეფე და მედავენი. მცხოვრებთ გვარების უმეტეს ნაწილს-კი ჟამთა ვითარების მეოხებით ზოგთა სახე შესცვლიათ, გადაკეთებიათ. ზოგის ფორმა-კი ისევ ძველია, ძირეულად ქართული. სოფელს აქვს საკუთარი სკოლა, სადაც 80 ყმაწვილი სწავლობს, აქვე არსესობს „წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოებისაგან“ დაარსებული ქართული სამკითხველო, ხალხი მეურნეობას მისდევს, მოჰყავთ ხილეულობა, საქონლის გამრავლებასაც მისდევენ, ერბო, ყველი, რძე კაი იცის, ფრინველიც მრავალია, ვაზი ვერ მრავლობს. ძველად-კი ყოფილა, ოსმალთა ფლობის დროს ამოვარდნილა ძირიანად, გლეხ-კაცობა მხნეა, ქველი, მუშაობაში გამრჯე, მამაკაცთა ტანთსაცმელი მესხურია, დედა-კაცთა ოსმალური, შიგა და შიგ დედა-კაცებთ შორის საზოგადოთ ქართველ ქალთა ტანთსაცმელიც იდგამს ფეხს, რამდენიმე ქალი ასე შორთულები ვნახე, ერთს დღესასწაულს დღეს დავესწარ ამათ ეკლესიაში და იქ მთელი სოფლის ხალხი იყო მოსული, ხალხი მღვთის მოსაყვია და ქართული ლოცვები ზეპირათ იციან ისევ, როგორც სხვაგან ქართველ კათოლიკეებმა, მღვდლის მოხმარება და დიაკნობა თითქმის ყველას შეუძლიანთ. ამ სოფელში 300 მოსახლეა, 50 კომლი ქართველ მაჰმადიანები არიან, მათში ქართული ენა ოჯახში აღარ ისმის, ამოვარდნილა, ქალს, კაცს და ქაბუკს ქართველობა ჰკირივით სძულთ. ქართული ენის მხრით ამ კუთხეში ანუ ქვაბლიანში სოფ. უდეთ თითქმის მფარველად და გამავრცე-

ლებლად უნდა მივიდოთ. ამ სოფლის მცხოვრებთ ქართული ენის ხმაურობას შეეძლება რომ აქ ქართულ ენას ძირი არ მოეთხაროს, ამას მხოლოდ ხელის შეწყობა უნდა და მფარველობა. ეს ჩვენთვის დიდად საყურადღებოა. უნდა იქმნეს, რადგანაც მთელს ქვაბლიანის ქართველ მაჰმადიანთ სოფლებში ქართული ენა ამოვარდა, დღეს მხოლოდ ქართველ კათოლიკეებში შენახულა. უდელნი ვაქრობასაც მისდევენ, სხვა და ქვეყნებშიაც მგზავრობენ.

აღრე, ქართველობის დროს, ამ სოფელში ოთხი ეკლესია ყოფილა, დღეს მხოლოდ ორიღა არის დარჩენილი და მესამეს საძირკველი. ეკლესია არის პატარა, აღშენებულია XIII საუკუნის ბოლოს, 3 საფენი სიგძე აქვს 2 საფენი სიგანე, სამი სიმაღლე, თლილი ქვით არის ნაშენი. ძველადგან ეს ყოფილა კათოლიკე ეკლესიათ დანიშნული, შიგ პატარა აივანიც არის, დღეს იგი დაკეტილია და დიდს შერყევასაც არის მოსული, ძველად, XIII საუკუნეში იგი აქ აღუშენებიათ ქართველთათვის, შემდეგ კათოლიკეებზედ გადასულა. ხალხს აქ ულოცნია კარგა ხანს, დღესაც წელიწადში ერთხელ უხდიან დღესასწაულს. ამ ძველ ეკლესიასაც მღვდელი ს. ჩილაშვილი პატრონობს.

უღის ეკლესიის „კონდაკი“ იწყება 1780 წ. მხოლოდ სამს ფურცელს წელი არ უზის-კი, 1787 წ. რიცხვი იწყება, მოხსენებული გვარი და სახელები მთლათ ქართულია, ზოგს კი სახე შეცვლილი აქვს, მაგრამ მაინც ნიშან წყალი აცხია. ძველად ამ ტაძარს ქართული წიგნებიც მრავლად ჰქონია. პირველ ხანებში აქ წირვა ლოცვა და ქადაგება ქართულად სწარმოებდა, ხან ლათინურად, საინტერესო ნაშთებია ამ სოფელში დაშთენილი, თუმცა ეს ნაშთები მცირენი არიან მაგრამ სიძველით კი საყურადღებონი. სოფელის მცხოვრებთ შორის ქართული მეტყველება და წერა-კითხვა ფეხს იდგამს. სანატრელია აქაურ კათოლიკეთ ახალთაგობის წარმატება, წინ წასვლა. ხალხი მშრომელი, ღელამიწას მძლავრად ამუშავებენ, ხოლო თათარ მებატონეთაგან დიდს შევიწროებაში

არიან, თათრის მებატონე სასტიკათ სდევნის, მტრობა აქვს. მცხოვრებთ რიცხვა-კი ღიღათ გამრავლდა, აქეთ იქით დადი-
ან და ადგილებს ეძებენ, ამბობენ იგინი: იქმნება ზოგნი გა-
დავსახლდეთო, ამიტომ მათ ქართლში გორის პატრსაც მო-
მართეს, იქმნება გორის კათოლიკის ეკკლესიას სადმე ადგი-
ლები ექმნესთ და ჩვენ დაგვასახლოთო. თხოვნა შეწყნარებას
ეძლევა, პატრი გაბრიელ ასლანიშვილი ქართლში მათვის
ადგილებს ეძებს, გადმოსახლება უნდა. დახმარებას ჰპირდებიან
სხვა და სხვა კეთილ მოღვაწე გვამნი. სტეფანე ზუბალოვმა
1000 მან. შესწირა.

მღთის მშობლის ეკკლესია (ახალციხის მაზრა, სოფელი
ვალეს). ვალე ძველი სოფელია, კათოლიკობა ქართველთ შო-
რის აქ ძველადვე აღორძინებულა. თითქმის მე XIV—XV
საუკუნოებში. ძველად ამ სოფელში მთლად მართლ-მადიდებ
ლები სცხოვრებდნენ, შემდეგ ესენი ძალით გაუთათრებიათ.
გათათრების დროს, ზოგნი კათოლიკობას დაკავშირებიან და
მით გადურჩენიან თავი. გადარჩენილთ გამრავლებაც დაუწყ-
ვიან, უკანასკნელ იგინი იქამდე მისულან, რომ მათთვის სა-
ჭიროთ გამხდარა ეკკლესიის აღგებაც. 1670 წლებში ეკკლე-
სიაც გაუკეთებიათ, მღვდლათ ჰყოლიათ ლათინის წესს-რიგის
პატრი, წირვა-ლოცვა ძველადგანვე აქ ისევე ქართულად სრუ-
ლდებოდა, როგორც ეს სხვაგან იყო. ხსენებული ეკკლესია
ოსმალთაგან მრავალ გზის შემუსვრილა, ყოველთვის საკმა-
რისად ამზნევდნენ. XVIII საუკ. იგი საძირკველამდე შემუსვ-
რეს, შემდგომ მისი განახლება შეუძლებლათ დაინახეს, ამი-
ტომ კათოლიკენი დაებატრონენ ვალეში მდებარე ქართველთ
ერთს ძველს ეკკლესიას, რომელიც ცარიელი იყო და შიგ
არავინ დადიოდა. ვალეს და მისს მიდამოებში ქართველთ
რიცხვი ძველადგანვე ამოვარდა, აქაურს კათოლიკებს არც
ეს ძველი ეკლესია შერჩათ დიდხანს, იგი ისე დაძველდა და
შეიმუსვრა, რომ მასში ლოცვა შეუძლებელი ხდებოდა; ამი-

ტომ მრევლი თავ-და რიგს მიეცა და 1860 წლებს, სხვა ალა-გას ეკლესიის შენებას შეუდგა.

ახალი, ანუ დღევანდელი ეკლესიადამთავრებულ იქმნა 1862 წელს, აღგებულია თლილის ქვით, სიგრძე აქვს რვა საყენი და სიგანე ხუთი, სიმაღლე ოთხი საყენი, შიგ ორი წყობა აივანი აქვს, წინ სამრეკლო მიდგმული, ეკლესიის კარის შესავლის თავზედ ერთ ქაზელ ქართულად შემდეგი წარწერა არის:

— „აღშენდა ეკლესია ესე წმიდა მღვთის მშობლის სახელსა ზედა, რომელთა იშრომეს ამის აღგებაჲჲ და დამართმან სუენო განსვენება დაუშვიდროს მათ“.

სამრეკლოზედ-კი სომხურად აქვს წარწერა, წარწერაში მოიხსენება აგრეთვე ამბავი ეკლესიის აღშენებისა. ამაზე მღვდელს სიტყვა ვკითხე, თუ რატომ დააწერეთ სომხურათ? მან მომიგო:

— „ეს სომხური წარწერა ჩვენდა უნებლიეთ მოხდა, თორემ აქ რა საჭიროა ესა“.

ამ ეკლესიის აღშენების დროს გამგეთ იყო მოძღვარი სტეფანე ზაქარიანი. ეკლესიისათვის ზარი შეუწირავს ობილისის ვაქარს ივანე ურგენოვს. 4 ფ 16 გირ. საუბედუროთ, როგორც სხვაგან. აქაც წირვა-ლოცვა სომხურს ენაზედ სწარმოვებს, ზოგიერთს ლოცვებს-კი ქართულათ გალობენ, სახა. რებასაც ქართულათ კითხულობენ, ქადაგებაც ქართულად სწარმოვებს. ერს დიდი ნატვრა აქვს, რომ ეკლესიებში თავისს დედა-ენაზედ ექმნეს წირვა-ლოცვა გამართული. თუმცა წირვა-ლოცვა სომხურათ აქვს მოწყობილი, ხოლო სომხური ენა, კრინტი არავის ესმის, ნამეტურ დედა-კაცებმა ხომ სრულებით არაფერი იციან. ეკლესიის გვერდით არის საფლავი, ამ ეკლესიის ძველად ყოფილის მოძღვრის: — „აქ განისვენებს მღვდელი სტეფანე გოზაღოვი, ვიღოცოთ კეთილ მოღვაწეობისათვის დაიბადა 1828 წ. გარდაიცვალა 1895 წ. მარტის 9-სა“ მღვდლად კურთხეულა 41 წლისა. დღევანდელი მღვდელი სტეფანე ზაქარიანი 40 წელიწადზე მეტია, რაც აქ მღვდლათ

არის. თვითაც აქაურია, ამავე სოფლიდან გამოსულან შემდეგი მოღვაწენი:

სტეფანე ზაქარიანი, დაიბადა 1823 წ. სტეფანე გოზალოვი, დაიბადა 1828 წ., პატრი ანტონ გოზალოვი, ძმა სტეფანესი. აქაურები არიან: პატრი ათანასე ნასყიდოვი, პატრი კირილე, თულიევი, სტამბოლს არის, იქვე ნაკურთხი და პატრი ლაზარე გოზალოვი, ვინმე მესხი და ამისი ძე პატრი მზე ქაბუკი, პატრი ალექსანდრე მხითაროვი, პატრი სტეფანე ნავროზოვი და სხვანი. ამ სოფლის ახლოს სძევს სოფელი სხვილისი, სადაც მოსახლობენ სომხის გვარის კათოლიკენი. ეს კათოლიკენი 1829 წ. გადმოსახლებულან არზრუმში, მათში ბევრი ქართველ გვარის კათოლიკენიც ურევია, ხოლო გასომხებულნი ენით და მოღვაწეთაც. ვალეს ეკლესიას ძველი ნივთები სრულებით არა აქვს. რამდენიმე ქართული ხელ-თნაწერი სასულიერო წიგნები-კი მოგზავენ. თვით სოფელი ვალე მშვენიერი სოფელია, ახალციხიდან 15 ვერსზედ სძევს, ვენახოვანია, პასროვანი, მოხდენილია მცხოვრებთ რიცხვი 200 კომლია. 100 კომლი ქართველ კათოლიკენი არიან, სრულიად ქართულად მოლაპარაკენი, 50 კომლი ქართველ მართლ-მადიდებელნი არიან და 50 კომლიც ქართველ მაჰმადიანები. მართლ-მადიდებელთ აქვსთ ძველი ეკესია XI საუკუნეში აღშენებული, მუსულმანებს ჯამე აქვსთ. მუსულმანები მოძულენი არიან ქართველთა და ქართულს ენასაც ივიწყებენ. სოფლის მცხოვრებთ შორის სოფლიერი განწყობა არსებოს, ცოტათ მუსულმანები-კი ეწინააღმდეგებიან ამ გარემოებას. ამავე სოფელში არის სამინისტროს სკოლა და ბავშვები სწავლობენ, ბავშვები ქათველ კათოლიკებს და მართლ-მადიდებელთ ეკუთვნისთ, მუსულმანები-კი ახლოსაც არ ეკარებიან. სოფელი შეუძლოა და მეტად მიყრუებულიც არის. ხოლო მეტად მშვენიერია. ხალხი მხნეა, მეურნეობას მისდევს, ვენახებიც მრავალია, მოსავალი კარგი იცის, ხალხი თან შეუძლოც არის. ქართული წერა-კითხვა მცირედ არის გავრცელებული.

წმ. მამა იოსების ეკლესია, (ახალციხის მაზრა, სოფელ არალს,) აღშენებული იყო XI საუკუნეში, პატარა ზომის და იმ გეგმის, როგორც უდის და თვით ამ სოფლის ახლოს მდებარე რქის ეკლესიისა, რომელიც ფოცხოვის მდინარის ნაპირას სძევს და რომელიც 1850 წლებში ოსმალთაგან დაქცეული იქმნა. ხსენებული ეკლესია ქართველ კათოლიკეებს გადაეცათ XIV საუკუნის დამდეგს, როცა აქ ქართველთა შორის კათოლიკეთ რიცხვმა თავი იჩინა. ძველადკან ამ ეკლესიას თავის ძველი ნივთებიც აქვნდა, არალის მცხოვრებთა შორის იგი ითვლებოდა ერთადერთ ეკლესიად, სხვა რამ ეკლესია აქ არ ყოფილა, იგი საკმარისად იქმნა დაჯილდოვებული ბაგრატ მეოთხისაგან. ბაგრატის შემდეგ დავით აღმაშენებელმაც მიჰყერძა ბევრი რამ, დიმიტრი მეფემ და თამარ მეფემაც. რუსუდან დედოფლის დროს, როცა მონგოლები საქართველოს შემოესივნენ, მაშინ სოფელ არალმა და მისმა ეკლესიამ დიდი ვნება მიიღო. მტერთა მიზეზების გამო იგი შემუსერილ იქმნა და შერყეული. მაშინ მთელს ქვაბლიანში არალის ეკლესიაც ისევე სახელოვნებდა, როგორც სხვა რამდენიმე ეკლესია ამ აუთხეში. მისდა საუბედუროთ, ამ ძველს ეკლესიას არც შემდეგ დააკლდა მტერთა თავდასხმა, რყევა და ცარცვა. 1435 წ. იგი კვალად იქმნა შერყეულ-გაცარცული მტერთაგან, მაშინ დრო ისეთი იყო, რომ ასეთ უბედურებას ვერც სხვა ტაძრები ასცდნენ. გიორგი ბრწყინვალის დროს ეს ეკლესია განახლებას მიეცა, შემდეგ დროის კათოლიკენი მის შეძლების და გვარად აძლიერებდნენ და ამკობდნენ.

რასაც ამ ნაშთს ოსმალნი აკლებდნენ, იმას ეს წყეული ჯაყელაანთ გვარის ქართველ ფაშები უსრულებდნენ. რამდენიც ხანი გადიოდა, იმდენი ქართველთა კათოლიკეთა სარწმუნოების მხრით დიდი სიმტკიცე ეძლეოდათ, რადგანაც ქართველთა მართლ-მადიდებელთა შორის თათრობა ვრცელდებოდა, გმობა ქართველთა ფეხს იდგამდა თვით ქართველთა შორის-საქმემ იქამდის მიაღწია, რომ XVIII საუკუნის ნა-

ხევარს, არალის ეკლესია, კათოლიკეების ჯიბრით და მტრობით ოსმალებმა სრულიად შეარყიეს და ძირს დასცეს. მაშინდელი მშვენიერი დიდი ოლილი ქვების დღესაც იხილება ძველ ნაეკლესიარის მახლობლივ. ერთი დიდი ქვის ხუცური წარწერა ცხადათ მოწმობს მის ბრწყინვალე ისტორიას. ქვის წარწერა ამოქრილია იმ ხუცურის ხელით, რაც ჩვენი პალიოგრაფიულის ისტორიის შესწავლით X საუკ. ეკუთვნის. წარწერა ისე მიმქრალა, რომ მისს წაკითხვას ველარავინ ახერხებს.

XVIII საუკუნეს შემუსვრილის ეკლესიის ქვებით და სხვა მასალით ქართველ კათოლიკეებმა სხვაგან დადგეს პატარა ეკლესია, სადაც ლოცვა მოათავსეს. აქ განაგრძეს მათ წირვა-ლოცვა XIX საუკუნემდე, საუბედუროთ, ეს ხელ-დახელ გაკეთებული ეკლესიაც ვერ აღმოჩნდა მაგრათ გაკეთებული, ამიტომაც იგი უძლურებას აღრიდგანვე მიეცა, ამ უძლურებას აქაური ბუნების მრისხანე ძალაც აორკეცებდა. უკანასკნელ ეს ეკლესია ისე დაძველდა, შეიმუსრა და დაინგრა, რომ მასში ლოცვა შეუძლებელი ხდებოდა, ამიტომ მრევლმა თავს იდვა და დიდი ღწვით აწინდელის ეკლესიის შენება დაიწყო და 1860 წ. დაამთავრეს. არალის აწინდელის წმ. მამა იოსების ეკლესიას შვიდი საყენი. სიგრძე აქვს, 4 საყენი სიგანე. სიმაღლე სამ საყენზე ცოტა მეტი, აღშენებულია თლილი ქვით, ეკლესიის კარის ბჭესთან ორ ქვაზედ მხედრული წარწერა არის, რაც მოწმობს მისს აღშენების დროს. ეკლესიას გარს აკრავს გალავანი, შიგ დასათუღავებულ არიან შემდეგნი მღვდელნი:

„შემიწყაღე მე ღო დიდითა წყალობითა შენითა რათა მივაგო მე უფალსა უოველი კეთილისათვის, რომელი მომცა მე. განსვენებასა უკუნე მიაწიკე უფალო ჰეტრე მარტიროზის ძესა პატრს აღიოზის სულსა, შობ. 1847 წ. გან. 1874 წ.“

„სათლავსა ამასა შინა განისვენებს სოფ. ვარკაველი მღვდელი ჰაღლე ღაზარაშვილი. წამკითხველნო გთხოვთ შენდობა ბრძანოთ. დაიბადა 1829 წ. გარდაიც. 1874 წ.“

„სათლავსა ამასა შინა განისვენებს მღვდელი ტერ. ჰოდოსი ბა-

დისოვი ჯი პატივცემულნი წამკითხველნი კთხოვთ უმორჩილესად უფალს შემავედროთ.“ შემდეგი წაშლილია, და სხვანი, რომელთ წარწერა არ სჩანს.

ეკლესიას ძველი ხატები, ნიშნები, „კონდაკი“, ანუ ხელთ-ნაწერი წიგნები ქართული, თვინიერ დაბეჭდილების გარდა, სხვა არაფერი აქვს. ეკლესიას დღეს განაგებს სომხის გვარის და სომხ-ს კათოლიკის ტიბიკონზევე მდგარი მოძღვარი. წირვა-ლოცვა, მცირე რამ ქართულის ლოცვების გარდა, მთლად სომხურად სწარმოებს, თვით ქადაგებაც-კი.

მცხოვრებთ რიცხვი შესდგება ქართველ გვარის კათოლიკეთაგან, მათი დედა-ენა ქართული არის. გვარები, სახელები და სხვა ზნე ჩვეულებაც ნამდვილი ქართულია. მცხოვრებთ რიცხვი 160 კომლია, 1400-ს სულზედ მიაღწევენ ორივე სქესის. იგინი მისდევნენ მეურნეობას, ხილის ვენახები აქვსთ, პურს სთესვენ, სიმინდს, საქონელს ამრავლებენ, რძე, ერბო და ყველიც იციან, ხალხი მეტად გამრჯელია, მათ დიდი სიყვარული აქვსთ ქართული ენის და ქართველობის. ზოლო ძრიელ სწუხან მასზედ, რომ იგინი სომეხ-კათოლიკეთ არიან შერაცხილნი და დღეს მათს ეკლესიაში სომხური ენა მეფობს, დიდათ სურთ ქართულს ენაზედ წირვა ლოცვა და ნამეტურ ლოცვის წიგნების კითხვა. ლოცვის წიგნებს თვით მე მთხოვდნენ, მავალეზდნენ, რომ ოდესმე მათთვის მიმეწოდებინა. ამათში ძრიელ ბევრი უცხო ძველი ქართული გვარებიც არის დაშთენილი.

ოქანასკნელ წლებს ამ სოფლის გლეხობა დიდს გაჭირებაში ჩავარდა. მაის საკუთარს სასოფლო მამულებს ვილაც ნას-მზხარი და ვიჟომც ძველ ათაბაგ ჯაყელიანთ გვარის წარმომადგენი წაეღავა, მამულები ჩემიაო. ამაზე საჩ-ვარი ატყდა, ყველგან ამ ტყუილმა ათაბაგმა მოიგო, ყველგან ფულით შეისყიდა სამართალი და მის მეოხებით გლეხნი გამტყუნდნენ. დღესაც დავა არის ამაზედ და ამ დავის მეოხებით გლეხ-კაცობა უწყალოთ და უღვთოდ დაეცა ამ უსამართლო პირისაკან, საბრალო მდგომარეობაში შთაცვივდნენ ეს ქარ-

თველნი გათათრებულ მებატონისაგან. გლეს კაცობაჲი წერაკითხვა მცირე ნაწილმა იცის, სკოლის გახსნას ახლა ფიქრობენ და იქმნება ბედმა გაუღიმოსთ და ეშველოთ რაჲე. აქაურ ქართველ-კათოლიკეთა აღორძინება დიდს სახსარს მისცემს ქართული ენის აღორძინების საქმეს ქვაბლიანში. ქართული წიგნები მაქვენდა, დაურიგე და აღტაცებით გამომართვეს. თვით ქალებიც-კი ამბობდნენ, რომ აქ არც ქართული წიგნები გვაქვს და არც ქართველი გვარის მღვდელიო, ამაზედ ვცდილობთ და ვნახოთ, იქმნება ჩვენი გვარის და ენის პატრი გველირსოს ოდესმეო. ძველად, რომ სოფელს არალს დიდი ვრცელი ეკკლესია ჰქონია, ამის ამბები აქ ბევრმა მოხუცმა იცის. სოფელი კარგია, ჰაეიანი და შემგრჯო წყლებით. სოფლის ხალხი გათათრებულ მებატონისაგან დევნილია, იგინი ღირსი არიან შებრალების, ქართველთ პატრონობის. აქ საჭიროა მათთვის ქართული სკოლა, სამკითხველო, ქართული წიგნების ვრცელება.

იესო გულის ეკეღესია, (ახალ-ქალაქის მაზრა, სოფელი ხიზაბავრა). მას შემდეგ, რაც საქართველოს დასავლეთ ნაწილს ოსმალეთმა მოხვია ხელი და დაიმორჩილა, როგორც სხვაგანაც გვითქვამს, იგინი თავიანთ მახვილს ისე არსად ხმარობდნენ, როგორც მესხეთსა და ჯავახეთზედ. 1626 წ. ახალციხეს, ათაბაგების მაგიერ ოსმალთა ფაშები განაგებდნენ, რადგანაც ეს კუთხე უფრო ახლო იყო, თითქმის მოსამზღვრედ ქრისტიანთ შთენილთ ქართლ-კახეთის და იმერეთ გუბიისა, ამიტომ ოსმალთა იცოდნენ ეს გარემოებანი და მათ მიტომაც მოჰკიდეს მაგრა ამ კუთხეს ხელი და ქართველობა. აქ დიდის მონების ჯაჰვითაც შებორკეს. აქარის, ლივანის, შავშეთის და ყველა იმ ნაწილების, რაც-კი მათ ეკავათ და რაც-კი უფთო ბიზანტიის იმპერიის და არმენიას უახლოვდებოდა, მათი შიში და ფიქრი სულ არ ჰქონდათ, საქმეთ ეს კუთხე მიაჩნდათ, მესხების და ჯავახების შიში ჰქონდათ. პი-

რველ გათათრების შემდეგ მათ გულიც იჯერეს და მესხეთს და ჯავახეთში ძრიელ ბევრი ქართველიც გაათათრეს, ვინც არ გათათრდა მათ დიდი რისხვა მიაყენეს: იგინი დააქციეს, დაანგრეს, ერთის სიტყვით სიცოცხლე და ქრისტიანობა გაუმწარეს. სწორეთ ასეთ გამწარებულთ ცხოვრებას წარმოადგენს სოფელ ხიზაბავრელების წარსული და მათგან შენახული ქრისტიანობის ისტორია.

ხიზაბავრელნი ქაროველ გვარს ეკუთვნია, ჯავახებს, კათოლიკობას იგინი ძველადგანვე დაკავშირებიან, კათოლიკის ეკლესიაც ძველადგანვე აუშენებიათ, მაგრამ ეს ეკლესია და მათი ქრისტიანობა დიდს მუსერას და დევნაში ყოფილა ოსმალთაგან. ამ საბრალოებს მართლა და ყოველთვის სული და გული ჩვენი მეფეებისაკენ ეჭირათ, ჩვენსკენ მოილტოდნენ, ანუ ქრისტიანთ მფარველობის ქვეშ, ესენი იცოდნენ ოსმალთა და იგინიც მიტომ სდევნიდნენ ამ საბრალოებს და ქრისტიანობის მფარველობის გულისთვის ათასნაირს მონებით სტვირთავდნენ. ხიზაბავრელებმა ქრისტიანობისადმი პატივის ცემა და ლალადი XIX საუკუნეშიაც აღმოიჩინეს და როცა 1828 წ. რუსეთის მხედრობა ახალციხეზედ წავიდა საომრად, მაშინ მთავარ სარდალს ხიზაბავრის გვერდით მოუხდა თავისს ლაშქრით ჩამოხდენა და ცხოვრება, რომელთაც ხიზაბავრელებმა დიდი სამსახური გაუწიეს და ოსმალთა ჩუმათ ჯარს დახმარება აღმოუჩინეს. საყოველთაოდ ხიზაბავრელნი ასეთმა ქრისტიანულმა სამსახურმა ისეთ დღეში მოათავსა, რაის გამო იგინი დიდს სილატაკეშიაც შთავარდნენ და მათ ერთად ერთის თავიანთი ძველი ეკლესიის შეკეთებაც, ანუ მცირედ განახლებაც ვერ შეეძლოთ, მაგრამ მღვთით, მათ მოველინათ ისეთი მოძღვარი, რომელმაც ამ სოფლის ერის განვლილ დროთა ქრისტიანობისთვის ბრძოლას და ტანჯვა-ვაებას ჯეროვანი ყურადღება მიაქცია, მათთვის თავს იდვა შრომა და უკანასკნელს თავისს ღწვითა და შრომით მშვენიერი დიდი ეკლესიაც აღუშენა. ამით დააჯილდოვა მან ხიზაბავრელთ იმ ძველთ მამა პაპათა ხსენება და კურთხე-

ვა, რომელნიც მწარეს ნაღვლიანობაში შთაფარდნილნი და ქრისტიანობის შენახვის გულისთვის დევნულნი ოსმალთა მონების ქვეშ იხოცებოდნენ.

მოხუცებულთ არ ახსოვთ, თუ ხიზაბავრელთ როდის მიიმდეს კათოლიკობა და ან რადროს, რა საუკუნეში ალაგეს კათოლიკის ეკლესია. ჩვენის ფიქრით-კი ეს ხანა XVI საუკუნეს უნდა შეეხებოდეს და იქმნება აღრეც, რადგანაც 1600 წლებში, აქეთ მჩურჩნავ და მოღალატე ათაბაგების მეოხებით ქრისტიანების ზოგნი დიდს სასჯელს და გაათარებას იყვნენ ძალით მიცემულნი. ხიზაბავრელთ ძველ ეკლესიის აღშენება მიეწერება XVI საუკუნეს. იგი პაჟარა ყოფილა, საყდრის მსგავსი, მიწურის ქოხივით გაკეთებული, ჯვართ-ამაღლების სახელწოდებით, ამ ეკლესიის შთენი ღღესაც არის და-შთენილი, აქა-იქ დანგრეულა, მაგრამ ამასაც მოვლენია თავის წამალი და აწინდელს მოძღვარს, ხიზაბავრის ეკლესიის მაშენებელს, მამა მიქელ ვარძელაშვილს ნაკლული ალაგები შეუუკეთებია. ვინც ამ ძველს ქოხის მსგავს ეკლესიას ნახავს, იმას ცხადათ დაეხატება თვალწინ ვაება და ტანჯვა, რაც-კი ჯავახეთში ხიზაბავრელთ უნდა გამოეფლოთ. ეს ეკლესია მოწამეა იმ შავის დროების, როცა აქეთ ქრისტიანთ ეკლესიების არამც თუ აშენების ნებას აძლევდნენ, არამედ მუსერასა და ქცევა ნგრევის ეძლეოდნენ ისეთი ძველი ტაძრები, რომელნიც ბაგრატ მესამის, ბაგრატ მეოთხის და დავით აღმაშენებელისაგან აქეთ მრავლად ნაშენ და გაფენილ იყვნენ.

ცხადათ სჩანს, რომ ეს ძველი ეკლესია ხიზაბავრელთა დიდის ქრისტიანთა შიშიანობის და დევნის დროს უნდა იყოს განშენებული. ისეთ დროს, როცა აქეთ ქრისტიანთა ხსენებაც-კი საგმობლათ ხდებოდა. ეს ეკლესია XIX საუკუნის დამდეგს უკვე ისე დაძველებულა, რომ მასში ლოცვა შეუძლებელი გამხდარა და ამიტომ ხიზაბავრელთ მისსავე ახლოს სხვა უფრო ვრცელი მღვთის მშობლის ეკლესია აღუგიათ 1828 წ., ამის მაშენებელი ყოფილა მამა ანტონ გოდებაძე-ხუციევი, მაგრამ ესეც წინანდებურად ვაის ვაგლახით

და დიდის შიშის ძრწოლით, ისეთის შიშით, რომ მაშინ აქეთ ზარების კარში-კი არა და თვით ეკლესიაშიაც არ აძლევდნენ ნებას დარეკისას. ასეთი იყო მაშინ ქრისტო ანთ მდგომარეობა ჯაფახეთში. აქ ჩვენ ასე მიტომ ვსწერთ, რადგანაც დასავლეთ საქართველოს გათათრებას დიდი, ვრცელი ისტორია აქვს, ეს ისტორია რომ დაიწეროს, ვგონებ, ოცდა ოთხი ტომი გამოვიდეს. შიშის და ვაი ვაგლახით გაშენებული ეკლესია 1828 წ. მეტად მდარედ აღმოჩნდა, მრევლისთვის პატარა და მასთან უბრალო სახლივით გაკეთებული, მიწურის ბანით და შიგ სრულიად მოუწყობი, ეს ეკლესია 1881 წ- მეც ვნახე და უნდა მოგახსენოთ, რომ იგი ასეთ სოფლის ამაგდარ ქრისტიანებისთვის შეუფერებლად დაეინახე, ნატვრით აღვივსე, რომ იქმნება ოდესმე ამ ერს ბედმა გაუღიმოს და ახალი ეკლესია, სკოლა და სამკითხველოც ეშველოს.

განვლო დრო ეამბან, ამ სოფლის ეკლესიის მღვდლად 1891 წ. დაინიშნა მღვდელი მიქელ ვარძელაშვილი. ამან თავის მოსვლის უმაღვე, ეკლესიის გაჭირებულ მდგომარეობას მიაქცია ყურადღება, მასთან მრევლის რიცხვს, მათს მდგომარეობას და უკანასკნელ იგი რა დარწმუნდა აქ კარგის ეკლესიის აღგების საჭიროებაში, მაშინ მან გულის მოდგინებით და ცარიელის ჯიბით თავს იდვა და განიძრახა ზიზაბავრაში ეკლესიის აღშენა და ისიც ისეთის ეკლესიის აღგება, რაც მთელს ამ კუთხეში სანაქებოთ უნდა დაშთენილიყოს. ამისთვის. ასეთის ძნელის საქმისთვის, მამა მ. ვარძელაშვის მეტად დიდი შრომა, ტვირთი და დიდი ამაგი დასჭირდა, ამას აქ ყველას ვერ ავნუსხავთ. იქმნება ამ დიდი ტვირთის ზიდვა და შესრულება მას ისე არ გასძნელობდა, რომელ სიძნელის წუთების მოწამე ისევ თვით უნდა გახლდეს, იქმნება ეს მის მეტმა სხვამ არც-კი იცის, მაგრამ რა გაეწყობა, აქ ერთი ჩვენი უბედურება მხოლოდ ის არის, რომ ასეთ წმიდა საქმეში, ასეთ საშვილიშვილო. მარად სადიდებელ ძეგლის აღგებაშიც-კი მტრები გამოუჩნდნენ და

ისიც როგორი მტრები და ვინ, თვით სასულიეროს წოდებულმა ცუცი, რომელთა მტრობა და მიტემა-მოთქმა და ლალატი იმავ დროსვე იქმნა გაზეთებით ცნობილი.

ასეთ ცნობების წინააღმდეგმა ცნობებმა გაზეთებში მიტომ იჩინეს თავი. რადგანაც იგი ჩვენმა საზოგადოების უმეტესმა ნაწილმა მამა ვარძელაშვილის შესახებ უკანონოდ და უჯეროდ მიიღო. მასში ცილის-წამების, მტრობის და სინიდისის შეპილწვის მეტი სხვა არა სჩანდა-რა, მტრობამ იქამდის მიაღწია, იმ ზომამდე ავიდა, რომ საითაცუკი ამ მოძღვარმა ხსენებულის საქმისთვის ფეხი გადადგა, ყველგან მტრები დახვდნენ წინ, ყველგან გადამლობველნი, ხელისა და გზის შემშლელნი. ეს მოძღვარი ამ ეკლესიის აღგების სახარის მოსაპოვებლად კოსტანტინეპოლშიაც წავიდა და იქ სომეხ-კათოლიკეთა პატრიარქს დავალებას სთხოვდა, ხელი შეგვიწყეთ, რომ კოსტანტინეპოლის ქრისტიანებში და რომში ფული შევეკრიბოთო, ეკლესია გავაყეთოთო. პატრიარქი დაჰპირდა, კონდაკი და ნებართვა უნდა მიეცა რომში წასასვლელად, ვიდრე ამას მიიღებდა, მინამდის პატრიარქს თბილისიდან ეროს სომხის მღვდლისაგან წერილი მიუვიდა და ასე სწერდა ეს მღვდელი:

„მანდ, თქვენთან, კოსტანტინეპოლს მღვ. მ. ვარძელაშვი წამოვიდა, დახმარება უნდა გთხოვოთ. თქვენ მას დახმარება არ მისცეთ, რადგანაც იგი უველგან ცხადთ ქართველობს, ეკლესიაში სამღრთო მსახურების გარდა ღოცებს და სახარებასაც უმეტეს ნაწილს ქართულად კითხულობენ. უველგან ცხადთ ქართველობენ, თავიანთ გინაობას ღათინათ სთფლიან, სომხობას სდევნიან, ნამეტურ სომხურ ენას“. პატრიარქმა ეს წერილი დაიხვია ხელზედ და მღვდ. ვარძელაშვილს ასე უთხრა:

„თქვენ, რათა ქართველობთ, თქვენ თავებს ღათინათ სთვლით, სომხურ ენას სდევნით, სომხობას, თქვენს ეკლესიაზედ ქართულათ დაგიწერიათ, რომ იგი რომის კათოლიკებს ეკუთვნისთ, ამიტომ შენებას არ გაძლევთ, როგორც მოსულხართ, ისევე წადი აქედამ“.

აქ, ამ მოძღვარმა ველარა გააწყურა, ცარიელი დაბრუნ-

და, მას ბევრი კიდევ სხვა ამ გვარები გარდახდა, მაგრამ მან მაინც გული არ გაიტეხა, აქა იქ იმეცადინა, ამ ცდაში, მას დიდათ ახალისებდნენ ახალციხის, ბათუმის და ქუთაისის კათოლიკენი, ნამეტურ აიშედებდა ნიკოლოზ ანტონის ძე საბაევი. ასეთი პატიოსან პირთა ქომაგობით და კეთილის რჩევით, მამა ვარძელაშვილმა 1896 წ. ეკლესიის შენებას ხელიც მოჰკიდა. ამ კეთილ საქმეში პირველად თვით ხიზაბაგურელ გლეხნიც-კი ეურჩებოდნენ, ამათაც კი დიდი წინააღმდეგობა გაუწიეს, მ. ვარძელაშვილს დიდათ გაუჭირეს საქმე, ბევრჯერ გაამწარეს იგი, მაგრამ იგი მაინც გლეხების ურჩობას არ შეუშინდა და თავისაგან განძრახულის საქმეს ენერგიულად მოჰკიდა ხელი და შენება დაიწყო, უკანასკნელ გლეხთა რა ნახეს ამ მოძღვრის წრფელი სამსახური და გულ შემატვიფრობა, იგინიც დაემორჩილენ მას და ყველა საქმეში სრულს თანაგრძნობას უწევდნენ, ბევრის სიარულის შემდეგ, ღწვის. ქადაგების და ხალხის მობეზრებისა, მამა ვარძელაშვილმა მიაღწია თავისს საწადელს და 1899 წ. ხსენებული ეკლესია დაამთავრა კიდევ, რაც ჩვენს გათახსირებულს დროში და ისიც ისეთ მიყრუებულს მხარეში დიდს სანაქებოთ უნდა ჩაითვალოს. ემ ეკლესია დღეს ნაყოფია მამა ვარძელაშვილის დაუღალავის შრომის და მამულისა, ერისა და ქრისტიანობის მტკიცე პატივის ცემისა მთელს ამ მხარეში, ასეთი ვრცელი ეკლესია ამ ახალ დროში გაკეთებული არსად არის.

ეკლესია აღშენებულია შავის თლილის ქვის-საგან, სიგრძე აქვს ცამეტი საყენი, სიგანე შვიდი საყენი, სიმაღლე ხუთი საყენი. წინ, სამხრეთ ნაწილს აქვს კარგი სამრეკლო. სამრეკლოს ქვეშ ერთს ქვაზედ წარწერილ არის ქართულად და ლათინურად შემდეგი:

„აღშენდა ეს რომის კათოლიკეთა ტაძარი „იესოს გულისა“ მოღვაწეობითა მღვდლას მიხეილ ვარძელაშვილისათა და შეწყობითა ხიზაბაგურელ, რუსეთელ და კავკასიელთ კათოლიკეთა. ღთ წელისა

უფლისსა 1898-სა ჩექმა*. შემდგომ ამისა არის შემდეგი ლათინური: *).

„Jesus christns Deus Homo vivit re cant imperiam Anno 1900 Leo XIII“.

ეკლესიას აქვს თითო მხარეს ექვს-ექვსი სანათური, სამხრეთ მხრეს ორი სანათური, გარედან მეტად სუფთა სახის არის, ეზოც მშვენიერი აქვს. მთელს ხიზაბაფრის მდამოებს, ეს ეკლესია მალლობილამ მშვენიერად დასცქერის, სოფელი სძევს 7 ათას ფუთის სიმაღლეზედ. შიგ ეკლესიას აქვს ხუთი ტრაპეზი, ერთი ტრაპეზის აღსავალზედ შემდეგი წარწერა არის:

„ტკბილთ გულთ იესოსათ შეგვიწყაღენ ჩვენ“.

ტრაპეზნი მორთულებია მშვენიერად, მშვენიერის ხატებით, შანდლებით და ფარჩეულების ყვავილებით, პირველ ტრაპეზის გვერდით მარჯვნივ და მარცხნივ ოთახებია, მოძღვართა შესამოსი. ეკლესიას აქვს სამღვდელთა შესამოსიც გვარიანი, ეკლესიის კარგი ქალები და წიგნებიც რაკი საჭირო არის. მღვდრობით სქესისთვის გაკეთებულია სამი სართულიანი აივანებიც, სადაც მლოცველნი მრავლად მოთავსდებიან. ეკლესია გაკეთებულია 1700 სულისთვის, ეკლესიას შიგ კარგი წესიერება აქვს და სიფაქიზე. ხიზაბაფრის მკვიდრნი ახტაცებულნი არიან ამ ეკლესიის აღშენებისათვის და მოძღვარს მ. ვარძელაშვილს სამაგიერო არ იციან როგორ გადაუხადონ. აქაურ ქალთა და კაცთა სიამოვნებას საზღვარი არა აქვს.

მართლაცა და ქეშმარიტად, რომ ასეთ მიყრუებულს კუთხეში ასეთ კაცთაგან მივიწყებულს მხარეში, ასეთი ტაძრის კეთება-კი არა და თვით რიგიანი პატარა სახლის კეთებაც სჭირს, როგორც ვსთქვით, ეს ეკლესია, მთელს ამ კუთხის კათოლიკეთ ეკლესიებში უპირველესად ჩაითვლება. ბევრს ქალაქის ადგილებშიაც არ არის ასეთი ტაძრები, ად-

*) დღეს, ეს ქართული წარწერა კედლიდან გადაფხიკეს, ამ გადაფხიკის ისტორიას იხილავთ სხვაგან.

ვილი საქმე არ არის 13 სატენი სიგრძე და 7 სატენი სიგანე-
აბა მკითხველი დააკვირდეს ამ სიგრძე სიგანეს და ის ამაზედ-
ცხადათ დარწმუნდება, თუ ასეთ დიდს შრომას, რა შრომა,
წვალება და ფული უნდა მოსდომნოდა აღშენებისათვის.
ეკლესიას სხვა რამ ძველი წიგნების, კონდაკების და ღო-
კუმენტების არაფერი აქვს, ძველადგანვე გაუქმებულია მტრის-
თავ-დასხმისაგან. ეხლა აქ ახლად სწარმოებს საეკლესიო
დავთრები. ამ ეკლესიის მაშენებელს არც შემდეგ მოაკლდა
მტრობა და თვით გაკეთების შემდეგაც, როდესაც ამ ეკ-
ლესიის კურთხევა გახლდათ დანიშნული, მაშინ კურთხევა-
ზედ გახლდნენ ზოგი ერთი სომხის კათოლიკის ტიბიკონზედ
მდგარი მოძღვარი. კურთხევა გათავდა 1900 წ. ივნისის 25
და მშვენიერი სადილი მიირთვეს და მის შემდეგ, თავ-თა-
ვიანთკენ გაიხლნენ. პურ მარილით გამძღარი კიდევ ამხე-
დრდნენ ამ ახლად გაკეთებულ ეკლესიას და მოძღვარზედ
და სადაც ჯერ არს ცნობები მისცეს, რომ მღვდელი ვარ-
ძელაშვილი ყველგან ცხადათ ქართველობს და ეკლესიასაც
ქართული წარწერა გაუკეთაო.

ამ საქმეში დიდ მოწინააღმდეგეთ აღმოჩნდნენ ახალქა-
ლაქის სომხები, რომელნიც „მშაქში“ წერილებსაც სწერენ
და ზემოხსენებულს მღვდელსაც სასტიკა ჰკიცხავდნენ. როგორც
სხვა საქმეებში, აქაც მამა ვარძელაშვილი მართალ მოძღვრად
აღმოჩნდა და მის მომჩივანთა საჩივრები უყურადღებოთ იქმნა
დატოვებული მთავრობისაგან. მამა მ. ვარძელაშვილმა ამ
სოფელს მართოდ ეკლესია არ აკმარა და ეკლესიის გვერ-
დით ალაგო ორ საართულიანი მშვენიერი თლილი ქვის სასა-
ხლე, სადაც მოთავსებულია რამდენიმე მშვენიერი ოთახი და
როგორც თვით ვარძელაშვილმა ბრძანა, ამ სასახლეში ოდნე-
სმე ორს მღვდელსაც-კი შეეძლება ცხოვრება. სახლის მოწ-
ყობილებათა შორის ძრიელ ბევრი ნივთები ეკუთვნის თვით
ეკლესიას.

სომეხთ მოძღვრთ მტრობა, ამ სოფლის ერის, ეკლეს-
იის და მ. ვარძელაშვილის არც შემდეგ შესწყდა. „მშაქში“,

ხშირად სწერეს ამის საყვედურები: თვით კოსტანტინეპოლის კათოლიკეთ პატრიარქმა უსაყვედურა მ. ვარძელაშვილს, რომ თქვენ თქვენს ეკკლესიაზედ მარტოდ ქართულად დაგიწერიათ და სომხურად-კი არაო, ეს როდესაც არ იყო თქვენგან მოსახდენიო. მ. ვარძელაშვილმა მიუგო: „ის შე-კი არ დაუწერე, თვით მრევლმა დაწერა, მრევლი ქართულს ენახედ ღაპარაკობს და აბა მე რა საქმე მქონდა, მე რა შემეძლო. სოფელიც მათია და ეკკლესიაც და მათაც როგორც ინებს, ისე დაწერესო, მე უბრალოდ მადებთ ბრალსა“. პატრიარქმა მოსმინა ვარძელაშვილის სიტყვა და მაინც კიდევ უთხრა: «თქვენი მოქმედება ჩვენი წინააღმდეგია, თქვენ სომეხთ კათოლიკეთ ტიბიკონზედ სდგენხართ და ამ ტიბიკონის ვალს-კი არ ასრულებთ, მიის წინააღმდეგ მოქმედებთ და ქართველობითა».

ეკკლესიის გალავანში ასაფლავია მოძღვარი ანტონ გოდებაძე-ხუციშვილი, გარდაცვალებული 1859 ?

ამ ეკკლესიის მოძღვრად ყოფილან XIX საუკ. შემდეგი პირნი: მღვდელი პავლე ლაზარევი, იოანე გვარამაძე, თომა ჩილინგაროვი, იოანე ასატუროვი, იოანე მამულოვი (მთარგმნელ-მწერალი) სტეფანე ზაქაროვი. ხარისპირაშვილი პეტრე, იოსებ ხუციშვილი, ანტონ გოდებაძე, იაკობ მურადოვი და სხვანი. დღეს განაგებს მაშენებელი ამ ეკკლესიის მღვდელი მიქეილ ვარძელაშვილი (1891—1901 წ.). ძველად ამ სოფელში ორი კათოლიკის სასაფლაოც ყოფილა, ესენი დღესაც არის, საფლავის ქვებიდამ სჩანს, რომ იგინი მეტად ძველის დროიდგან უნდა იქმნეს დაფუძნებული, ქვებზედ ქართული წარწერები მოიპოვება და აქა-იქ ძველი დარნებიც არის

დარნების შესახებ ნახეთ წერილი ვინმე მესხისა („მოგზაურში“ 1891 წ.). ეკკლესიას ძველის ნივთების და სამოსის მცირე რამ აქვს დაშთენილი. ერთი ძველი ვერცხლის ბარძიბი და რამდენიმეც ქართული წიგნი. ხიზაბავრა შესანიშნავი სოფელია, ხალხიც შესანიშნავია, მხვენელ-მთესველია, ყველა კათოლიკის სარწმუნოებას აღიარებს. ერთი კომლი მართლ მადიდებელია, ამავე სოფელში არის პატარა თლილი

ქვის ეკლესია, ცარიელი, რომელიც ადრე მართლ-მადიდებელთა ჰავებიათ. დღეს აქ წელიწადში ერთხელ იცის ხალხმა მოსვლა და წირვის გადახდა. კათოლიკეებში ბევრი რამ ძველებური ცნობებია დაშთენილი.

მღვთის მშობლის მიმინების ეკლესიას თბილისს.

თბილისის ეკლესიის აღშენების ხანი XII საუკუნის დასაწყის მიეწერება, ზედ მიწვენით 1125 წელს. უკეთ რომ ვსთქვათ უფრო დავით აღმაშენებლის დროს. ისტორიულად დამტკიცებულია, რომ საქართველოში პირველად დავით აღმაშენებლის დროს მოვიდენ რომიდგან ლათინის წესს რიგის პატრები. მცირე ხნის შემდეგ ამ პატრების შესახებ დავით აღმაშენებელს და რომის პაპს შორის მიწერ-მოწერაც გაიშარა. ამავე დროს ლათინის პატრებმა სომხეთშიაც გაიშარეს ფეხი. თბილისში კათოლიკეთ ეკლესიის საძირკვლის დაარსებას ჩვენ ამ დროს მიტომ ვაწერთ, რადგანაც ამ დროდგან საქართველოში, ქართველთ შორის, კათოლიკეთ სარწმუნოების მადიარებელთ რიცხვი უკვე სჩანს. XII საუკუნის დასასრულ თბილისში, კათოლიკეთ ეკლესიის გვერდით, ლათინის პატრებიც ისადგურებენ, ჩვენ მხოლოდ არ ვიცით ის, თუ იმ დროს, ხსენებულს ეკლესიას რა სახელი ეწოდებოდა, აწინდელი, თუ რამ სხვა სახელი.

XII საუკუნის შემდეგ. რომის ტახტსა და რუსუდან დედოფლის შუა მიწერ-მოწერა იმართება, ქართველნი პაპის თხოვნით, მონაწილეობას იღებენ ჯვაროსანთ ომში, ქართველნი ევროპის ლაშქართან ერთად ომობენ. ბრძოლის შემდეგ საქართველოში ბრუნდებიან, თან შემოაქვთ ბევრი რამ ნარუქები, რაც ევროპიელთ ლაშქართან შეესწავლათ. ამის შემდეგ თბილისს, ქართველ კათოლიკობა და ეკლესია ცნობილი ხდება საქართველოში და საერთო მთელს ევროპაში. კათოლიკეთ რიცხვი ისე ვრცელდება, რომ 1329 წ. რომში უკვე გარდასწყდა საქართველოს დედა ქალაქ თბილისს,

კათოლიკების ეკლესიაში, კათოლიკეთ ეპისკოპოსის დანიშვნა და მის კათედრის აღდგენა. 1329 წ. თბილისის კათოლიკეთ ეკლესიას ენიჭება სხვა და სხვა უპირატესობა. მას პატივს აგებენ მეფენი, მთავარნი და დიდებულნი. ევროპიდან უნიშნავენ საკმარის დახმარებას, ამ დახმარებით ეკლესია მრეციცდება მაგარს ნიადაგზედ, მის მოძღვართაც ენიჭებათ დიდი სახსარი ხალხში. მოქმედების და ქრისტიანობის გამტკიცების. 1329 წ. პაპის იოანე XXII „ბულის“ ცნობით, რომელიც მიეცა თბილისში პირველად განწყესებულს კათოლიკეთა ეპისკოპოსს იოანე ფლორენციელს, სჩანს, რომ კათოლიკეთა მოძღვართ ძლიერი გავლენა საქართველოში აღრიდგანვე ყოფილა ცნობილი რომის ტახტის წინაშე და მათაც მიტომ დაუარსებიათ თბილისის კათოლიკების ეკლესიაში ეპისკოპოსის კათედრა, და მასზედ ეპისკოპოსად იოანე ფლორენციელი განუწყესებიათ.

ჰაბი იოანე XXII-ე თავის საყვარელს შვილს, იოანე ფლორენციელს, ამოარჩეულს ეპისკოპოსს თბილისისას.

„როგორც გავდილად გავრცელებულა ქრისტეს სარწმუნოება, ისე ახლად ღვთიული წ. სახელის ჰატივის ცემის მოსამატებლად გამოძიებით სხვა და სხვა ჯეროვანის მიზნებისა ჩვენის ძმობისაგან შეგუდიანებულთა ბოლოს გარდავსწევიტეთ ჩვენის სამოციქულო შეძლებითა, რომ განწყესებულ იუოს ჩინებულ თბილისის ქალაქში საეპისკოპოსო კათედრის აღგილი, რომელიც იმყოფება საქართველოს სამეფოში.

ვინებეთ რომ ეს თბილისი მომავლად მუდამ საეპისკოპოსო ქალაქად დარჩეს ჩვენის სრულის შეძლებით და ჩვენის ძმების შეკითხვითა, როგორც ზემოთ ვსთქვით დამტკიცებით განვსაზღვრეთ, რომ დააარსდეს თბილისის ქალაქს საეპისკოპოსო ეკლესია და მიეცეს მას დიდად უდი ტიტული—თბილისის ეპისკოპოსისა.

კვლავ ჩვენს თვალთა თქვენკენ მოვაქცევთ, რომელიც განწყესებულ ხართ მასწავლებლად მოქალაქე ძმათა რიგისაგან, მეცნიერი მღვდელ წმიდის წერილებით, რომელიც იცნობთ თქვენ პიროვნულად მაგ ადგილების გარემოებათა და საჭიროებათა, რომ მრავალნი მო-

ქცეულ ღვთაულ სიტყვის ქადაგებით და შესძინეთ იესო ქრისტეს, გაქვს კეთილი გული წმინდის სარწმუნოებისა, წმინდა ცხოვრება, კეთილი უოფა ქცევა და სიბრძნე საფსე მრავალ ნიჭ-სათნებებითა, როგორც შეტუბილ გვაქვს სარწმუნო მოწმებისაგან, რომელნიც გრაცხვენ შემდეგ ღირსეულ ჰიზად, მით სრულ სამოციქულო შეძლებითა ჩვენითა შეკითხვისაშებრ ძმათა ჩვენთა გადგენთ ზემოხსენებულ თბილისის ეპკლესიას ზედა ეპისკოპოზად გამოძიებისა და უოფლისფრის განხილვის შემდეგომა. ჰაჰი იოანე XXII-რე.

მიეცა ავინონს XIV ნოემბერს წ. 1329 სა“.

ბულოს თავეზე ასე აწერია:— „გასაწურთნავად ქართველ ერის ღვთაულ სიტყვითა, დამტკიცდა ქ. თბილისს საეპისკოპოზო კათედრა და დაინიშნა ეპისკოპოზად იოანე ფლორენციელი წმიდის ღმრთიანის რიგისაგან“.

ხსენებულ დროის შემდეგ თბილისის კათოლიკეების ეკკლესიის ბედი უკეთეს პირობებში ვარდება, პირველ ეპისკოპოზის შემდეგ აქ არც შემდეგ მოსპობილან ეპისკოპოსნი და ერთის სიკედილის შემდეგ მეორეს განაწესებდნენ, ამ ეკკლესიაში ეპისკოპოსთა გამგეობა რამდენსამე საუკუნეს გაგრძელდა, აქ ეპისკოპოზად ყოფილან შემდეგნი პირნი: იოანე ფლორენციელი, ბერნარდო თეოთინკო ღმრთიანე-ლი, ალექსანდრე ღმრთიანიელი, ბურიკო ღმრთიანიელი, იოანე ძმა ავგუსტინელებისა, ალბერტო ანჟელო ფრანკისკინელი და სხვანიც, რომელთა ვინაობა ჩვენ არ ვიცით, ეპისკოპოზთა შემდეგ აქ ინიშნებოდნენ წინამძღვარნი, აბატნი. უკანასკნელ ჟამამდე აქ განაგებდნენ იგინი, უკანასკნელი აბატი იყო დამიანე ანკოლელი, მომხრე მეფე გიორგისა, ამ აბატმა მოართვა მეფეს რომის პაპის ბულოა და ლოცვა-კურთხევა. დამიანე ანკოლილის შემდეგ ამ ეკკლესიას განაგებდნენ პატრები და როცა საქართველოში კავკასიის ვიზიტატორი დაინიშნა, მის შემდეგ-კი ეს მათ ბინათ ითვლებოდა, უკანასკნელი კი რაც თბილისში კათოლიკეების მეორე ეკკლესია გაკეთდა, მის შემდეგ ვიზიტატორი ახალ ეკკლესიაში გადავიდა და ეს ეკკლესია ქართველ და სომეხ კათოლიკეთა

საკუთრებათ დაშთა, დღეს აქ ქართველი პატრი პ. ყალიაჯოვი განაგებს:სულ სამი მღვდელი სცხოვრებს,ორი ლათინის წესს-რის პატრი და მესამე სომეხ-კათოლიკეთ ტიბიკონზედმ მდგარა.

ძველად, ანუ XII საუკუნის კათოლიკების ეკკლესია მდებარეობდა ჯვარის მამის ეკკლესიის მახლობლად, ცოტა ზემოთ, სოლოლაკის მხრით, სადაც დღეს აღარაფერი სჩანს და იქ სახლებია გაკეთებული, შემდეგ დროის ეკკლესიაც ამავე მხარეს არსებობდა. XVII საუკ. შარდენი რომ მოვიდა და თბილისში პატრებთან სცხოვრობდა, სწორეთ ამ ეკკლესიის მახლობლად უცხოვრია, დღეს ამ ეკკლესიის შთენიც სჩანს, იგი არ ვიცით, რა მიზეზებით დასტოვეს კათოლიკებმა და მის ზემოთ გააკეთეს, ეს-კი ვიცით, რომ ეს ეკკლესია მრავალ გზის იქმნა შემუსვრილი.

1661 წელს, რომის კრებისაგან აქ წარმოგზანეს მოძღვრათ ბონვენთურა სარნუთელი. ეს ეკკლესია დაშთა 1705 წ. ამ წელს იგი შემუსრეს, მცირე ხნის შემდეგ აღგილობრივ მოძღვართა ძმობამ ისევ შეაკეთა, მაგრამ ეს შეკეთება დიდხანს არ დაშთა მკვიდრათ, 1718 წ. ქართველთა და სომეხთ სასტიკათ გაცარცვეს, ეს არ აკმარეს და ეკკლესიის კარი, სანათურები. საკურთხეველი და ყოველივე ნივთები დაუშტვრიეს, დაუნგრიეს ისე, რომ კათოლიკენი ცრემლით გამოეთხოვნენ თავიანთ ეკკლესიას და სხვაგან სახლში ლოცულობდნენ ჩუმათ. რამდენიმე ხნის შემდეგ, კათოლიკებს კვალად ნება მიეცათ ეკკლესიის აღშენების, ამათ სხვაგან აღაშენეს, ხარების სახელზედ, 1729 წ. ეკკლესია უკვე მზათ იყო, რომიღამ საეკკლესიო ნივთები მოიტანეს და ყოველისფრის საკიროებით შემოსეს. მაგრამ კათოლიკეთა საუბედუროდ, არც ეს ეკკლესია დაშთა დიდხანს კათოლიკების ხელში. 1755 წ. მეფე თეიმურაზის ბრძანებით, ანტონ კათოლიკოზის გამო, კათოლიკენი სდევნეს, ეკკლესია, საეკკლესიო ნივთები წაართვეს, აღარაფერი მისცეს, შემდეგ ეს ეკკლესია ქართველებმა სოცხებს მიჰყიდეს, დღეს სომხებს უპყრიათ იგი, და ამ ძველ ეკკლესიას სხვა სახელი უწოდეს. პატრები სას-

ტიკათ სდევნეს და ახალციხეს გარეკეს. 1760 წ. თეიმურაზ მეფის შემდეგ ერეკლე მეორე გამეფდა, ამან თავის მეფობაში კათოლიკეებს სრული თავისუფლება დაუბრუნა, ახალციხილამ პატრები დაიბარა, ამათ კარგი სახსარიც აღმოუჩინა, ეკლესიისთვის ბევრი რამ დახმარება მისცა

ძველი ეკლესია პატრებს ველარ დაუბრუნდათ, მათ მალე ეკლესია აღაშენეს. ეს აღშენებული ეკლესია მათთვის დროის შესაფერად ვერ აღმოჩნდა, სიმცირეს გარდა, სხვა მხრითაც ჰქონდა დაბრკოლება. ამიტომ 1801 წ. შემდეგ, რაც საქართველო რუსეთს შეუერთდა, მას შემდეგ თბილისის ქართველ კათოლიკეებმა სხვა ეკლესიის გაკეთების ზრუნვა დაიწყეს. ამ ზრუნვას ის გარემოებაც უფრო აორკეცებდა, რადგანაც თბილისში რუსთა მეოხებით პოლონელიც გაჩნდნენ, ამით ეკლესიას მრევლიც მოემატა, ამიტომ მისს გაფართოვებას მთავრობაც ითხოვდა. 1805 წ. ისარლიშვილების და ზუბალაშვილების თაოსნობით შეწირულ იქმნა ის ადგილი, შუა ბაზარში, სადაც დღეს ეკლესია არის, 1806 წ. ამ ადგილს რამდენიმე მიცვალებული დაასაფლავეს და 1808 წ. ეკლესიის კედლები უკვე ატანილი იყო. ერთის მხრით ამ ეკლესიის შენება მიდიოდა ნელ-ნელა და მეორეს მხრით თბილისში კათოლიკეთა რიცხიც მრავლდებოდა. 1814 წ. რომიდგან დანიშნულ იქმნა ოცდა მერვე მთავარ უფროსად პატრი ფილიპე თორონელი, 1817 წ. ამან აღაშენა და დაამთავრა დღევანდელი კათოლიკეების შუაბაზრის ეკლესია. პატრი ფილიპე თავის დროის კვალად შესანიშნავ მოძღვრათ ითვლება და მრევლის სულიერის და ხორციელი მსახურების კარგად მცოდნე და მცნობათ.

საქართველოში მოსვლის უმაღლვე მან შესანიშნავი სახელი დაიმსახურა, როგორც ქართველთ კათოლიკეთ წინაშე, ისევე მთელის ქართველობის და საზოგადოებისაცა, მოძღვართ მოღვაწეობის გარეშე იგი იყო შესანიშნავი მკურნალიც. ქართველებში მალე განისმა ის ხმაც, რომ პატრი ფილიპე შესანიშნავი მკურნალიაო, მისკენ მიისწრაფოდა

ერი, ბერი, კათოლიკე, ქართველი, გრიგორიანი, რუსი და თათარიც. ამ სახელის მექონი ერთი პატრი ფილიპე XVIII საუკუნეშია ცხოვრებდა საქართველოში. ესეც გამოჩენილი მოძღვარი იყო, თავის დროის კვალად კარგი მკურნალიც. ამას ჩვენ აქ მიტომ ვახსენებთ, რადგანაც ამ ორ პატრთა ცნობებს ხშირად რევენ ერთმანეთში. ამიტომ ჩვენ აქ ამათ პირველ და მეორე სახელს უწოდებთ. პატრი ფილიპე მეორემ თბილისის შუა ბაზრის ეკლესია 1817 წ. დაამთავრა და წლის გასულს ძველი ეკლესია დასცალეს და ახალ ეკლესიაში გადმოვიდნენ და ძველი-კი საჯაროთ გაყიდეს, აქამდის ამ ეკლესიაში მარილის მაღაზია იყო, ეხლა სხვა ნივთთა საწყობია. დღეს, თბილისში კათოლიკეების ორი ძველი ეკლესიაა დარჩენილი, რომელნიც სხვებს უპყრიათ, ორივე სა-ვაქრო საწყობათ არის გადაკეთებული, ერთი დღევანდელს ეკლესიის ახლოს სძევს და მეორე მის ქვემოთ, ჯვარის მამის ეკლესიის ზემოთ, რომელსაც კარგად ეტყობა კათოლიკის ეკლესიის სახე. ამ ორს ეკლესიას გარდა მესამე სომხებს უპყრიათ, იგი გარდაკეთებულია სხვა გეგმით.

ძველადგანვე, რაც თბილისის ეკლესია დაარსდა, მას შემდეგ, მისს გვერდით დაარსებულ იქმნა კათოლიკეთ სასწავლებელი, რომლის დაარსება 1630 წ. მიეწერება. კათოლიკის სარწმუნოების გარეშე, აქ სხვა სარწმუნოების ყმაწვილებიც სწავლობდნენ. ამ სასწავლებლის არსებობას შარდენიც აღნიშნავს. ეს ძველი სასწავლებელი დღემდე არსებობს ეკლესიის გვერდით, ხოლოდ გარდაკეთებული, წარმატებას მიცემული, დღეს იგი ორ კლასიან სასწავლებლად ითვლება, ამავე სასწავლებლის მოზარდ მოწაფეთ მოძღვარნი ექიმობას და წამლების კეთებასაც ასწავლიდნენ, ერთსა და იმავე დროს ეს სკოლა დოსტაქართა ანუ ფერშლის სკოლაც იყო. სასწავლოთ გარდა, იმავე ეკლესიის გვერდით ძველადგანვე არსებობდა მათხოვართა, მოხუცთ და უძლურთა თავშესაფარი ბინაც, სადაც უძლურთ მიიღებდნენ და ვისაც ცხოვრების სა-ხსარი არ ჰქონდა, იმას აქ ჰქონდა სიკვდილის დღემდე ბინა, აქ

სცხოვრებდნენ, სიკვდილის შემდეგ ქრისტიანულის წესით ასაფლავებდნენ. ესევე მოძღვარნი ჰპატრონობდნენ უპატრონო ბოლო პატარა ემაწვილებს და თავიანთ ხარჯით ზრდიდნენ. იქვე ძველადგანვე არსებობდა ევროპიელთ მოგზაურთა თავშესაფარი ბინა, ანუ სასახლე. ამ ეკლესიის გვერდით, ბევრს მოგზაურს უსადგურია. ბევრს უხელმძღვანია პატრების რჩევით, ამათის გეგმით უმოგზაურნიათ, მათისავე დახმარებით აღუწვრიათ საქართველო სხვა და სხვა დროს.

XVIII საუკუნის დამლევს, ამ ეკლესიას დიდი რისხვა მიადგა 1795 წ. უბედურების მეოხებით, ამ უბედურებამ ეკლესიის კედლებს გარდა სხვა ყოველივე ნივთები და განძეულება სულ ცეცხლსა და მოტაცვას მისცა. მაშინ ამ ეკლესიას ქართული წიგნებიც ბევრი ჰქონდა. მათში იშვიათი წიგნებიც რეულან, მაგრამ ყველა იგინი მტერს დაუწვავს, ნივთები-კი მოუტაცნიათ, დიდი განძი წაუღიათ, ყოველივე ეკლესიის ფერფლად უქცევიათ. გორის „სვარდისის“ ძმობის წიგნის ცნობილამ შევიტყვეთ, რომ 1705 წ. თბილისში, კათოლიკის ეკლესიის მახლობლად „სვარდისის“ სახელწოდებით ძმობა იქმნა დაარსებული, რომელ ძმობის მიბაძვით ჰვენ გორელებმაც ეს „სვარდისის“ ძმობა შეეადგინეთო. თბილისის ძმობის ისტორიის წიგნი და ცნობები 1795 წ. გაუქმებულან, დაკარგულან. რაც შეეხება მაშინდელ კათოლიკეთა რიცხვს. ამათაც საკმარისად უზარალნიათ, ბევრი მათგანი ევროპიულის საქონლითაც ვაჭრობდა, მაგრამ ყველა იგინი ანიავებულ იქმნენ ქონებით, ფულით და საქონლით. 1795 წ. შემდეგ ეკლესია და ყოველივე მათ დროით განაახლეს, რადგანაც კათოლიკეთ მოძღვართ ამის ძალა რომიდგანაც ეძლეოდათ და საქართველოშიაც საკმარისს საფას შოულობდნენ, თუმცა იგინი ამისთვის მრევლს სულ არ აწუხებდნენ.

როგორც ესთქვით, დღეინდელ თბილისის ქართველ კათოლიკეთ ეკლესია აღშენებულია თვით ქართველ კათოლიკეთაგან შეწირულის საფასით. უკანასკნელ წლებს, რაკი ქართველობაზედ სომეხ-კათოლიკეთ გავლენა, გავრცელდა

მის მეოხებით, მათ ეს ქეშმარიტება უარი ჰყვეს და განაგრ-
ცეს ის ხმები, რომ საქართველოში არც ქართველ კათოლი-
კობა არსებობს და ეს ეკლესიაც სომეხ-კათოლიკეთაგან არის
აღშენებულიო. ამ ამბავმა დიდი ალიაქოთი გამოიწვია, დი-
დი აყალ-მაყალი სომეხ და ქართველ კათოლიკეთ შორის,
კამათი გაიმართა, სომეხნი სრულიად უარს ჰყოფდნენ ქართ-
ველ კათოლიკობას, ამიტომ ხსენებულ ეკლესიასაც ეპო-
ტინებოდნენ. უკანასკნელ დავა გადაწყდა და მთავრობამ ეს
ეკლესია ქართველ კათოლიკეთ ეკლესიად იცნა. აქ დღეს
სადავო აღარაფერია, ქეშმარიტებამ თავისი გაიტანა. უეჭვე-
ლია ასევე წავა სხვა ეკლესიების საქმეც და ნამეტურ მეს-
ხეთის და ჯავახეთის სოფლის ეკლესიებიც ასევე იქმნებიან.
შერაცხილნი. აქ საჭირო გახლავსთ ისიც, რომ ეკლესიის
ცნობასა და მიღებასთან ცნობილნი იქმნენ თვით საქართვე-
ლოს კათოლიკენი ვითარცა შთამომავლობით ქართველ-გვა-
რის კათოლიკენი. მართოდ ეკლესიის ცნობა ჩვენთვის ცა-
რიელ ჩონჩხათ დაშთება, თუ მასთან ცნობილ არ იქმნა ქარ-
თველ კათოლიკეთ გვაროვნება და ეკლესიებშიაც ქართუ-
ლი ენა არ იქმნა შეტანილი.

თბილისის ამ ძველ ეკლესიაზედ მეტად დიდი შრომა
დაუძს მამა დიმიტრი თუმანიშვილს, დ. თუმანიშვილმა განა-
ახლა ეს ეკლესია. წინ მიუდგა თლილის ქვით ნაშენი ნახე-
ვარი ეკლესია, შიგაც კარგად მორთა და შეამკო, გარს გა-
ლავანიც გაუკეთა.

ეკლესიის გვერდით განაახლა ძველი საეკლესიის შე-
ნობა და სრულიად შესცვალა სკოლა თავის გეგმით. ერთის
სიტყვით დიდი ცვლილება მოახდინა ეკლესიაში. ამ ეკლეს-
იის საკურთხეველის წინ ორს კედელზედ წმ. პეტრე და პავ-
ლე იქმნენ დახატულნი, რომელთაც ქართული წარწერაც
აქვანდათ, გარეთ, გალავანშიაც იყო ერთი ქვა მოყოლებული,
რომელზედაც ქართული წარწერა იყო და რაც ცხადათ აჩენ-
და, რომ ეს გალავანიც ქართველ კათოლიკეთაგან იყო აღშე-
ნებული. იმავე თავიღებდნენ, ამ ეკლესიაში წირვა ლოცვა

ქართულად და ლათინურად სწარმოებდა, ზოგიერთი რამ ლოცვები სრულდებოდა ლათინურად, თორემ დანარჩენი სულ ქართულად სრულდებოდა. საკირო ლოცვის წიგნები მათ ხელთ ნაწერობით ჰქონდათ მომზადებული, ხელთ-ნაწერებს ხმარობდნენ, ქადაგება და სახარების კითხვა საყოველთაოდ ქართულად სწარმოებდა, ლათინის ბერები რომიდგან მოდიოდნენ, ამათ ქართული იქვე იცოდნენ, აქ შეძლების და გვარად ლოცულობდნენ, ქართულად აწარმოებდნენ ყოველივეს, რაც შეეხება საეკლესიო საქმეთა ცნობათა წერას, ესეც ქართულად სწარმოებდა, ამას ცხადად ამტკიცებს თვით დღემდე მოღწეული საეკლესიო დავთრები და მასში ქართული ნაწერები. თვით პოლონელთ, იტალიელთ და ფრანკუზთა მრევლთა ცნობებიც ქართულად არის ნაწერი. ხშირად პატრებს, თუმცა ენის უცოდინრობით ქადაგება გასჭირებულით, მაგრამ მაინც შეძლების და გვარად ქართულად უქადაგნიათ, ასე ყოფილა მაშინ საქრო.

სამოქალაქოს ნაწილიდამ ეკლესიას ყოველთვის ჰყოლია თავიის წარმომადგენნი და ამ წარმომადგენელთ უმართავთ მის შინაგან და გარეგან საქმენი. ასეთ სამსახურის ასპარეზედ საკმარისად ცნობილ ყოფილან იაგორ პეტრეს ძე ისარლოვი 1891 წ. და მის შემდეგ იაკობ პეტრეს ძე ისარლოვი, რომელსაც დღემდე თავის შრომა ამ ეკლესიის საქმეებისათვის აზა დროს არ მოუკლია, ყოველთვის თავგამოდებით უმართავს, არსად არაფერი დაუშურებია და სიტყვით, საქმით და თუ წერით ყოველთვის მზათ ყოფილა, რომ ამ ძველ ტაძარს რამე შემატებოდა, ამ შემატებით მისი შანაგანი და გარეგანი ღირსება წინ წასულიყო, ნამეტურ სკოლის საქმე დაწინაურებულიყოს და ყველა ამათხეკი უფრო ის გარემოებაც იყო საყურადღებო, რომ ამ ტაძარს თავის ისტორიული მნიშვნელობა არ წართმევოდა, მის არსებობასთან გადამბულ ზუბალაშვილების და ისარლიშვილების შრომის და ამაგის ისტორიაც არ გამჭრალიყოს, ეს ძირეული შთენი ძველის ქართველის გვარისა ქართველსავე დაშთენოდა თავის

საკუთრებათ ისევე. როგორც ეს წინეთ იყო მათში. აი ამის ლწვის წინაშეც ამაგდარია იაკობ ისარლოვი და მიტომ ჩვენც აქ პირნათლად მოვიხსენებთ ამ პირს და მისს შრომას.

აღსანიშნავია თბილისის ეკლესიის შემდეგი ცნობებიც, როგორც სჩანს ამ ეკლესიის ცნობებთაგან, აქ ყოფილან შემდეგი სასულიერო პირნი კათოლიკეთ ეკლესიისა: პატრი მთავარ ეპისკოპოზი ლუკა. პატრი მთავარ ეპისკოპოზი სილიბისტრო, პატრი ფრანცისკო. ქალდეველთა მარტიროს ეპისკოპოზ დომალელი. ისაია ეპისკოპოზი საღმტკელი. პატრი ნიკოლოზ ჩეჩელელი. პატრი ჯერმინე, პატრი სერაფიმე, პატრი დომინიკე, ანჯელო პოპელი, პატრი დამიანე, პატრი ფილელი, პატრი ალექსანდრე, პატრი პერველინე, პატრი ლეონ ქართაღონელი, პატრი კოსტანტინე, პატრი კლავდია ქართაღონელი. პატრი კარლოსი, პატრი იოანე ჯიზივნელი, პატრი ანჯელო, პატრი იოსებ-მარია მთავრინელი. პატრი გიორგი თურთენელი, პატრი შავრო ვენეციელი, პატრი იოსებ ქაუველი, (დომინიკეს რიგისა). ჩიგიაანთან ოპანეზა ვართაპეტი. ალამალანთ ტერ სტეფანე, ფიბუჟანთ პეტრესშვილი ტერ სტეფანენიფარანთ იოანესშვილი ტერ გრიგოლი. ალაშკერტელი. კარლოს ვართაპეტი, ყანდინანთი, პროპაგანდოს მოწაფე. პეტრე ვართაპეტი. ქალდეველი გრიგოლ ვართაპეტი. ვართაპეტი სტეფანე. ვართაპეტი ლავრენტი, ვართაპეტი იოსები, ვართაპეტი დომინიკე, ვართაპეტი პეტრე პავლე, ვართაპეტი კარლოსი. პატრი სტეფანე ეხსანოვი, პატრი დიმიტრი თუმანიშვილი. ტერ ზაქარია გურგენოვი, მხითარისტი თბილისელი, პატრი ანდრია პალერმელი, პატრი ფრანცისკო ანტონინო, პატრი ჩელერინო, პატრი ფილიპე. პატრი ონფორე ტფილისელი ოპანჯანაშვილი, რიგისაგან მოქადაგე, დავით ტენტესაანთ, მოციქულთა რიგისაგან. პატრი უფროსი ბერნარდინე, პატრი ფილიპე რომაელი. პატრი თომა ქარღონელი. პატრი იოსებ ფრანცისკელი. პატრი იერემია პალერმელი, პატრი კლენტო რენელი. პატრი იოსებ ნუბერნელი. პატრი ფრანცისკო მერნელი, პატრი დამიანე ვიარჯელი.

პატრი ბენედიქტე გიზოელი ჩიჩილიდამ. პატრი სიმონ ჯულა-რდოვი არზრუმის წმ. ანტონის მხითარის რიგისაგან. პატრი ალიოზ პოპელი. თბილისის ეკლესიის ვიქარი ტერ პოდოს ლა-ზარეშვილი. ახალციხელი პატრი ალფონს მხითარიანი, პატრი ვასილი მუთაფოვი, პატრი ლევან აფრიაშოვი, დონ მიქეილ ან-ტონვი, გაბრიელ ნაჭყეტოვი და პ. ყალაიჯოვი.

გორის ეკლესია. გორის ეკლესიის აღშენება XVII საუკუნის ნახევარს მიეწერება. რაც შეეხება ქართველ კათო-ლიკეთ რიცხვს, ეს-კი ძველადგანვე ყოფილა აღორძინებუ-ლი. მათ თავიანთი ეკლესიაც ჰქონიათ, ხოლო ეკლესია პატარა ყოფილა, სახლის მსგავსი, რომლის გვერდით სამღ-ვდელოდ კარგი სახლიც ყოფილა, აქ ლათინის წესს-რიგის პატრებსაც უცხოვრიათ. ევროპის მოგზაურნი, როცა-კი სა-ქართველოში მოვიდოდნენ და ქართლისაკენ გამოივლიდნენ, ესენი უსათუოდ გორში ქართველ-კათოლიკის პატრებთან ისადგურებდნენ. მოგზაურებს პატრები და ქართველ კათო-ლიკენი დიდს მფარველობას უწევდნენ, პატრებსაც სცემდნენ. ამ გარემოებამ და გორში ქართველ კათოლიკეთ მრევლის გამრავ-ლებამ ცხად ჰყო ყველას წინშე, რომ გორში კათოლიკეთ ეკ-ლესიის აღშენება აუცილებელს საჭიროებას შეადგენდა. ამ საჭი-როებას თეიმურაზ მეფემ ჯეროვანი ყურადღებაც მიაქცია. ამ ყურადღების მიპყრობას შემდეგი გარემოებაც დაეხმარა.

ქეთევან დედოფალი სპარსეთში რომ აწამეს, იმ დროს, იქ სცხოვრობდნენ ლათინის წესს-რიგის სხვა-და სხვა ორდე-ნის მამები. ამ მამებს ქეთევან დედოფალთან დაახლოებული კავშირი ჰქონდათ, მისვლა-მოსვლა და პატივის ცემა, დედო-ფალი მათ დიდ პატივს სცემდა და როგორც პატრი დელა-ვალე ამბობს, იგი მათ შესაწირვებსაც სწირავდა. ეს მოძღვარ-ნი, ქეთევანის წამებას მწუხარებით უმზერენ, რომში მოხსე-ნებაც გაგზავნეს. წამების შემდეგ, რამდენიმე ნაწილი დე-დოფლისა ამათ მოიპოვეს, საიდუმლოთ შეინახეს და კახეთში

მეფეს თეიმურაზს (შვილს) მოუტანეს. კახეთში პატრები დიდის პატრივის ცემით იქმნენ მიღებულნი, ნაწილები ალავერდში დაასაფლავეს, მეფე თეიმურაზმა პატრებს გორში ეკლესიის აღსაშენებლად ფული მისცა, ქართლის მეფესაც თხოვნა გაუგზავნა, რომ გორში პატრებს ნება მიეცით ეკლესიის აღსაშენებლათაო. ნებართვა მალე მიიღეს და გორში კათოლიკის ეკლესია 1630 წ. წმ. გიორგის და სილიბისტროს სახელზედ უკვე აღაგეს. შემდეგს დროებში ეს ეკლესია შემკობილი და გამშვენებულ იქმნა სხვა-და-სხვა ლათინის წესს რიგის პატრებისაგან. ეს ეკლესია ქართველთაგან შემუსვრილ იქმნა 1719 წ. ბერები დევნილნი და გვემულნი. 1725 წ. კვალად განაახლეს ეკლესია და შეამკეს სხვა-და-სხვა საეკლესიო ნივთებით, ევროპიდან მოტანილის არგანით, გვერდით კულანდებურათ სკოლაც გაუხსნეს, საავადმყოფო და მასთან წამალხანაც, მაგრამ არც ეს ეკლესია დაშთა მოსვენებული. 1755 წ. იგი მართლ-მადიდებლებმა წაართვეს კათოლიკებს და დღევანდლამდის მათ უკავიათ ქ. გორში, რომელსაც დღეს ოქონიის მღვთის მშობელი ეწოდება და რომლის ხილვაც ცხადათ ამცნევს მნახველს, რომ ის გაკეთებულია კათოლიკის ეკლესიის საზოგადო გეგმით. ნამეტურ ამას ეკლესიის სანათურებიც ამტკიცებენ.

1750 წლებში, გორის ქართველთა კათოლიკეთ ეკლესია საკმარისად ბრწყინავდა, ეკლესიის გვერდით არსებობდა სასწავლებელი, საავადმყოფო, წამალხანა და ევროპიელთა მოგზაურთა თავ-შესაფარი ბინა, სადაც იგინი ისადგურებდნენ ადგილობრივ ძმათა მფარველობის ქვეშ. მაშინ გორის ეკლესია იყო შუაგული, ანუ ცენტრი ყველა იმ დროის ქართველ კათოლიკებისა, რომელნიც გორს გარდა ცხინვალს სცხოვრობდნენ, კარალეთს, ხანდაკს, მეჯვრისხევს და სხვა სოფლებშიაც, სადაც სიმცირის გამო, საკუთარი ეკლესია არ ჰქონდათ, გორის ეკლესია ქებული იყო მრავალნაირად, თუმცა მას 1630 წ. გაკეთებული ეკლესიის მსგავსი საქებარი კი აღარა ქონდა. ხსენებულ წელს გაკეთებული ეკლესია თლილის ქვით იყო და მის შემუსვრის შემდეგი-კი

აგურით იქმნა გაკეთებული, მაგრამ ჩვენდა საუბედუროთ არც ეს ეკლესია დაშთა დიდხანს ხელ-შეუხებელი, მასაც მოხვდა ქართველი ერის მახვილი. გორის ეკლესია და მისს მოძღვარნიც თუ რაოდენად იყვნენ განდიდებულ და ქებულნი, ეს სჩანს შემდეგის გარემოებიდანაცა:

ანტონ კათოლიკოზი როცა ტყვეობიდან გაანთავისუფლეს და ნება მისცა თეიმურაზ მეფემ რუსეთში წარსვლის, ანტონ კათოლიკოსმა გზათ მიმავალმა რუსეთს, გორში კათოლიკის ეკლესიაში ჩამოხტა, ლათინის ბერებთან ისადგურა. ამაზედ დიდი ალიაქოთი აღყდა, სამღვდელოება სასტიკათ აღელდა, როგორ თუ ანტონ კათოლიკოზი, გორშიაც-კი კათოლიკის ბერებთან ჩამოხტაო! ანტონმა თავი იმართლა ასე: რა უნდა მექმნა, გორში სხვაგან ვერსად ვპოვე კარგი სახლი, ნაავადმყოფარი ვიყავ და ამიტომ ჩამოვხტი პატრებთანო.

ანტონ კათოლიკოზი რუსეთს წავიდა, გორში პატრებმა დიდი პატივი აგეს, გზათ მიმავალსაც შეეწივნენ, მაგრამ უკანასკნელ ეს პატივისცემა და მისს სამაგიეროს გადახდა ქართველთაგან ლათინის პატრებს მრისხანებით გადაეხადათ, შემუსვრით და ეკლესიის წართმევით. 1755 წ. გორის ქართველთ კათოლიკეთ წაერთვათ საკუთარი ეკლესია, ჩამოერთვათ ყოველისფერი, მოძღვარნი განდევნილი იქმნენ ახალციხეს და მრევლის ზოგთ სახე დაუსერეს და ზოგთ სხვა სასჯელი მისცეს, ერთის სიტყვით თბილისს და გორს დარბეულები იქმნენ სასტიკათ, ამ დარბევას დიდათ უწყობდა მღვდელი ლარაძე და გაბაშვილი. ამათ დაამხეს ყოველივე, კათოლიკეებისაგან ქრთამებიც-კი აიღეს. მაგრამ უკანასკნელ მაინც არ დაიფარეს და უმტრეს უღვთოთ. მართალია გორში კათოლიკებს წაერთოთ ეკლესია და მის სამკაულები, დაუქციეს საავადმყოფო, წამალხანა და სასწავლებლო, მაგრამ მაინც ამ საჭირო დაწესებულებათა დაყაფლება დიდხანს არ დაშთა. 1757 წ. კათოლიკის ბერებს კვალად მიეცათ ნება გორში შემოსვლის, ყველა საქმეთა განახლების და ერში მოქმედების

დაწყობის. ახალციხიდან პატრები მოვიდნენ, ქართველ კათოლიკეების მწყვესას მიეცნენ, ხოლო რაც შეეხება ეკლესიის შენებას-კი მათ გულიდან გადიგდეს, ეშინოდათ, გაკეთება მით უფრო აღარ უნდოდათ, რადგანაც გორში კათოლიკეთ ეკლესია 1755 წ. ზუბალაშვილების სახლში იქმნა მოთავსებული, გორის ქართველთ კათოლიკეთ მდგომარეობამ უეკლესიოთ 1773 წლამდე გასტანა, ხოლო ამ წლის შემდეგ-კი გორში კათოლიკის ეკლესიის აღდგენის საქმეს მრევლი შეუდგა, მათ მალე გააკეთეს პატარა ეკლესია, შემდეგ ამ ეკლესიის ზრუნვ ს პატრი მარიოსი მიეცა და მან 1813 წლამდე უკვე აღაგო ის ეკლესია, რომელიც დღევანდლამდე გორში სდგას და ქართველ კათოლიკეებს უპყრიათ. ამ პატრის შრომა პატრიის ცემით მოიხსენა დონ გაბრიელ ასლანიშვილმა 1890 წ. „ცნობის ფურცელში.“*)

გორის კათოლიკეთ ეკლესიის ისტორია მეტად მდიდარია, ჩვენ აქ მხოლოდ საჭირო ცნობებს აწვსხავთ, აქედამაც მიხედება მკითხველი, რომ გორის ქართველთ კათოლიკეთ ეკლესიის და ერის ისტორია და წარსულის ყოფა-ცხოვრების გამორკვევა და გაცნობა არ უნდა იქმნეს ღირსეულს მნიშვნელობას მოკლებული.

ძველად, გორის კათოლიკეთ ეკლესია, დიდს მფარველობას უწევდა თავისს მრევლს, იგი ყოველთვის პატრონობდა მათ, შუაგულს ქართლში, ქართველთ წინაშე, გორის ეკლესიას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, იგი მისაბაძავათ ხდებოდა ქართველთ სამღვდელთათგან, ნამეტურ სხვა-და-სხვა მხნე პატრების მოქმედება ხომ სანთლად შთებოდა ძველადგანვე, როგორც თბილისის კათოლიკეთ ეკლესიას ჰყავდა თავის წინამძღვარი, ისევე გორის ეკლესიასაც, თანასწორ ყოფილან იგინი. საშუალ საუკუნოებში თბილისის კათოლიკეთ ეპისკოპოზნი რამდენადაც თბილისში სცხოვრებდნენ, იმდენადვე გორშიაცა. პატივცემულის დონ გაბრიელის სიტყვით,

*) წერილი:—„გორის კათოლიკეთ ეკლესია“ დონ გაბრიელ ასლანიშვილისა.

XVIII საუკუნის ნახევარს, გორში მოსულან ორი ლათინის ეპისკოპოსნი, რომელთაც გორის კათოლიკეთათვის მირონი უცხიათ. ამათი ცნობა შენახულია თვით ამ ეკკლესიის ერთს ხელთნაწერში. სხვა-და-სხვა დროს, აქ შესანიშნავი მღვდელნიც ყოფილან. დღევანდელი ეკკლესია არის მშვენიერი, სიგძე აქვს 20 არშინი, სიგანე 10 არშინი, სიმაღლე 10 არშინი, გუმბათიც საკმარისი აქვს: ეკკლესიაში მოიპოვება ევროპილამ ძველადგანვე პატრებისაგან მოტანილი სხვა-და-სხვა ძვირფასი ნივთები, ძველი წიგნებიც, მაგრამ მუდმივ ქართველების დევნამ, ეკკლესიის წართმევამ და შემუსვრამ, ბევრი რამ ძვირფასი ნივთები მოსპო ამ ეკკლესიისა, მართლ-მადიდებელნი ქართველნი ეკკლესიის დაქცევის დროს სხვა-და-სხვა ნივთებსაც მოსტაცებდნენ ხოლმე.

თუმცა ასეთ დევნაში იყო გორის ქართველთ კათოლიკეთ ეკკლესია, მაგრამ მას მაინც შერჩენია რამდენიმე ძველი ნივთი და ორიოდ წიგნი, რომელშიაც აღწერილია გორის კათოლიკეთ მრევლის ცნობები, თუ 1730 წლიდან როდის ვინ დაიბადა, მონათულა, გარდაცვალება, შეწირულთა რიცხვი, გორის ეკკლესიის „სჯარდისის“ ძმობის დაარსება, მისი ისტორია და ბევრიც სხვა-და-სხვა ძველი გვარები ქართველ კათოლიკეთა, რომელნიც ძველად ყოფილან გორს და მისს მიდამო სოფლებში და დღეს-კი აღარ არიან. *)

1801 წ. ქართველთაგან ეკკლესიების წართმევაზედ-კნორნიგმა ალექსანდრე იმპერატორს აცნობა, მან ამაზე პასუხი მისცა ასე: ქართველებს თუ არ ეწყინებათ, კათოლიკებს დაუბრუნდეთ თავიანთი ეკკლესიები. კათოლიკებს კანონიერი, შესაფერი პატივი მიანიჭა პ. ციციშვილმა. გორის ეკკლესიის წიგნში მოხსენებული არიან შემდეგი მოძღვარნი: „გორელი ჰატრი უფროსი ფიიჩე, ანტონი ფრანცისკო ჰაღუელი. გორელი ფრა დომინიკე, მიიგ. 1720, ჰატრი უფროსი ანდრია ჰაღერმე-

*) იხილეთ წერილი დონ გაბრიელ ასლანიშვილისა „ცნობის ფურცელი“ 1899 წ. № 843.

ლი მიიღ. 1780 წ. გორის უფროსი პატრი აქვილელი ბერნარდე
მიიღ. 1787 წ. პატრი პავლე ქაშიორელი მიიღ. 1788. პატრი
ბონენთურა თაერინელი მიიღ. 1797 წ. პატრი კარლო აქონელი
მიიღ. 1797 წ. პატრი უფროსი გორის მარიოს ტულაპტელი მიიღ.
1810 წ. პატრი ანტონ პადუელი მიიღ. 1810 წ. პატრი ფილიპე
რომაელი 1817 წ. მოქალაქე პატრი ინვირიოს ფრა პეტრე-პავლე,
პატრი ემანუელ სარდინელი, პატრი ემილიო მორაველი. პატრი ონუ-
მერად წოდებული, მოქალაქე რიგისკან მიიღ. 1805 წ. პატრი
სტეფანე ისარდოვი 1826 წ.“ ეს ხელთ ნაწერი გადუწერია
სხვა ხელთნაწერიდამ გორელ მდივნისშვილს კათოლიკეს
ავთანდილას 1804 წ. „საჟარდისის“ ძმობა ამ ეკლესიის
გვერდით XVIII საუკუნეში დაუარსებიათ, გორელებს მიუ-
ბაძავთ თბილისის იმ „საჟარდისის“ ძმობისთვის, რომელიც
თბილისს 1705 წ. იქმნა დაარსებული

ძველადგანვე, გორის კათოლიკენი პატრების მეოხებით
ვაქრობის წარმატებას მიეცნენ და დაწინაურდნენ. მათში გა-
ჩნდნ ისეთი ვაქრებიც, რომ XVIII საუკუნეში თვით ევრო-
პაშიაც მგზავრობდნენ და ვაქრობდნენ. ძველად კათოლიკე-
ში მრავლად იყვნენ თავად აზნაურის გვარის წევრნიც, მა-
გალითებრ თავადნი: მაჩაბლის გვარის წევრნი, თარხნიშვი-
ლის, აბაშიძის, ციციშვილის, ორბელიანის, ჩოლოყაშვილის,
ამილახერის, ერისთავის და სხვ. აზნაურის: ბაქრაძე, ჩიკო-
ძე, ქურული, კობახიძე და სხვნი. მოქალაქე კათოლიკეთ
გვარა შორის ძველადგანვე ცნობილი გვარებია ჯულარდო-
ვები, ტულუკაშვილები, სააკაშვილები, ფერშანგიშვილები,
ზუბალაშვილები, ნალბანდიშვილი, ალპაპასშვილები, დავ-
რიშაშვილები, შიხინაშვილები და სხვანი. დღევანდელი მდგომა-
რეობა ეკლესიისა არის კარგი, მას განაგებს დონ გაბრიელ
ასლანიშვილი. ეკლესიას აქვს თავისს საკუთარი შენობები
და მამულები, რომელსაც კარგად მართავს ზემო ხსენებუ-
ლი მოძღვარი. ამ ეკლესიის შენობაში ერთ დროს მოთა-
ვებულ იმდნენ უდელ გლეხ-კაცი, მაგრამ ადგილობრივ ვერ
შეიფერეს ეს ღარიბი გლეხნი, კათოლიკობამ ვერ მოუარა

თვინიერ ზღედლის. კათოლიკობა გორში დიდათ კლებულობს.

მღვთის მშობლის ეკკლესია. (ახალ-ქალაქის მაზრა, სოფელ ალასტანს), აღშენებულ არის 1856 წ. ძველად აქ ქართველ გვარის კათოლიკენი სცხოვრებდნენ, შემდეგ-შემდეგ შემცირდნენ, ზოგნი შუა-გულ ოსმალეთში გადასახლდნენ, ზოგნი სოფელ ხიზაბავრას და სხვაგან. საქმე ისე მოეწყო, რომ 1820 წლებს, აქ სულ ხუთი კომლი-ღა დაშთა ქართველ გვარის კათოლიკენი და მათი ძველი ეკკლესია, რომელ ეკკლესიაც ქართველ გვარის კათოლიკეთ XVII საუკუნის ნახევარს აუგიათ. 1829 წ. აქ არზრუმშიდამ გადმო-სახლდნენ რამდენიმე კომლი სომეხთ გვარის კათოლიკეთა, ამათ ჩაბარდათ ყველა ის მამულები, რაც-კი ქართველ მაჰმადიანებმა დასტოვეს და თვით ოსმალეთში გადასახლდნენ. 1829 წ. ამ სოფელში სომეხთ კათოლიკეებმა იწყეს წინსვლა, ქართველთ კათოლიკეთ ძველი ეკკლესია შეაკეთეს და აქ მომართეს ლოცვა, ამ დღიდან ალსტანში დამკვიდრდა სომხური ენა. უკანასკნელ იქ მცხოვრებთ ქართველ გვარის კათოლიკენიც მოისპნენ. ზოგნი გადავარდნენ, სომეხთ სიმრავლისაგან დღეს აქ ქართველ კათოლიკეთა გვარის ხსენება აღარ არის, ქართული ენაც მოისპო. მარტოდ ქართველთ კათოლიკეთ ძველი ეკკლესია დაშთა, რომელიც 1858 წლის შემდეგ გაუქმებულ იქმნა, ახალ ეკკლესიის კეთების დროს მისი დაქცევაც განიძრახეს, მასალად გამოგვადგებაო, ხოლო ამის ნება ვერ აიღეს, იგი ხელ შეუხებელად დაშთა, დღევანდლამდე იგი მთლათა სდგას, ალასტანის ახალ ეკკლესიის გვერდით. თუმც ქართველობის დღეს აქ აღარაფერია, მაგრამ ჩვენ მაინც მიტომ აღვნიშნეთ როგორც ერთ დროის ქართველ გვარის საკუთრებას, ქართველ გვარის კათოლიკეთა მოდგმის საკუთარ საბინადროს. იმასაც უწყიან აქაური ძველი კაცები, რომ ეს ძველი ეკკლესია სულ ძველად მარ-

თლ-მადიდებელთ ქართველთ ყოფილა, შემდეგ კათოლიკებს დაუქერიათ, რადგანაც ქართველთა კათოლიკობა ძიუღიათო.

ეკლესია ზომიერია, 4 საჟენი სიგძე აქვს, სამი საჟენი სიგანე და სიმაღლეც ამდენი, თლილის ქვით არის ნაშენი. დღევანდელი ეკლესია აგურით არის ნაშენი, რვა საჟენი სიგრძე, ოთხი საჟენი სიგანე, სიმაღლეც ზომიერი, მთლად სომხურად არის შემკობილ-მოწყობილი.

ქუჩის ეკლესია, (არტაანის ოლქი), ეკლესია არა აქვსთ, კერძო სახლში სწარმოებს ლოცვა, ჰური სძევს არტაანის ოლქში. ამ სოფელში ქარველ გვარის კათოლიკეთ რიცხუ ძველადვე იყო გამრავლებული, იგინი ოსმალთაგან ჩვეულებრივს დევნაში იყვნენ შთაფარდნილნი. ამ დევნულებამ მცხოვრებნი ზემო ხსენებულ სოფელში მთლად შეამცირა. მოსპო ისე, რომ მე XVIII საუკუნის დამლევს, იქ სულ რამდენიმე ქართველ გვარის კათოლიკე-ლა იყო, დანარჩენი სულ ქართველ მაჰმადიანები, ქართველ კათოლიკეთა გარდასახლების შემდეგ მუსულმან ქართველებმა კათოლიკეთ ეკლესია დააქციეს. ისე მოსპეს, რომ იქ დღეს ამის ნატამალიც აღარ სჩანს, სხვა და სხვა მანულებს-კი, მოსული სომხები დაეპატრონენ. არზრუმში გადასახლებულ ქართველ გვარის კათოლიკობა მთლად გადაგვარდა, გასომხდენ.

ამ სოფლის ისტორიული გადმოცემა-კი ჯავახეთის ქართველ გვარის კათოლიკეებში ამბათ დარჩა და უკანასკნელ დროს ჯავახეთიდან რამდენიმე კომლი კვლავ იქ მიტომ გადასახლდნენ, იქ ამათ თავიანთ წინაპართ ქართველ კათოლიკობის ველარა ნახეს-რა, სულ შემუსვრილი იყო, ამიტომ ლოცვის სახლი მოახერხეს, თვით ქართველობა გადაგვარებულია ისე, რომ მათში ქართველობის აღარა სჩანს რა, ლაპარაკი თათრული აქვსთ, წირვა-ლოცვა სომხურათ სწარმოებს. უკანასკნელ მათში სომხური ენა აიდგამს ისევე ფეხს, როგორც ეს შავშეთს, ართვინს და სხვაგან მოხდა. ძველად

სოფელ ჭურს სხვა სახელი ერქვა. იქ ქართველნი სცხოვრებდნენ. ჰქონდათ პატარა მღვთის მშობლის ეკლესია, კათოლიკობასთან დაკავშირების შემდეგ, ეს ეკლესია კათოლიკეთ ეკლესიად იქმნა გადაკეთებული, მაგრამ იგი არც ასე დარჩა დიდ ხანს, ქართველ გვარის კათოლიკეთ გარდასახლების შემდეგ იგი დაქცეულ იქმნა გათათრებულ ქართველთაგან. კათოლიკეთ ეკლესიაც მღვთის მშობლის ეკლესიად იწოდებოდა დღემდე.

ტურცხის ეკლესია. (მღვთის მშობლის სახელწოდების ეკლესია). ტურცხოც ისეთივე ძველი სოფელია, როგორც ჯაფახეთის სხვა და სხვა სოფლები. აქაურ მკვიდრთ კათოლიკობა ძველადგანვე მიუღიათ, თითქმის იმ დროს, როცა კარტიკაში, ბავრა, ხულ-გუმო და სხვა სოფლის ხალხი დაკავშირებიან კათოლიკობას, ამის დროთ ჩვენ მიგვაჩნია XVI საუკუნეზედ არა უგვიანეს, რადგანაც XVII საუკუნეში აქ უკვე კათოლიკობა თვალთ საჩინოდ სჩანს, ამას ამტკიცებს იმ დროის ეკლესიის ქვებზედ დარჩენილი წარწერანი და საფლავის ქვებზე დარჩენილნი ეპიტაფიები. ტურცხოს ქართველ კათოლიკებს XVII საუკუნეში საკუთარი ეკლესია უკვე ჰქონიათ, მაშინ წარმოიდგინეთ, რომ კათოლიკის სარწმუნოების მალიარებელთ რიცხვიც დიდი ყოფილა, მათი რიცხვი შესდგებოდა სულ რჩეულ ქართველთაგან და შემდეგ კი აქ ოსმალთა დევნის მეოხებით და ხალხის გათათრების წყალობით კათოლიკეთა როცხვიც საკმარისად შემცირებულა და ამ სოფლის მცხოვრებთ ბევრი გარდასელ-გარდმოსელა გამოუღიათ, ბევრი უბედურება, ბევრი დავიდარაბა, ამ დავიდარაბას მათს ეკლესიაზედაც უმოქმედნია, მასზედ ძველადგანვე დაუსვია თვისი შემშუსრავი ბეჭედი, იგი სასტიკათ შეურყევია. XVIII საუკუნის ნახევარს ტურცხოს ძველი ეკლესიის ალაგას გააკეთეს პატარა ეკლესია, აღშენება ლათინის ბერებს ეკუთვნისთ. ხოლო ეკლესიის კედლების არ

ყოფილა მკვიდრ ქვით და ტალახით ნაშენი. XIX საუკუნის დამდეგს იგი უძლურებას მიეცა. უკანასკნელ ისე შეიმუხრა, რომ ლოცვაც არ შეიძლებოდა, ამიტომ მრევლმა თავს იდვა და 1855 წ. ახალი ეკლესია ალაგეს.

ძველადგანვე აქ ქართველ კათოლიკენი ქართველ გვარისანი სცხოვრებდნენ, XVIII საუკუნის ნახევრამდე, ამათ მღვდლებად პატრები იყვნენ, ლათინის წესით უწირავდნენ, XVII. საუკუნის დამდეგს, ამ კუთხის ქართველ კათოლიკეზედ დიდი ზე გავლენა იქონიეს სომეხთ კათოლიკეზმა, ეს გავლენა მათზედ 1740 წ. მოვიდა, როცა კილიკიაში სომეხთ კათოლიკეთ კათოლიკოზი იქმნა ამოარჩეული, სომეხთ კათოლიკოზობის სამღვდელოების ამალღებამ და კათოლიკოზის გამგეობამ ასე მოაგვარა საქმე, ამათ ეკლესიებში სომხური ენა იქმნა შეტანილი და გამეფებული. 1829 წ. რუსეთმა რომ ოსმალეთის საქართველოს ზოგიერთი ადგილები აიღო, მაშინ არტაანის ოლქის სოფელ ველიდამ რამდენიმე ასი კომლი ქართველ კათოლიკეთ გვარისანი გადმოსახლდნენ და რამდენიმე კომლის ამ ტურცხოში დასახლდნენ. ამათ მიემატნენ არზრუმიდან გადმოსახლებულ სომხის გვარის კათოლიკენიც, დღეს, ამ სოფელში, ქართველ გვარის კათოლიკენი სცხოვრებენ, მათ ქართული ენა ძველათვე დაავიწყდათ, იგი-ნი სომეხ კათოლიკეთ ტიბიკონზე სდგანან, ეკლესიაში სომხურს ენაზე სრულდება წირვა-ლოცვა, ქადაგება კი თათრულს ენაზედ აქვსთ, რადგანაც მათ სომხური ენის არაფერი იციან, დღევანდელი სომეხ-კათოლიკეთ მოძღვარნი-კი მათ გვარტომობას სომხით აუწყებენ და სომხურ ენასაც ასწავლიან. უეჭველია საქმემ თუ ასე გასტანა, სულ მოკლე დროის განმავლობაში, ტურცხის ქართველ კათოლიკენიც ისევე დაეკარგება ქართველობას, როგორც სხვა კუთხის ქართველთა-დამართათ. ამის ნიშნები უკვე სჩანს, დღეს ტურცხის ქართველობამ ქართული აღარ იცის, მათი დედა-ენა თათრულია.

წმ. სტეფანეს ეკლესია, (ახალ ქალაქის მაზრა, სოფ. ხულგუმოს), გაკეთებულია 1856 წ. ადგილობრივ მრევლის საფასით. ძველად ამ ეკლესიის ალაგას ძველი ეკლესია ყოფილა ქართველთა XI, XII და XIII საუკუნოებში აღგებული. შემდეგ აქ ეს ისე შეიმუხრა, რომ დღეს მისი ნასახიკ აღარ არის, აწინდელი ქვიტკარის ეკლესია დეკემბრის 19-ს 1899 წ. რომ მიწა იძრა ახალქალაქის მაზრაში, მაშინ ეს ეკლესიაც დაიქცა, დღეს მის ნაცვლად ფიცრულის პატარა ეკლესია არის. ძველად ამ სოფელში ქართველები სცხოვრებდნენ, იგინი გათათრებულ იქმნენ, მათი ძველი ეკლესიაც შემუსვრეს. დღევანდელ ეკლესიაში ინახება ერთი ბარძიმი, რომელსაც ქართული წარწერა აქვს. ყველამ კარგად იცის, რომ ძველად ამ სოფელში ქართველი გვარის კათოლიკენი სცხოვრებდნენ. ძველად, აქაურ ქართველ კათოლიკეთ ლათინის წესს-რიგის პატრები ჰყვანდათ, წირვა-ლოცვა ლათინურად და ქართულად სწარმოებდა. 1829 წ. რუსეთის ბრძანებით, აქეთ გადმოსახლდნენ არზრუმის თემის სომეხ-კათოლიკენი და გრიგორიანები. რამდენიმე კომლი სომეხ-კათოლიკებისა ამ სოფელ ხულგუმოს იქმნენ დასახლებულნი. ამათ იმძლავრეს და 1841 წ. ხულგუმოს ქართველ კათოლიკეთა სომხის ტიბიკონის ხუცები განუწყესდათ. მას შემდეგ სოფელ ხულგუმოს ქართველნიც სომხათ იქმნენ შერაცხილნი. მცხოვრებთ შორის დღესაც ნახავთ ისეთ კათოლიკებს, რომელთაც ქართული გვარები აქვსთ, ბევრს სომხურათ აქვსთ გადაკეთებულები, ზოგს თათრულად, უეჭველია, აქაც იგივე დატრიალდება ქართველ-კათოლიკეებში, რაც სხვაგან.

მღვთის-მშობლის ეკლესია. ახალქალაქის მაზრა, (სოფ. კარტიკანში.) ეს ეკლესია აღგებულია უძველესის დროიდან, თითქმის იმ დროს, როცა-კი კარტიკანელთ ქართველთ შორის, ოსმალთა დევნულების მეოხებით, ლათინის პატრების საშუალებით, მათში კათოლიკობა გავრცელებულა. სოფელი

კარტიკანი ახალქალაქის ახლოს 5 ვერსზედ სძევს. ამათ ძველი ეკლესიის აღშენების ხანა XVI საუკუნეს ბოლოს მიეწერება. XVIII საუკ. ეს ნაშენი ისე დაძველებულია, რომ მასში ლოცვა შეუძლებელი გამხდარა, ამიტომ მაშინ ძველი დაუქცევიათ და სახელდახელოთ ახალი ეკლესია გაუკეთებიათ. XIX საუკუნეში, ეს ეკლესიაც ისე დაძველდა, რომ მასში ლოცვა შეუძლებელი გახდა და ამიტომ იგი დაქცეულ იქმნა და 1843 წელს სხვა ახალი ალაგეს. ესეც კიდევ უამიერად და ამიტომ ამ უკანასკნელ დრომდისაც ეს ნაშთიც დიდათ დაძველდა, მას სამღრთო მსახურების დროს, დიდი შიში აქვს, ამიტომ მრევლმა ისურვა ახალი ეკლესიის აღგება, მათ თხოვნა მოსცეს, სადაც რიგი იყო, იმეცადინეს და ნებართვაც აიღეს, ეხლა სხვა ეკლესიის შენების დაწყება სურთ. 5 წელიწადია, რაც ეს ეკლესია დაკეტილი არის და ლოცვა ამავე სოფლის სკოლაში სწარმოებს. კარტიკანში ძველის ძველადვე ყოფილან ქართველი გვარის კათოლიკენი. 1820 წლებში აქ 18 კომლი ყოფილა. 1829 წ. არზრუმში დამ აქ გადმოსახლდენ რამდენიმე კომლი სომეხ კათოლიკეთა და ამათ სიმრავლის მეოხებით ქართველ გვარის კათოლიკენი მთლად მოისპნენ. აქ ქართველთ გვარის შთამომავალთ ანმათ თუ იციან, რომ ისინი ქართველთ შთამომავალნი არიან, თორემ ქართულის ნიშან წყალის მათ აღარა სცხიან-რა. ესენიც დაიკარგებიან ქართველთათვის ისევე, როგორც სხვები დაიკარგნენ.

სოფ. გელის ძველი ეკლესია, (არტანის ოლქი). ველში კათოლიკობა ძველადვე აღორძინდა, იქ ქართველთ-კათოლიკეთ რიცხვი მეტად დიდი ყოფილა. ძველად იქ ყველამ იცოდა ქართული ენა და წერა-კითხვა. მღვდლად ყოველთ-

ვის ლათინის წესს რიგის პატრები ჰყვანდათ. წირვა-ლოცვა ქართულად სწარმოებდა. ერთ დროს, რაღაც შემთხვევით, მათთვის სომხის ტიპიკონის მღვდელი გაუწესებიათ, ჩვენ ამის მიზეზების განხილვაში არ შევალთ. ეს საქმე ველელებს ძრიელ სწყენიათ, მათ თხოვნა და საჩივარი გაუგზავნიათ იქ, სადაც ალაგი ყოფილა და თან უთხოვნიათ, რომ ჩვენ, რადგანაც ქართველ გვარის კათოლიკენი ვართ და ლათინის დამონადირებულნი, ამიტომ ვითხოვთ, რომ ქართველი რიგის მღვდელი განგვიწესდესო. უფროს პატრს თხოვნა შეუწყნარებია და მალე ველელებისთვის ლათინის წესს-რიგის პატრი დაუნიშნავსთ. აი თვით ველელების ერთი თხოვნა:

„ბატონო პატრი: უფროსს: და უმთავრესს: მამას: სამღრთოს: სიბრძნით: საესკს: და: სამღთო მოქალაქობით: აღზრდილს:

ქ. ცოდვანი: ერნი ველის ზოგად კათოლიკეთა ქართველთა გვარისანი უმწეუმოდ დაცვივნენი მცხოვრებნი: პირველად: მღვთისაგან: რჩეულსა: და მერმე: წმინდის კრებისაგან აღმორჩეულსა აღმოსავლეთის კათოლიკე ეკკლესიისა შეილებაჲდ ზედამხედველად დადგინებულს ჩვენ ცოდვილნი და რ... (რომის კათოლიკედ) ღირსად წოდებულნი კათოლიკე სარწმუნოებისა... ქედ დადრეკით და დავრდომით ხელ პერობილნი სამღრთოსა მის ფეხრთა ანბორებას მიუძღვნით, ახლა ამას გეხვეწებით: დავცენჯებით რომ ჩვენი რიგის მღვდლები ღმერთს გამოუგზავნია ჩვენთვის და ეგ ჩვენი კათოლიკე მამები აუენებენ. ახლა ამ წყალობას ვითხოვოთ თქვენის რომ ჩვენ საბრძოლო სულებს მოუაროთ ჩვენს ქართულს რიგზედ არა თუ იმ შეჩვენებულის ფოცნოს რიგზედა, ან წმინდის მამის იოანეს ოქროპირის რიგზედა. ახლა თუ იკითხოთ ჩვენი ნამეენობა ლათინთ ნამეენი ნამეოფნი დამოწაფულნი დამონადირებულნი ვართ და არა თუ სომეხ გვარისაგან და ესეც უწოდეთ ბატონო დიად ბევრ სულებს შეკვიძიანეს ღმერთი ამ წიგნის მოწამეა: ქ. პირველად ტერ სიმონი (მღვდელი) მისი ძმის წული ეფრემა, ქ. ალექსანდრე, ქ. ელისბარი, ქ. ყარაკოზი, ქ. დავითი ქ. ამოსტოლი, ქ. მესროფი ქ. ასლანი ქ. ჯოჯო, ქ. სუნბულა, ქ. ზეტრე, ქ. ისაია, ქ. ჰა-

გლე, ქ. თქრო, ქ. შიო ქ. ცაცო ქ. თათთ... ბოლო მოხეული აქვს შემდეგ: „პატრ უფროსს მიერთვას“.

ეს წერილი როდის არის ნაწერი, ამის არა ვიცი-რა, ის კი ცხადია სჩანს, რომ იგი პაშინ უნდა იქნეს ნაწერი, როცა ველელები ქართულ ენაზედ ლაპარაკობდნენ. XIX საუკუნის პირველ წლებს, პ. შაჰყულიანს უკუთხეზია აქ ორი დიაკვანი მღვდლათ სომხის ტიპიკონზედ და ესენი დაუდგენიათ აქ. ერთი ყოფილი ტერ პეტრუს ყულახსუზოვი და მეორე ტერ ოჰანეზ ვართანოვი. ორივე ქართულად მოლაპარაკენი, სომხური ენა დიდეს წვალებით შეუსწავლიათ. პირველად ამათ უნწყსიათ ველელები სონხის ტიპიკონით, მალე ველელებს ლათინის პატრებიც მოსვლიათ.

როგორც სჩანს, არტაანისკენ ქართველ მაჰმადიანებში, ქართული ენა რომ დაკარგულა მის შემდეგ კათოლიკეებშიაც შერყეულა, ქართველ კათოლიკეებს ქართული ენა 1820 წ. შემდეგიდამ დავიწყებით. 1829წ. ველიდამ მთლად ახალქალაქისაკენ გარდმოსახლებულან და შემდეგ სოფლებში დასახლებულან: კარტიკანს, ხულგუმოს, ტურცხოს და ბავრას. 1860 წ. ხულგუმო და ბავრიდგან 18 კომლი ქართველ კათოლიკეების უკანვე მიიქცნენ, იგინი დასახლდნენ სოფ. ხარბას და რის ვაი ვაგლახით ერთი პატარა ეკლესია გააკეთეს. დღეს აქ სოფლის მცხოვრებთ რიცხვი 40 კომლამდე აღის. ამავე სოფლებიდან 1890 წ. არტაანის ოლქის სოფ. ჰურს გადასახლდნენ 10 მოსახლე ქართველ კათოლიკეთა, დღეს ერთსა და მეორე სოფლებშიაც ქართული ენისა აღარა იციან რა, თათრულად ლაპარაკობენ. სომხის კათოლიკის ტიპიკონზედ სდგანან და სომხის ხუცები განაგებენ სომხურად.

წმ. ჯვარის ეკლესია, (ახალქალაქის მაზრა, სოფელი ბავრა.) სოფელი ბავრა სძევს ახალქალაქის ახლოს, სამი ვერსის სიშორეზედ. აქ არის ძველის ძველი ეკლესია, აღშენებულ არის XVII საუკ. უკანასკნელს, იგი ისე დაძველდა.

რომ 1887 წ. შეაკეთეს საკმარისად და ისევ ძველი დასტო-
ვეს. ძველი ეკლესია თლილის ქვით კი არის ნაშენი. ამ ძველ
ეკლესიას ხუცურა წარწერიანი ქვებიც აქვს, რაც ცხადათ
ამტკიცებს ამ ეკლესიის ქართველობას. ეკლესიის გარშემო
საფლავის ქვებზედაც მრავლად სჩანს კიდევ ქართული წარ-
წერები; ქართველნი კათოლიკობას ძველადგანვე აღიარებდ-
ნენ, მათში ქართული ენა მეფობდა, საეკლესიო ლოცვები
მათ ზეპირად იცოდნენ, ღღეს კი მათში დედა-ენა ამოვარდ-
ნილია, არაფან არ იცის. მოხუცებულთ კიდევ ახსოვთ ზო-
გიერთი ლოცვების დასაწყისი, თვითონ თავიანთ ვინაობას
ქართველ კათოლიკებათ სთვლიან, სარწმუნოებით სომხის
კათოლიკეთ ტიპიკონზე სდგანან, წირა-ლოცვა სომხურად
სწარმოებს, ხან ქადაგებაც-კი თათრულად წარმოსთქმენ, სომ-
ხის ხუცები მათ ასმენენ, რომ ვითომც ივინი სომხის შთამომა-
ვალნი არიან, ამით აჯერებენ კიდევ.

ნელ-ნელა სომხური ენა ფეხს იდგამს მათში, უკანასკ-
ნელს სრულს წერტილამდის ავა, ქართველობა თათრულის
ენიდან სომხურ ენაზედ გადავა, მათ დედა-ენად სომხური
ენა შეიქმნება. ღღესვე სჩანს ამის ნიშნები. სომხის ხუცების
მეოხებით ქართველთ გვარების სომხურად გარდაკეთებაც და-
უწყეს უკვე. 1829 წ. გადმოსახლებულ სომეხ გვარის კა-
თოლიკენი აქაც დასახლდნენ, უმეტესს-კი ქართველ გვარის
კათოლიკენი მოთავსდნენ. არტაანის სოფელ ველიდამ გად-
მოსახლებულნი, როგორც სხვა ქართველ სოფლებში ძველად
ბავრას ქართველესაც პატრები ჰყვანდათ მღვდლებათ, რომე-
ლნიც ქართულად სწირავდნენ, მრევლს ქართველობასთან
ახლოვებდნენ, ქართულს ენას ასწავლიდნენ. 1841 წ. აქე-
დგანაც განიდევნენ ლათინის წესს-რიგის პატრები და მათ
მაგიერ სომხის ხუცები განაწესეს. ბავრის მცხოვრებო ქარ-
თველთ კათოლიკეთ გვარები: ელიზბაროვი, კინაფნიაანი, კი-
ქილქიანი, ოქროაანთი, ღვინიაშვილი, თუმანიშვილი, ყარამა-
ნიანი, გოჩუაანთი, ილიაძე, ბუმბულიანი და სხვანი მრავალნი.

გრიგოლ განმანათლებლის ეკლესია (ართვინს.) ართვინის ქართველთა მართლმადიდებელთა მესამე ეკლესია და-
ქერილ იქმნა ქართველის გვარის კათოლიკეთაგან, ეკლესია
აღშენებულია ძველად, თლილის ქვით, ჯვართ ამალლების
სახელობაზედ. შემდეგ იგი უკვე ქართველ გვარის კათოლი-
კეთ საკუთრებათ ითვლებოდა, ხოლო რასახელით, ეს კი ჩვენ არ
ვიცით, რომ „ართვინის ქართველთა მართლმადიდებელთა
მესამე ეკლესია, რომელიც აღშენებულია ჯვართ ამალლების სახელობა-
ზედ, აჰერეს ფრანგთა და განაგებენ მათი მოწყისე მღვდელნი.“
დრო და ეამთა მიმდინარეობის მეოხებით ეს ეკლესია ისე
დაძველდა, რომ XVII საუკუნის დასასრულს მისი არსებობა
და შიგ ლოცვა საეჭვოდ, საშიშოდ შეიქნა, მაგრამ მრევლი
მისს კეთებას ვერ ახერხებდა, დრო შავი იყო და ქარიშხა-
ლიანი, ოსმალნი ეკლესიების კეთებას-კი არა თვით განა-
ხლების ნებასაც არ აძლევდნენ. ართვინის კათოლიკეთ მრე-
ვლის სიუხვემ და რომილამ ჰაპის გავლენამ ეს მესამე ქარ-
თველთ ეკლესია დაიფარა ოსმალთა მუსხრისაგან და რადგა-
ნაც ართვინს აქ-იქ სოფლებიდგან თითო ოროლა ქართველთ
კათოლიკეთ რიცხვიც ემატებოდნენ საცხოვრებლათ, ამიტომ
მათ ოსმალთაგან ნება აიღეს ახალი ეკლესიის გაკეთების,
იპავ ძველის ეკლესიის ალაგას მისავე საძირკველზედ.

მალე დაიწყეს და 1690 წ. ეკლესია უკვე დაამთავრეს,
მაგრამ ეკლესია არ იყო მაგარის კედლებით გაკეთებული,
მასზედ სეტყვამ, ქარმა და წვიმამ თავისი ძრიელი გავლენა,
იქონია და იგი მუსხრას მიეცა თვით 1730 წლებილამ, ე. ი.
აღშენების 40 წლის შემდეგილამ: მრევლი ყოველთვის ამაგ-
რებდა და დაქცევამდე არ სტოვებდნენ. როცა ეს ძველი
ეკლესია გაუკეთებიათ, მაშინ პისთვის სახელად „გრიგოლ
განმანათლებლის“ ეკლესია უწოდებიათ. ქართველ გვარის
კათოლიკენი ამას არ იზავდნენ, მაგრამ სჩანს იმ დროს სომეხ
კათოლიკებს ისეთი ძალა და გავლენა ჰქონდათ ქართველე-
ბზედ, რომ მათთვის ძალა დაუტანებიათ და განახლებულ
ეკლესიისათვის გრიგოლ ლუსაურჩი უწოდებიათ. ჩვენ ასე

ვფიქრობთ და ეს სწორეთაც ასე უნდა იყოს, 1730 წელი არის ისეთი დრო, როცა სომეხ კათოლიკებს ქართველ კათოლიკებზედ მეტად დიდი ზეგავლენა ჰქონდათ, ამ გრიგოლ ლუსაურჩის ეკლესიამაც ვერ ემსახურა კათოლიკებს კარგა ხანს, იგი დახავსებული იქმნა 1800 წლებამდის ისე, რომ 1810 წ. კვალად განაახლეს აქა-იქ კედლებით და კერით, მაგრამ ვერც ეს განახლება გახდა დიდის ხნის განძათ 1850 წ. ისე შეიმუსრა, რომ მასში ლოცვა აღარ შეიძლებოდა, ამიტომ ძველის ეკლესიის საძირკველზედ აღმოიყვანეს ახალი ეკლესია, რომელსაც 9 საჟენი სიგრძე აქვს და 5 სიგანე, სიმაღლეც თავის შესაფერიადა შიგ მოართულია შეძლებისა და გვარად. ნაშენია არის ბელტის ქვებით და მაგარის- ტალახი-საგან.

უნდა შევნიშნათ რომ, რადგანაც ართვინი მეტად მაღალ ალაგს სძევს. ამიტომ აქ სეტყვა, ქარი და წვიმა ძრიელია და იგი ასეთ შენობათაც ადვილათ აუძლოურებს, მიზეზი სულ ეს არის, რომ ბაგრატ მესამის, ბაგრატ მეოთხის და სხვათა წარჩინებულ ქართველთ მეფეთაგან ასეთ ადგილებში აღშენებულ X, XI, XII საუკუნოებში, ისე მალე იმუსრებოდნენ და XVIII საუკუნემდე იშვიათობით აღწევდნენ. ასეთი უღმრთო ხედრი მხოლოდ ასეთ მიუვალ ადგილებში აღშენებულს ეკლესიებს ევლინებოდათ გარს და ევლინებათ კიდევაცა, თორემ დაბალ მყუდრო ადგილას, არამც-თუ მე X, XI, XII-ტე საუკუნოებში აღშენებულთ, არამედ V, VI, VII და VIII საუკ. აღშენებულთაც არა უშავსთ-რა და მათ ჩვენ დრომდე უვნებლად პოუხწევიათ. ასეთი იყო გარემოება ართვინის ეკლესიებისა და ასეთსავე გარემოებაში მოთავსებულს პირობებს წარმ-ადგენს ყველა იმ ეკლესიებთა მდგომარეობაც, რომელნიც ასეთ ადგილებში არიან მოთავსებულნი და აღშენებულნი.

საუკუნას დასაწყისის შედეგად, ზუგდიდში, ლათინის ბერებმა კათოლიკის ეკლესია ალიშენეს, სადაც განაგებდნენ და სწირავდნენ რომიდან მოსულ მკადმეგებელთა ძმობის წევრნი. არქანჯო ლამბერტის სამეგრელოში 22 წელი უცხოვრია, ისევე იოსებ ზამპსს და ბევრსაც სხვა მოძღვართა და აბა აქ როგორ შეიძლებოდა, რომ ასეთ მოძღვართ თავიანთ საკუთარი სჯულის ეკლესია-კი არ ჰქონოდათ, უამისობა მათგან შეუძლებელია, მით უფრო, რადგანაც იმ დროს, მეგრელებს შორის კათოლიკის მადიარებელნი საზოგადოთ ერს გარდა თვით მთავრებშიაც მოიპოვებოდნენ. პატრების დიდ მეტრფეთ ითვლება ლევან დადიანი XVII საუკუნეში, რომელსაც ლამბერტიც მოიხსენებს. კოსტანტინეპოლიდან საქართველოში მომსვლელთა ლათინის მკადამეგებელთა ძმობის ბინას შავი ზღვის ნაპირებზედ უპირველესს სადგომს სამეგრელო შეადგენდა, ვინც-კი გამოახწყევდა შავ ზღვას, ის პირველად სამეგრელოში მოდიოდა. იქ ისადგურებდა, ასევე იყო თვით შარდენიც, რომელმაც პირველად სამეგრელო ნახა და იგი აღწერა. თუმცა ჩვენ კარგად ვიცით, რომ ძველად ზუგდიდში კათოლიკეთ ეკლესია არსებობდა, მაგრამ დღეს-კი მასზედ ხალხში არაფერი ცნობებია დაშთენილი. აქ ამას ჩვენ მოვიხსენებთ ვითარცა ცნობას, როგორც განვლილ. არსებულის შთენისას

შარდენი მოგვითხრობს, რომ ლევან დადიანმა სამეგრელოში მყოფთ კათოლიკის მისიონერ მღვდლებს მართლმადიდებელთ ეკლესია აჩუქა, ეს ამბავი, ზოგიერთ ქართველ მღვდლებს ძალიან სწყენიათო და საბერძნეთის პატრიარქისთვის საჩივარი გაუგზავნიათ და უცნობებიათ, რომ ლევან დადიანმა კათოლიკებს მართლმადიდებელთ ეკლესია აჩუქაო. პატრიარქი ამბავ ძრიელ გამწყრალა და წერილი გამოუგზავნია ლევან დადიანთან და დაუვალბია, რომ უსათუოდ ლათინებს ჩამოართვით აღნიშნული ეკლესია და ისევ მართლმადიდებელთ დაუბრუნეთო. თუ ჩვენი თხოვნა შეწყნარებულ არ იქმნა, იმ შემთხვევაში შეჩვენებულ იქმნები ჩემ მიერ.

თუმცა მართლ-მადიდებელთ ეკლესიის პატრიარქისაგან ასეთი წერილი მოუვიდა ლევან დადიანს, მაგრამ მან ასეთს ბრძანებას უურადღება არ მიაქცია და კათოლიკის ბერებს ხმაც არ გასცა. ცხადად სჩანს. რომ ლევან დადიანს საკმარისი მიდრეკილება ექნებოდა ლათინებისადმი, იგი დიდი, ჭკვიანი კაცი იყო და მასთან მკურნალიც, რომლის მკურნალობას ლამბერტიც ახსენგბს. ვფიქრობთ, რომ დადიანისაგან ბოძებული ეკლესია ზუგდიდში უნდა ყოფილიყოს, რომელიც შემდეგ დროებში სხვა და სხვა მტერთაგან იქმნა აოხრებული და რომლის არსებობას დღეს ჩვენ აქ მოვიხსენებთ.

კათოლიკენი ცხინვალს ცხინვალში კათოლიკეთ რაცხე XVII საუკუნეში 20 კომლამდე იყო. მათ ჰქონდათ საკუთარი სამლოცველო. მოძღვრათ გორის პატრები ახლდნენ. XVIII საუკუნეში, გორის ქართველთ კათოლიკეთ მცხოვრებთ შორის 30 კაცამდე მოხსენებულნი არიან გორის ეკლესიის ძველს წიგნებში, სახელი და გვარებიც-კი სჩანს. შემდეგ აქ კათოლიკეთ რაცხე ისე შემცირდა. რომ დღეს იქ თითქმის აღარაფერია ამის დაშთენილი. დღეს აღარც სამლოცველოს შთენი სჩანს.

ოლთისის ეკლესია. ოლთის ქართველ კათოლიკობა XV საუკუნის ნახევარს გაჩნდნენ და მათ თავიანთი ეკლესიაც მაშინათვე მოიპოვეს. ოლთისელთ შორის, ქართული ენა XVIII საუკუნის ნახევრამდე არსებობდა, შემდეგ მოიხსო, იქ დღეს ქართველ კათოლიკეებისაც ისევე აღარაფერია დაშთენილა, როგორც ქართველ მაჰმადიანებში. ქართველ მაჰმადიანები ისლამმა შექამა და კათოლიკობაც სომეხთ-კათოლიკებამ. დღეს ჩვენ ოლთისის ქართველ კათოლიკობაზედ აღარას ვსწერთ, ვიტყვიან იმას-კი რომ იქ სცხოვრებენ უმეტესი ნაწილი ქართველ გვარის კათოლიკენი, რომელთაც ჯამთა ვითარების მეოხებით თავიანთი დედა-ენა და-

იფიწყეს და გასომხდნენ, დღეს იგინი სომეხ-კათოლიკეთ იწოდებიან და მათში საქართველოს ხსენებაც კი ოცნებათ არის მიღებული

თელავის ეკლესია XVII საუკუნის ნახევარს, თელავში სცხოვრებდა რამდენიმე კომლი კათოლიკეთა, ამათ ჰქონდათ თავიანთი პატარა ეკლესია, შემდეგ აქ ეს ეკლესია მოისპო, რადგანაც კახეთში კათოლიკეთ რიცხვიც მოისპო სრულიად. თელავში ეკლესიის ალაგი თეიმურაზ მეფემ აჩუქა პატრს ფრა თომასოს, რომელიც შაჰ აბაზმა გამოუგზავნა ერთ დროს მოციქულათ. კახეთში კათოლიკეთ რიცხვი სპარსეთიდან იყვნენ მოსულნი, საქართველოში მცხოვრებთ კათოლიკეთაგანი, ანუ ამ სარწმუნოებასთან დაკავშირებულნი არა-ვინ იყვნენ. კახეთში ვერც პატრებს ემარჯვებოდათ მისვლამოსვლო სიშორის, ზგზო უკვლობის და შიშიანობის გამო და არც კახელნი მისდევდნენ კათოლიკობას, რადგანაც მათ მის წარმოდგენაც არ ჰქონდათ. კახეთში ქართველ გვარის კათოლიკენი იყვნენ სპარსეთში ყოფილნი, იქ დაკავშირებულნი კათოლიკობასთან. მოგახსენებთ, რომ სპარსეთში დიდი ძალი კახელობა იყო წაყვანილი ტყვეთ, ესენი იქ გათავთრების მაგიერ კათოლიკობას უკავშირდებოდნენ. ზოგნი ამათგანი შემდეგ სამშობლოში დაბრუნდნენ და მათ როგორც კათოლიკეებმა თელავში ეკლესიაც აღიშენეს, კახელ ქართველ კათოლიკეთა შორის დიდი ძალი რიცხვი იყო ძვით თავად-აზნაურებთაგანნიც, რომელნიც ჟამთა ვითარების მეოხებით შემდეგ სრულიად შემცირდნენ. დღეს აქ მარტოდ გვარებს გარდა ნასახიც აღარ არის დაშთენილი, იქნება ესეც გაუკვირდეს ბევრს, რომ კახეთში კათოლიკენი ავნუსხეთ და მათი ეკლესიაც XVII საუკუნის გასვლამდე. XVIII საუკუნიდამ აქ კათოლიკობის აღარა სჩანს-რა.

მღვთის მშობლის ეკკლესია (ქ. ქუთაისს.) ქუთაისის ქართველ კათოლიკეთ ეკკლესიის დაფუძნების ხანად 1670 წლებში უნდა მივიღოთ. თუმცა ისიც ვიცით, რომ ამ დრომდე-კი ანუ 1670 წ. ქუთაისს ქართველ გვარის კათოლიკენი სცხოვრებდნენ, ხოლო მათ თავიანთ ეკკლესია ხის სახლში ჰქონდათ მოთავსებული კერძოთ, 1650 წლების შემდეგ-კი. ეკკლესია ცნობილ იქმნა, აშკარა სახე მიიღო, თუმცა ხის ეკკლესია იყო, მაგრამ მაინც იმერეთის სამეფოს წინაშე ცნობილ იქმნა ვითაჲცა საქრისტიანო ერის ქრისტიანური ეკკლესია. რაც შეეხება ქუთაისში ქართველ კათოლიკეთ ერის გამრავლებას ეს კი უფრო ძველს დროს შეეხება, თითქმის იმ დროიდან იწყობა, როცა ჩვენდა სამწუხაროდ, საქართველო სამ სამეფოდ განიყო და ხუთ სამთავროდ, როცა იმერეთის სამეფო აღორძინდა. რადგანაც რომის პაპებისაგან გამოგზავნილს წერილებში ჩვენ იმერეთის მეფეებსაც ვხედავთ მოხსენებულს, ასეთია მაგალითებრ პაპის ურბან მერვის წერილი. როცა ამ პაპმა პატრის ავითაბოლის წინამძღვარობით იმერეთს და ქართლს ოცდა ოთხი მქადაგებელი ბერი გამოგზავნა. პაპი წერილში სადაც ქართლს, ანუ საქართველოს მეფეს იხსენიებს, იქ იმათ მეფის გვერდით, იმავე ღირსებით მოიხსენებს იმერეთის მეფესაც. მასაც ისევე ვედრებით ავედრებს მოძღვართა მფარველობას, როგორც ქართლის მეფეს. იმერეთის მეფის და სამეფოს გარდა, რომის ტახტის წინაშე ცნობილ იქმნა კარგად თვით იმერეთის სამეფოს სამთავრო სამეგრელო, მისი ერი, მთავარნი და მათი ყოფაცხოვრება, გურიის, სვანეთის და აფხაზეთის. სწორეთ ეს გარემოება უნდა ჩაითვალოს მის უმთავრესს საფუძვლად, რომ სამეგრელოში, გურიაში, აფხაზეთში და სხვაგანაც ლათინის ბერები აღრიდგანვე გასჩნდნენ და XVII საუკუნეში სამეგრელოსა და გურიაში მთელი რიგი სცხოვრებდა ლათინის წესს-რიგის მსწავლულ ბერებისა. მოკლედ უნდა მოგახსენოთ, რომ იმერეთს და მისს სამთავროებს რომი ძველადგანვე კარგად იცნობდა, ამ კუთხეში უფრო ეადვილებოდათ ლათინის ბე-

რებს ცხოვრება ვიდრე ქართლსა, კახეთში. და სხვან.

ქუთაისის ქართველ კათოლიკეთ მოძღვართ რიცხვი მხოლოდ XVII საუკუნის დასაწყისიდან სჩანს, მინამდვი-კი აქ გადმოდიოდნენ სხვა და სხვა ძმობის წევრნი სამეგრელოდგანა, რადგანაც სამეგრელოში ლათინის მოძღვარნი ძველადგანვე სცხოვრებდნენ მრავლად. ხანდისხან ახალ ციხიდანაც გამოდიოდნენ სხვა და სხვა მოძღვარნი და ქუთაისის ქართველ კათოლიკეებს ალოცებდენ. ზემოხსენებულის საუკუნის ნახევრიდან კი მათ საკუთარი მღვდელი ენიშნებათ, როცა ერთი მიდის, მის ალაგას, მისს მაგიერ მეორე მოდის, უმეტეს-კი რომიდან ნიშნავდნენ. სომხებს საქმე არ ჰქონდათ.

ქუთაისს, ქართველთ კათოლიკენი, უფრო სხვა და სხვა კუთხეებიდან სჩნდებოდნენ და სახლდებოდნენ, ვგონებთ, ზოგნი ვაჭრობის მიზნით და ზოგნი სხვა და სხვა სახელოსნოს საქმის კეთებით. ესეთია მაგალითებრ ახალციხელ კათოლიკეთა გარდმოსვლა იმერეთს. ქართველთ გვარის კათოლიკენი ძველგანვე სცხოვრებდენ. მათ ეკლესია არსებობდა ვითაარცა საქრისტიანო ერის ეკლესია და მას იმერეთ მებატონენი ისევე პატივს სცემენ და აღიარებდენ, როგორც თავიანთ ეკლესიებს. ხოლო ქუთაისის ეკლესია 1690 წლიდან დევნას ეძლევა, ბერძნები მათ წინააღმდეგ იმერეთში გადაგებას იწყებენ, მცირე ხნის უსმდეგ ეს დევნა და მღელვარება იმერეთ შორის წყნარდება, კათოლიკეთ ეკლესია მოსვენებას ეძლევა, მაგრამ არ გადის დიდი დრო და იმერეთ შორის კვლად იბადება მტრობა, კათოლიკეთ დევნა, ეკლესიის შემუსვრა. ამ ტრობას ხელს უწყობს იმერეთის ფანატიკი სამღვდლოებაც. XVIII საუკუნის დამდეგს, საქმემ იქამდე მიადწია, რომ ეკლესიაც-კი დაუკეტეს და როგორც ქართლში, იქაც, სამარცხვინოთ იმერთა, საეკლესიო ნიეთე'ი წაართვეს და ბრძანება მისცეს კათოლიკებს, რომ დღეის შემდეგ თქვენ ქართველების ეკლესიაში იარეთო, მაგრამ ეს მათ ვერ მოუხერხდათ, რადგანაც კათოლიკენი სასტიკათ აეწინააღმდეგნენ და უკანონო განკარგულება უარი ჰყვეს,

არ შეიწყნარეს და უმართებულოთაჲ დააკანონეს, მერე ამათ-
თავიანთი მოქიშვე მტერი სამღვდლო პირნი ფულით შეის-
ყიდეს.

თუმც ასეა და ჩვენ კარგად ვიცით, რომ იმერეთის სა-
მეფო ქალაქ ქუთაისს, ქართველ კათოლიკენი და მათი ეკ-
ლესია ძველადგანვე არსებობდნენ, ხოლო ის კი არ ვიცით
თუ XV საუკუნის დამდეგიდამ, სად, ან რომელ ალაგას
არსებობდა ის ხის კერძო სამლოცველო სახლი, რომლის
ცნობა 1801 წ. სჩანს; ჩვენის ფიქრით, XVIII საუკუნის
კათოლიკეთ ეკლესია უნდა იყოს განახლებული იმავე ალა-
გას, იმავე ეკლესიის საძირკველზედ, რომელ ეკლესიაჲ
1670 წ. არის ცნობილი, და რაც მისს დაარსებას შეეხება
ეს-კი XIV დი XV საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს. ასე რომ,
XVIII საუკუნემდე, ქუთაისის ეკლესია ყოველთვის ერთ ალა-
გას ყოფილა, შემდეგ-კი ადგილი შეუცვლიათ. დღეს, ქუთა-
ისის ქართველთ კათოლიკეთ შორის დარჩენილია შემდეგი
გარდმოცემა, რომელიც უკლებლივ გარდმოგვცა ქართველ კა-
თოლიკეთ მოძღვარმა პატრმა გაბრიელ ასლანიშვილმა:

„ძველად, ქუთაისს, ქართველთ კათოლიკეთ ეკლესია არსებო-
და, აწინდელ ეკლესიის ზემოთ, ეანთართან, იქ ეს ეკლესია კარ-
გა ხანს უოფილა, შემდგომ იგი გადმოუტანიათ ქვემოთ, აწინდელ
ეკლესიის ახლოს, ვიღაც კათოლიკის სახლთან, მისს მერე, ეს
ეკლესიაჲ დაუტოვებიათ და გაუკეთებიათ სხვა, ქვით-კირის, აწინ-
დელი ეკლესიის ახლოს, რიონის ნაპირას, რომელ ეკლესიის
არსებობამაც 1840 წლამდე მოსტანა. აწინდელ ეკლესიის გაღაგან-
ში, რიონის ნაპირას, დღეს-კი სჩანს ამ ძველი ეკლესიის საძირ-
კველი, იგი საკმარისად მოზრდილი უოფილა თავის დროის კვლად.
მისი სრულიად გაუქმება, ანუ მოშლა 1850 წლებს ეკუთვნის. ასე-
თი გახლავთ ქუთაისის ქართველ კათოლიკეთ ძველი ეკლესიის ის-
ტორია“.

დღევანდელი ეკლესიის შენება დაუწყევიათ 1814 წლი-
დან, მიზეზი ახალის ეკლესიის გაკეთებისა ის ყოფილა,
რადგანაც ქუთაისს ქართველ კათოლიკებს გამრავლება და-

უწყვიათ. ამ სიმრავლეს ხელს უწყობდა ის გარემოებაც უფრო, რადგანაც ოსმალეთის საქართველოდამიმერეთში დიდი ძალი ქართველთ კათოლიკეთ ვაქრები გადმოდიოდნენ საფაქროთ, ბევრნი ქუთაისშივე სახლდებოდნენ და უკან აღარ ბრუნდებოდნენ, რადგანაც როგორც ძირეულ ქართველთ თავიანთ მეფის ხელში გაქირებით ცხოვრება უფრო ენატრებოდათ, ვიდრე ოსმალის ფაშის ხელში ყოფნა, გინდ კარგად ვაქრობა და ცხოვრება. ერის სიმრავლის რიცხვმა გამოიწვია ახილი ეკლესიის გაკეთება და როგორც ზომოთაც ესთქვით 1814 წელს ეკლესიის აღგილი და საძირკველი გააკეთეს, 1820 წლიდან შენება დაიწყეს და რამდენიმე ხნის შემდეგ ეკლესიის კედლები აღაგეს, გუმბათიც გაუკეთეს, გარე სამკაულებით შეამკეს. შიგ-კი დაურჩათ შეუმკელ-მოურთავი, ამას იგინი არც ჩქარობდნენ, რადგანაც წირვა-ლოცვის გარდახდით ძველის ეკლესიითაც იოლად მიდიოდნენ. ასეთ ეკლესიის კეთებასა იმ დროის ქუთაისის კათოლიკ-ბა ვერ შესძლებდა, მათ კაი დახმარება მოუვიდათ რომიდან, ამით დაიწყეს შესრულება და ნელ-ნელა საქმეს ასრულებდნენ, ჯერეთ ეკლესია არ იყო სრუთიად დამთავრებული, რომ 1846 წ. საქართველოში გამოცხადდა ლათინს წესს-რიგის პატრების განდევნა, განდევნეს ქუთაისის პატრებიც. ამათ შემდეგ, ქუთაისის ეკლესიაზედ განწყესებულ იქმნა რომიდან მოსული 1846 წ. დონ ანტონ გლაზაშვილი, ამან დაიწყო მრევლში ფულის შეკრება და ეკლესიის დამთავრება. ამ საქმეში მას ემხრობოდნენ თ.ვ. გაბრიელ იოსების ძე ანდრონიკოვი, ბაინდუროვი, ყაუხჩოვი და სხვანი. საერთოდ მრევლშიაც იქმნა შეკრებილი ფული და ასეთის საერთოს დახმარებით ეკლესია სრულიად დამთავრდა 1860 წლებს. ეკლესია აღშენებულია ყვითელის თლილის ქვით. ცხრა საყენი სიგრძე აქვს, ექვსი საყენი სიგანე და შვიდი საყენი სიმაღლე, გუმბათემდე, შიგნით შემკულია შესაფერის კარგის საკურთხეველით, ტრაპეზით, აქვს ორი აივანი მლოცველთათვის, ეკლესიის თითო კუთხეს სამ-სამი სვეტი აქვს, მთლად ეკლესიის გუმბათ-

თი და კერი ამ სვეტებზედ სდგას. აივანში ხშირად დღესასწაულ დღეებს მგალობელთ ქალნიც გალობენ. საკურთხეველი შემკულია სხვა და სხვა ხატებით, რომელნიც რომიდან მოუტანიათ. მთლად ეკლესიის გარშემო დასვენებულია 14-ტი ჯვრის ვაზის ხატი, პარისიდან მოტანილი, რომელნიც შეუწირავს ქართველ კათოლიკეს იოსებ ყაუხჩოვს.

სხვათა შორის, ბევრს ძველს საეკლესიო ხატებს და ნივთებს შორის შენახულია ძველი ხატი მღვთის მშობლისა, რომელიც ივერიის მღვთის მშობლის ხატს ჰგავს, ეს ხატი აქ მოუსვენებიათ ყირიმის ომის დრო, მანამდე-კი იგი დასვენებული ყოფილა ოზურგეთის ქართველ კათოლიკეების ეკლესიაში, რომელ ეკლესიის დაარსების დრო XVII საუკუნის დამდეგს ეკუთვნის. ეს ხატიც იმ დროისა არის, ამ ხატთან ერთად ზარი და საეკლესიო ნივთებიც მოუტანიათ, ზოგი რამ საეკლესიო ქალღვრები და საეკლესიო ნივთებიც-კი ოზურგეთელ თუმანიშვილებს დაუთენია სახლში. ეკლესიის იატაკზედ აწყვია საჯდომი სკამები. ამ სკამის საჯდომებს თავ-თავის ნომრები აქვს და მასთან იმ პირის გვარის და სახელის წარწერაც, ვისაც იგი ეკუთვნის. ამის სამაგიეროდ თითო პირი წელიწადში 12 მან. იხდის, ასეთის შეკრებულის ფულით ინახვენ ხსენებულ ეკლესიის სამრევლო კოლას, სადაც სწავლობენ ღარიბ ოჯახის შვილები. ეკლესიას აქვს მშვენიერი ეზო, ბაღით შემკული, რიონის პირას ძრიელ კარგი სანახავია. ეზოს აკრავს კარგი გალავანი. ამბობენ, რომ XVIII საუკუნეში, მთლად ეს ადგილები გიორგი აკოფოვს შეუწირავს, რომლის შთამომავალნი ქუთაისის გიორგის შემდეგ მეოთხე თავობათ ითვლებო. ზემო ხსენებულსავე დონ ანტონ გლახაშვილს ეკლესიის მოძღვართაჲთა გალავანში გაუკეთებია კარგი ქვის სასახლე, რომელიც დღემდე სდგას მკვიდრათ, შემდეგ დროს, ამავე მოძღვრის თავოსნობით მოძღვართ სასახლის გვერდით გაუკეთებია სამრევლო სკოლა, რომელ შენობის კარის შესავალში, თლილ ქვაზედ ქართულის მხედრულის ას-ეებით შემდეგი სიტყვებია

ამოკრილი: „სამრევლო სასწავლებელი ესე აღშენებულ არს სა-
შუალოთა მორწმუნეთა კათოლიკეთა მფარველობის ქვეშე წა მამა
იოსების წ. უ. 1879 წ. ნოემბრის 13-სა“.

ამ წარწერას თავზედ შემდეგი ლათინური ასოები აქვს:

„D. O. M.“. ამავდროულად დონ ანტონ გლახოვის აღუ-
შენებია პატარა საყდარი ქუთაისის ქართველ კათოლიკეთ
სასაფლაოზედ, რომელიც დღემდე სდგას მკვიდრათ. ამ მოძ-
ღვარმა აქ 40 წელი განაგო, დასაფლავებულია შიგ ტაძრის
შუა გულს, მხოლოდ მისს სამარეს წარწერა ან სხვა რამ ნი-
შანი არა აქვს. პატივცემულის მოძღვრის გაბრიელ ასლანი-
შვილის ჩვენებით იგი დასაფლავებულია საკურთხევის წინ
ტრაპეზის კარის შესავალში. ეკლესიის გალავანში დასაფ-
ლავებულ არიან რამდენიმე პირნი, რომელთა საფლავის ქარ-
თული წარწერანი აქვე მოგვყავს:

„მოიხსენე უფალო სიმრავლისამებრ მოწყალებითა შენითა სუ-
ლი მონისა შენისა სტეფანე ანტონის ძე უახუხოვისა. იგი შობილ
არს წელსა ჩუღ. აპრილისაიდ და გარდაცვალებულ არს სამარის წელსა
ჩუგდ, მაისის იზ. შემდგომ გვამი მისი სამარიდამ გადმოტანილ
იქმნა თვისი ძმის იოსების მიერ და დასაფლავებულ არს ადგილსა
მასვე წელსა შინა ოქტომბრის 6-სა“ ამ საფლავის მახლობლად,
თითქმის გვერდით მოიპოვება მეორე საფლავის ქვის ქართუ-
ლი წარწერა:

„მოიხსენე უფალო სული მონისა იოსებ ანტონის ძის უახუხო-
ვისა, რომლის გვამი მდებარე არის ამა ლოდსა ქვეშ, შობილ არს
ჩუღდ ს. ივნისის იმ, და გარდაცვალებულ არს წელსა ჩუგდ ს. ივ-
ლისის აბ ს.“

ამ საფლავის ქვების პირდაპირ აღმართულ არს თლილი
ქვის ძეგლი, რომელზედაც აგრეთვე წარწერილი არს ზემო-
ხსენებულ ძმათა დაბადების და გარდაცვალების წელნი ლა-
თინურს ენაზედ. გარდმოგვცეს, რომ ამ პირთა აღთქმით და-
დავალებით ეკლესიას კარის წინ გაკეთებულ იქმნა ის გუმ-
ბათიანი ბქე, რომელიც დღეს ცხადლივ ამშვენებს ეკლესი-
ასა. ეს კარგი თლილი ქვის ბქე გაუკეთებია ივანე ყაუხჩოვს.

სტეფანე და ანტონის შთამომავალს. 1892 წელს. ამ შენობას გარედგან ლათინური წარწერაც აქვს. რაც მოწმობს მისს აღშენებას და აღმშენებელთ ვინაობის ცნობას. არის აგრეთვე სამარე, სადაც მოიპოვება შემდეგი ქართული წარწერა:

— „გიორგი აკოფოვი, მოიხსენე უფალს ოდეს მოხვიდე სუფევითა შენითა. მიიღება აგვისტოს 10 წ. 1838 სს.“

ეს გიორგი აკოფოვი ის უნდა იყოს. ვისაც ხსენებული ეკლესიისთვის XVIII საუკუნეში დღეინდელი ეკლესიის საეკლესიო ადგილიც შეუწირავს. ურიგო არ იქნება აქ მოვიყვანოთ შემდეგი საყურადღებო ცნობაც: ამ ეკლესიის შენობის დროს, სამეგრელოს მთავარ დადიანს შეუწირავს ექვსი წყვილი კამეჩი, თავის ურმით და ბიჭებით, რომელნიც ეკლესიის შენების დროს მუშაობდნენ. ეკლესიას აქვს ერთი დიდი შკაფი სადაც ძველად დაბეჭდილი ლათინური წიგნები აწყვია, ვრცელი ტომებია, დიდროვანი, ზოგი XV. XVI. XVII, საუკუნოებში ნაბეჭდებიც არის. სიძველით არიან საყურადღებონი, უმეტესი ნაწილი სამღრთო მეტყველების, ფილოსოფიის, მკერ-მეტყველების და კამათობას შეეხებიან. ეკლესიასვე აქვს ძმობის წიგნი და ამ წიგნიდგან სჩანს, რომ „სყარდისის“ ძმობა კათოლიკებს აქაც ადრევე შეუდგენიათ და დაუარსებიათ იმავე წესებით, როგორც ეს იმ დროს თფილის და გორს არსებობდა.

სხვათა შორის ეკლესიის „კანდაკში“ მოხსენებულ არიან შემდეგნი მოძღვარნი, რომელთაც უეჭველია ამ ეკლესიაში უმწყსიათ: 1802 წლიდგან „პატრი ანტონ პალუელი, პატრი ჩელარინე ენაფონტელი, ტერ-იოსებ მღდისიანთ (?) ახალციხელი, ტერ სტეფანე მეფისაშვილი, პატრი იოსებ აქალციქანი(?) პატრი ბასილი, პატრი მარიოსი, გორშიაც იყო მარიოსი, ტერ იოანე ბეთანიანი 1813 წ., გრიგორ ვართაპეტი მულაშვიანი, ახალციხელი პატრი ნიკოლოზ თელიანი, პატრი ფილიპე რომაული, პატრი იოსებ ჯენგველი, ტერ ანტონ თუმანოვი, ბერნადო რომაული 1818 წ., გრიგოლ აზრუმელი, სტეფანე მაზმიანი, ტერ ანტონ ოპანანი, გრიგოლ ნათაღე

ქალდეველი, მოსული ქუთაისს, უეჭველია როგორც მგზავრი, პატრი ემანუელ 1824 წ. პატრი აკოფაშვილი ქუთაისელი, პატრი იაკობ ქუთაისელი, ამის ვინაობა არ ვიცით და არც რამ ძველი წიგნებიდან სჩანს, პატრი გიორგი ქუთაისელი“, არც ამის ვინაობა ვიცით და სხვანი უახლეს დროის.

ქართველ კათოლიკენი აქ მოხსენებულ არიან სულ ქართულ გვარებით, სხვათა შორის, ბევრი ძირეული ტეტიური გვარებიც არიან და ზოგნი ისეთნიც, რომლის სახლი-კაცები ქართლში და კახეთშიაც სცხოვრობენ, მაგალითებრ ნემსაძე, გვარიშვილი, როაშვილი, წალდაძე, ჩილაშვილი, გლაზაშვილი, პურადაშვილი, მალხაზაშვილი, დათიაშვილი და მრავალიც სხვანი. რაც შეეხება ქალთა და კაცთა სახელებს, ესეც სულ ქართულია, მოიპოვება: რუსუდანი, თინათინი, დარეჯანი, ქეთევანი, ნინო და სხვა. მოხსენებულია აგრეთვე პატრი ონოფრე სააკოვის დედა ნათელა, რომელიც სიკედილის შემდეგ 1782 წ. დაწერილა ქუთაისის „საფარდისის“ ძმობაში. აქ საყურადღებოა ის, რომ 1782 წ. ქუთაისის ეკლესიაში „საფარდისის“ ძმობა უკვე არსებული ყოფილა, სადაც სიკედილის შემდეგა ნათელა 1782 წელს წევრათაც ჩაწერილა. საყურადღებო ეს მით უფრო მიგვაჩნია, რადგანაც „კონდაკის“ წიგნს ზედაპირზედ აწერია, რომ ეს წიგნი დაწერილია 1802 წელსა, რადგანაც „საფარდისის“ ძმობაც ამ წელს შესდგა ქუთაისის ეკლესიის მრევლთ შორის. ამ ცნობას ცხადლივ აქარწყლებს ხსენებული ცნობა. წიგნს ზედა პირზედ 1802 წ. აწერია და შიგ-კი ამაზედ უძველესს დროის პირნი არიან ჩაწერილი და მოხსენებულნი, ამ ძმობის დაარსების შესახებ, ჩვენ იმ ჰაზრის ვართ, რომ ოდესაც ეს „საფარდისის“ ძმობა თბილისს 1705 წელს შეადგინეს და გორის 1735 წ., ქუთაისშიც უეჭველია ან 1705 წ. უნდა შეედგინათ და ან 1735 წ. რადგანაც ქართლ-კახეთის და იმერეთის კათოლიკენი ერთ უფროსს საეკლესიო აბატს ემორჩილებოდნენ, ესე იგი თბილისისას.

შეიძლება, ეს ასე იყო, ხოლო ამ დროის შედგენილ

ძმობის „კონდაკმა“, ან სხვა რამ ცნობებმა 1800 წლამდე ვერ მოაღწიეს და ამიტომ ეს ახალი ძმობის წიგნი დასწერეს და წიგნსაც ის დრო-კი არ დააწერეს, რა „ძმობის“ დაარსების დროის აღწერასაც უნდა შეჰხებოდა, არამედ ის დრო დააწერეს, როცა ეს წიგნი გადასწერეს და დასტოვეს. რაკი ძველი წიგნი არ ჰქონდათ, ამიტომ იგინი ახლად ჩაწერილ „კონდაკში“ სახელებსაც ვერ ჩასწერდნენ, რადგანაც მათი მოგონება ძნელი იქნებოდა. ნათელას სახელი-კი მოუგონიათ და ეგონებთ, მეორედ ჩაუწერიათ, ამ გვარად სხვა სახელებიც არის მოხსენებული, რომ ესა და ეს პირი მეორედ ჩავწერთო, მათ რა ძალა ადგათ, შაგრამ საქმე აქ იმაში იყო, რომ ძველი „ძმობის“ წიგნი დაკარგულიყო, მისს დაკარგვით მრავალთ მოხსენებაც გამქრალიყო და რაკი დაკარგულის მაგიერ, ახალი შეედგინათ, მიტომ ეს ძველად დაწერილი სახელ გვარები ახალშიაც დაუწერიათ. ამ დაწერილს მიტომ მოიხსენებდნენ მეორედ ნაწერს. ასე და ამ გვარად, ქუთაისის „საფარდისის“ ძმობის დაარსება ჩვენ ძველად მიგვაჩნია და არა 1802 წ.

კონდაკში მოხსენებულია ერთი კათოლიკის მეუღლე, ვითაარცა სომხის ასული, მაგალითებრ:

— „გიორგი სომხის ასული ელისაბედი“, სხვაგან არსად სომხის ხსენება არ არის, ყოველგან კათოლიკობით არიან მოხსენებულნი. მოხსენებულნი არიან კიდევ „ვახტანგის შვიდი, ბატონჯანა ოცხელი, აგვისტინე არტანუჯელი, ჩხარელი, გაბრიელ სამონაშვილი“ ამ სახელებიდან და მოხსენებიდან ცხიანს, რომ XIX საუკუნის დამდეგს კათოლიკენი ჩხარშიაც ყოფილან და არტანუჯის კათოლიკეებსაც ჯერეთ ქართული ენა დავიწყებული არ ჰქონიად. მოკლედ უნდა ითქვას, რომ ქუთაისის ეკლესიაზედ საკმარისი შრომა მიუძღვის დონ ანტონ გლაზაშვილის. თვით ქუთაისის ქართველ კათოლიკობა არის დაბრძნილი ერი, ბევრათ სხვებზედ მაღლა მდგარი, მათი სახე და ცხოვრების მიდრეკილება ნამდვილს ქართულ ძირეულს სურათს წარმოადგენს. წინეთ აქაური კათოლიკეთა მამა-კაცნი

ქართლურის სამოსით ანუ ქართულის კაბებით იყვნენ შემოსილნი და მღვდრობითი სქესნიც ქართულად თავს იხურავდნენ. ეს იყო ნიშანი და გავლენა იმ პირობისა, რადგანაც ქუთაისის ქართველ კათოლიკეთ შორის ძრიელ ბევრნი იყვნენ სამცხე საათაბაგოდამ გარდმოსახლებულნი, მაგალითებრ: ახალციხიდან, არტანუჯიდან. შავშეთიდან, თბილისიდან, გორიდან და სხვ. მიტომაც ქალთა და კაცთა ჩვენებური ტანთსაცმელი დიდხანს დარჩათ იმერეთში, ეს დღესაც ისევია მათში და ძრიელ ბევრნი იმოსებიან ქართულად, ნამეტურ ქალები.

მათში წერა-კითხვა და მეცადინეობა წინ არის წასული, კაცნი მხნე და ქველ ვაჟარ მრეწველნი არიან, მოზარდნი განათლების მიმდევარნი და მეტყველნი, მოქალაქენი და ამის მეტრფენი. ქალებშიაც დიდათ არის გავრცელებული ხელსაქმე, ქრა-კერვა, ქართული წერა-კითხვის სიყვარული და ის კრძალულებით სათნოება, რითაც ძველად ქართველთ მღვდრობით სქესი უხვათ იყო დაჯილდოვებული. მოკლედ უნდა ითქვას, რომ ქუთაისის კათოლიკობა რჩეულია სხვებისაგან, იგინი თვალსაჩინოდ განირჩევიან ყოველნაირის მხრით, და ქართველობის მხრითაც სრულს ქართულს მკვიდრს საფუძველს წარმოადგენენ. დღეს ქუთაისის ქართველ კათოლიკობა ვაჟრობას გარეშე სხვა დაწესებულებაშიც გამოხატდნენ. იგინი მსახურებენ ყველა საქმეში. საზოგადოთ უნდა ითქვას, რომ ქუთაისის კათოლიკობა არის სწავლა განათლების მიმდევარი, ამ სწავლის სასარგებლოთვე უპყრავთ მათ ეკლესია და მთელი არსებობა ეკლესიისა, და ირგვლივ მისი მოწყობილებაც ამ დანიშნულებას ემსახურება. აქ ჰპოვებენ შვებას და იხარებენ გვერდნი, ლატაკნი, ქვრივნი, ოხერნი, მოხუცნი და ლტონელნი. აქ ჰპოვებენ მფარველობას და მის ხიდათ კი ხსენებულ ეკლესია არის გამხდარი და მის შემღებულ მრევლთა წვლილი. რომელსაც იგინი ხშირად გაიღებენ ხოლმე.

ენა რაბათის ეკლესია. ენი რაბათი ერუშეთში სძევს,

ძველად ამ სოფელს, სხვა სახელი ერქვა. აქ სულ ქართველნი მცხოვრობდნენ. შემდეგ გაათათრეს, ზოგნი გაფრანგდნენ. ქართველთა ძველი ეკლესია ქართველ კათოლიკებმა დაიქირეს. მე ეს სოფელი არ მინახავს, სხვათა სიტყვით ვსწერ. ამათი ძველი ეკლესია ქვიტკირის არის, მცხოვრებთ რიცხვი 40 კომლია, თვით მცხოვრებნი ამბობენ, რომ ჩვენ ქართველთ შთამომავალნი ვართო, იმასაც ამბობენ, რომ ამ სოფელში, ძველად ზოგნი სოფ. ტანზოთიდგან მოსულან, ზოგნი არდანუჯიდანაო, ყველანი ქართველნი ყოფილან, შემდეგ ქართული ენა დავიწყებიათო. დღეს ესენი სომეხთ კათოლიკეთ ტიპიკონზედ სდგანან. წირვა-ლოცვა სომხურად სწარმოებს, გვარი და სახელები გადაკეთებულები აქვსთ. ეკლესია მშვენიერიო, ძველს დროს ნაშენი ქართველთაგან.

იოანე ნათლის მცემლის ეკლესია სოფელ სათლეს. (შავშეთში) შავშეთის სოფლებშიაც კათოლიკობის აღორძინება სწორეთ იმ დროს ეკუთვნის, როცა ეს მესხეთსა და ჯავახეთის ქართველებშიაც აღორძინდა. შავშეთის დაბათა და სოფელთ შორის უპირველესს კათოლიკეთა ბუდეთ უძველესს დროიდან ართვინი და არტანუჯი ითვლებოდა, ამათ შემდეგ კათოლიკობამ სოფლებშიაც აიღვა ფეხი. სათლეში, ქართველთ შორის კათოლიკობის გავრცელება ეკუთვნის XVI საუკუნის ნახევრიდან, ხოლო XVII საუკუნის ნახევარს სათლეს გარდა კათოლიკობამ სხვა სოფლებშიაც მოიკიდა ფეხი და გამაგრდა. ქართველ მართლ-მადიდებელთ რიცხვი სათლეში 1650 წლებს შემცირდა, მთლად მოისპო, მათი ეკლესია გაუქმებული იქმნა, მცირე ხნის შემდეგ იგი კათოლიკებმა დაიკავეს და თვისი წირვა-ლოცვა შიგ მოაწყეს. მაშინ სათლეს კათოლიკენი, როგორც კორძულისავე, ქართველ-კათოლიკეთ ირიცხებოდნენ და მატომ მათს ეკლესიაშიაც წირვა-ლოცვა ლათინურად სწარმოებდა, ხშირად ქართულადაც. ეკლესია ძველი იყო და ამიტომ იგი XVIII საუკუნის ნახევარს შეიძუსრა, ამ შემუსვრით მოისპო ყველა ის ნიშნები

და სახსოვარი სამკაულები, რაც კი ამ ეკლესიას გარს ეკრა და ცხადილივ მოწმობდა მისს ისტორიას და წარსულს. ახალი ნაშენი ძველზედ მეტად პატარა იყო და მასთან უხეირო ნაშენი, 1820 წლებს, იგი სრლიად დაიქცა. მრევლთა იმეცადინეს და დაქცეული მალე აღადგინეს, ეს აღდგენილიც ისე მზატე აღმოსჩნდა, რომ 20 წლის წინეთ, ეს ეკლესია მთლად შეიმუსვრა, უკანასკნელ დროს-კი სხვა და სხვა პირთა დახმარებით გაკეთებულ იქმნა კარგი ფართო ეკლესია, რომელიც დღესაც არსებობს, ეკლესია შავის თლილის ქვით არის გაკეთებული, სიგანე აქვს 7 საჟენზედ მეტი, სიგძე ხუთი საჟენი.

ამავე სოფელში არის მეორე ეკლესია ძველ ქართველთ მართლ-მადიდებელთა. დღეს იგი ჯამეთ არის გადაკეთებული, ეკლესიის ნიშან წყალი მთლად წახოცვია.

მცხოვრებთ რიცხვი შესდგება 100 კ., მათში გრიგორიანებიც ურევია. XVIII საუკუნის ნახევრიდგან იწყო მათში ქართული ენის დავიწყებამ, ამ დავიწყებას ის გარემოებაც კარგად ეხმარებოდა, რადგანაც 1740 წლებში, ანიდგან აქ გარდმოსახლებულ იქმნა 7—8 კომლი სომეხთა, რომელნიც სომხურად ლაპარაკობდნენ სათლელეებში, ამავ დროს ოსმალთაგან შემოვიდა ქართული ენის დევნა და დროის განმავლობის მეოხებით, როგორც ქართველ მაჰმადიანებმა დაკარგეს თავიანთი დედა ენა, ისევე კათოლიკებს მოუვიდათ. დღევანდელ სათლელ ქართველ კათოლიკებს ქართულის მოდგმის აღარა ეტყობათ რა ისევე, როგორც შავშელ ქართველთ მუსულმანებს. სათლელ ქართველთ კათოლიკეთ შორის, ქართული ენა 1780 წლამდე სჩანს, მცხოვრებთ ქართული სახელები და გვარებიც-კი აქვსთ, ბევრნი ამთგანი ახალციხის ეკლესიების ძველს „კონდაკის“ წიგნებშიაც მოიხსენებიან. იქ ესენი აღნიშნულ არიან ქართულის ასოებით, ქართულის ენის ცოდნით და ქართული სახელით და გვარით. სოფელი სათლე შავშეთში სძევს, ტბეთის ტაძრის უახლეს 10 ვერსით, იქ საბოქაულო გამგეობაც არის, ამ სოფელს,

ვახუშტიც მოიხსენებს და მას აღნიშნავს როგორც დაბას, სადაც ვაქარნი მოსახლეობენო, მისს დროსაჲ სომეხთ კათოლიკეთაჲრიცხვი სრულებით არ იყო და იგი მიტომაჲც არ აღნიშნავს მას. თორემ როგორც ვიცით, ვახუშტის აღნიშნული აქვს, არამც თუ მარტოდ ის საქართველოს სოფლები, სადაც ქართველებთან ერთად ნამდვილ სომხის შთამომავალ სომხები სცხოვრებდნენ, არამედ მოიხსენებს და აღნიშნავს ისეთს სოფლებს და მათში მცხოვრესთ სომხებსაც, რომელთაც მხოლოდ სარწმუნოება აქვსთ სომხის, თორემ ენა და ცხოვრების ყოველნაირი ზნე ჩვეულება ქართულია და რომელნიც ჩვენგან, დღეს „ქართველ გრიგორიანებათ“ უნდა იქმნენ წოდებულნი.

ცხადია, რომ ვახუშტის დროს, სათელენი არ იყვნენ სომეხნი და მიტომაჲც არ აღნიშნავს მას, თორემ ვახუშტიმ, სადაც აწერასათლე იქ სომხებსაც მოიხსენებდა, მოუხსენებულ დასტოვა ესენი, რადგანაც სათლის ქართველ გვარის კათოლიკენი მაშინ ქართულს ენაზედ ლაპარაკობდნენ, იგინი ქართველთაგან არაფრით განირჩეოდნენ. ვახუშტის კიდევ ქართველ კათოლიკეების გვაროვნობის შესახებ წარმოდგენაც არ ჰქონდა. ამ სოფლიდგან მრავალნი XVIII საუკუნებში კოსტანტინეპოლს გარდასახლებულან, რადგანაც აქარლებისაგან დიდათ შეწუხებულნი ყოფილან. მიაშბეს სათლეს: მაქახლელები არტაანაში მგზავრობის დროს ჩვენს სოფლებში მოდიოდნენ, ჩვენ ჩვენის სახლებიდან კარში გაგვრეკამდნენ და შიგთითონ დადგებოდნენ და ვიდრე გაემგზავრებოდნენ, მინამდე შიგთამაშობდნენ და ყველაფერს გვიმტვრევდნენო და ახალ ახალ ტანისამოსებსაც გიტაცავდნენო, მათის შიშით ქალი თუ კაცი ახალ ტანთ საცმელს ვერ ატარებდაო.

დღეს სათლელებს ქართულ ენასთან ერთად დაკარგული აქვთ თვით ქართული გვარებიც, სულ სომხურებრ აქვთ გადაკეთებული. თვით სოფელი მშვენიერია, კარგს ალაგს, ზე ტყიანი, ვენახიან, წყაროიანი არის. უკანასკნელ დროს მათში ქართული ენის სიტყვებმაც იწყო ფეხის აღგმა, სა-

თლეღნი უფრო ვაქრობას და მეურნეობას მისდევენ, მათში ბევრი ძველი ამბებია დაშთენილი, იციან თამარ მეფის ამბებიც, სახეც ნათლად ამტკიცებს მათს ქართველ მოღმას ამას გარდა, სხეაც ბევრი რამ ნიშნებია მათში ქართველობის შესახებ დაცული:

არდანუჯის წმ. სტეფანეს ეკლესია არდანუჯი ისეთივე ძველი ქალაქია, როგორც ართვინი და სხეა ასეთ უძველეს დაბა და ქალაქები საქართველოსი მისი დაარსება ეკუთვნის ქრისტეს წინეთ II საუკუნის. უძველესის დროდგანვე იგი ერთ შესამჩნევს ქალაქად ითვლებოდა, შავშეთის მთაჲრ ადგილად იგი იყო მიღებული. თუ რამდენად მნიშვნელოვანი იყო იგი ძველად, ეს გამოჩნდება იმ გარემოებიდამაც, რომ VII საუკუნეებში, ბაგრატიონების გვარის წევრნი აქ გაჰრა ელდნენ, მერე აქედგან აფხაზეთში გადასახლდნენ, აფხაზეთში გაიმაგრეს ფეხი და მერე აფხაზეთში გამაგრებულთ შეართეს ნაკუწ-ნაკუწათ ქცეული საქართველო და ერთ ძრიელ სამეფოთ აღადგინეს და განასახელოვანეს მთელს აზიის სახელმწიფოებთ შორის. ასეთი ვალი დასდეს არტანუჯელ ბაგრატიონებმა აღრინდელ საქართველოს. ამიტომ ძველადგანვე წარჩინებულ ქართველთა ამ ქალაქს ჯეროვანი ყურადღება მიაქციეს, პატივით დაუწყეს მზერა და ამ პატივის საცემლად მათ არტანუჯში გააშენეს რამდენიმე ტაძარი ქართველთა, არდანუჯის ციხე კოშკი, ხიდი და სხვანი, მაგრამ ყველაზედ უკეთესად ტაძრები განამშვენეს. ასე იყო მაშინ ძლიერება ქართველთა, მერე, შემდეგ კი საქმე სულ სხეაფერ წავიდა, ქართველთ ძლიერების იქ ყველაფერი დაემხო და მოიშალა. ამ გარემოებას, აი, რამ შეუწყო ხელი:

ოსმალთა დასავლეთ საქართველოზედ გაძლიერება იწყეს, შემდეგ ომები და ომების შემდეგ მეხარკეთაც გაიხადეს ქართველნი. უკანასკიელ ქართველთ გაათათრებაც დაუწყეს და ძრიელ ბევრნი გაათათრეს, ოსმალთა მძლავრი მახვილი პირ-

ველად ყარს, არტაანს, ოლთს, ქანეთს და სხვა კუთხეებში მოველინა, მათ ამ კუთხეებში არც არდანუჯი გამოსტოვეს, რადგანაც ეს ქალაქი შავშეთში მათ ქრისტიანთ ბჭეთ მიაჩნდათ, ანუ საკეთ, ამიტომ ოსმალთა არდანუჯს პირველ დროის ბრძოლის დროსვე დაუწყეს დევნა და გაათათრება, გული ისრულეს და აქ ხალხიც მალე გაათათრეს. ამ დროს, ზოგი ქართველთაგანი კათოლიკობაზედ იქმნენ გადასულნი, რადგანაც არდანუჯს კათოლიკობა აღრიდგანვე არსებობდა. ხოლო წინეთ, აქ ცოტანი იყვნენ XVII საუკუნის ნახევრიდამ-კი აქ ამათ გამრავლება იწყეს, ქართველნი-კი ისე ისპობოდნენ, რომ სულ მცირე დროის განმავლობაში ქართველთ ხსენება არდანუჯში მთლად გაქრა, დარჩნენ მხოლოდ ქართველ კათოლიკენი, ქართველთ მუსულმანები, ქართველნი კი მთლად მოისპნენ ისე რომ ვახუშტის დროს (1735 წლებში) აქ ქართველთ რიცხვი მთლად გამქრალი იყო და სახლობდნენ მხოლოდ ქართველ გეარის კათოლიკენი, გათათრებული ქართველები და რამდენიმე სული, რომელნიც 1730 წლებში ანიდგან და არზრუმიდგან გადმოსახლდნენ და არდანუჯში დასახლდნენ.

წინეთ, ვიდრე არდანუჯი ოსმალეთს სრულიად დაუმორჩილდებოდა, მინამ არდანუჯის ქართველ კათოლიკეებში წირვა-ლოცვა ლათინურს ენაზედ სწარმოებდა, ხშირად ქართულს ენაზედაც კითხულობდნენ და ქადაგებდნენ, მოძღვარნი რომიდან მოდიოდნენ, იტალიელები იყვნენ, ქართული უჭირდებოდათ, მაშინ ჯერეო ქართველ გეარის მოძღვარნი არ იყვნენ გამრავლებულნი, ქართველთა გეარის მოძღვართ მხოლოდ 1720 წლებში იჩინეს თავი და ისიც ძირელ მცირედ. ოსმალეთისაგან ამ კუთხის სრულიად დამორჩილების შემდეგ-კი არდანუჯში, ქართველთ კათოლიკეთ შორის, ლათინის წესს-რიგის პატრებმა შემცირება იწყეს და მათ მაგიერ სომეხთ-კათოლიკეთ ხუცები მრავლდებოდნენ, რომელთაც ქართველ კათოლიკეებში სომეხური ენა და ტიპიკონი

შემოჰქონდათ და ეს მერმისთვის არდანუჯში მტკიცეთაჲ დაამყარეს.

რადგანაც ძველად. არდანუჯის ქართველ კათოლიკებს საკუთარი ეკლესია არ ჰქონდათ გაკეთებული, ამიტომ მათ 1585 წ. დაიპირეს არდანუჯის ქართველების წმ. გიორგის ეკლესია და მასში მოაწყეს ყოველივე და ლოცვა დაიწყეს. ეს ეკლესია XI, თუ XII საუკუნეშია გაკეთებული. ძველს ქართულს წიგნებშიაც ასე მოიხსენებენ. შემდეგ დროებში დრო და დრო ამ ეკლესიას აახლობდნენ ხოლმე, იგი განახლებულ იქმნა XVII საუკუნის ნახევარს, შემდეგ XVIII საუკუნის დამლევს და უკანასკნელ-კი მიმატებულ ანუ განდიდებულ იქმნა იმით, რაც დღეს ძველს ეკლესიას წინიდამ აქვს მიდგმული. არდანუჯის ეკლესიას იქვს 8 საფენი სიგრძე და 5 საფენი სიგანე, თლილის ქვით არის ნაშენი, განაახლეს 1830 წლებს. ამ ეკლესიას ძველად ბევრი ხატები აქვნდა, სხვა და სხვა ნივთები და წიგნებიც, მაგრამ ყველა ესენი XVIII საუკუნის დამლევს რაღაც მან ქანებით გაქრა, მისი კვალი უერაფინ შეიტყო, რასაკვირველია სომეხ-კათოლიკეთ ხუცეებმა მიმალეს, რომ მით არდანუჯში, სრულიად მოესპოთ ქართველთ ხსოვნა. ასეც ჰქმნეს მათ და დღეს, არდანუჯის ქართველ კათოლიკობასაც ისე აქვს თავისი ენა დავიწყებული და მოდგმის ისტორია, როგორც ქართველთ მაჰმადიანებს, გარდა ამისა, გვსრებიც მთლად სომხურად აქვსთ გადაკეთებული, თუმცა მათში დღესაც არის ქართული გვარის ნიშნები, მაგალითებრ: „ზაქარიაშვილები, გიორგობიანი, ჰეტრიაშვილები და სხვ.“ თვით გადაგვარებული და ქართველთ მტერი სარუხანოვიც-კი ქართველ შთამომავალია და მასთან მრავალიც სხვანი. სომეხთ კათოლიკეთ ტიბიკონმა და მათმა სამღვდელოებამ ასე ჩანთქა არდანუჯის ქართველ კათოლიკენი.

დღეს არდანუჯის ქართველთ შთამომავალთ კათოლიკებს შორის ქართველობის ხსოვნის აღარაფერია დაშენილი, ის-კი იციან, რომ ხსენებული კუთხე საქართველოა,

რომ აქ ყოფილია ძველ ნაშთები ქართველ მეფეების გაკეთებულია, თვით არდანუჯიც, მისი ციხე, ეკლესიის ნაშთები და თვით ის ეკლესიაც, რომელიც დღეს მათ უპყროთ, მაგრამ ამასთან არიან ისეთნი სომეხნიც, რომელნიც მთელს ამ კუთხეს სომხეთის ნაწილად აღიარებენ და არდანუჯსაც სომხის ქალაქად სთვლიან, ამას ესენი თვით ბექდვითაც-კი აცხადებდნენ და კიდევაც აცხადებენ. დღეს არდანუჯი სომხების საკუთრება არის. XVIII საუკუნის დამლევს, ახალციხიდან აქ რამდენიმე კომლი გადმოსახლებულან ქართველ კათოლიკეების, ამის ხსოვნა გარდმოსახლებულთ შორის დღესაც არის დაშთენილი, ხოლო ქართული ენა-კი მთლად დაუწყებიათ. გადმოცემა არის, რომ არდანუჯის, ქართველ კათოლიკენი ახალციხიდანაც გადმოსახლებულან XVIII საუკუნეშიო. მაშინდელ მოსულ ქართველ კათოლიკეთ შთამომავალნი დღესაც სცხოვრებენ არდანუჯსა, მაგალითებრ ზურაბიანი, მელიტონიანი, პეტრიანი, გიორგობიანი, ბეთანიანი და სხვანიც მრავალნი. არდანუჯში მთლად მცხოვრებთ რიცხვი 220 კომლია, მთლად კათოლიკენი, ყველა ესენი ქართველთ შთამომავალნი არიან, საქართველოს შვილები, მაგრამ დროის და სომეხთ გავლენით ისე გადაგვარებულან, რომ დღეს მათ ქართველობის შთამომავლობის არა ეტყობათ-რა, ნამდვილი კრუები გეგონებათ. ასეა ეს წუთი სოფელი, რა გაეწყობა.

წმ. ანტონას ეკლესია (სოფელ ტანძოთს). სოფელი ტანძოთი სძევს შავშეთში, არდანუჯს ახლოს 15 ვერსზედ, ეს სოფელი ჩვენს გეოგრაფიულ მწერლობაშიაც ისევე ჩენილია, როგორც სათლე, ოქრობაგეთი, მამანელისი, ფხიკაური კორძული და სხვ., რომელნიც შავშეთს არიან ძველადგანვე დაარსებულნი. აქ ძველადგანვე სცხოვრობდნენ ქართველი გვარის კათოლიკენი, მათ აქენდათ თავიანთი საკუთარი თლილი ქვის ეკლესია და ეკლესიაში წირვა-ლოცვა ქართული-

სა და ლათინურს ენაზედ სწარმოებდა. შემდეგ დროებში, მცხოვრებთ შორის, ქართული ენა ამოვარდა, მის მაგიერ ქართველთ სხვა ენაზედ იწყეს საუბარი. სოფელში 100 კომლი ითვლება, ნახევარზედ მეტი ქართველ გვარისანი არიან, თუმცა მათ დღეს ქართულის არა იციან რა და თავს სომხათ სთვლიან. ეკლესიაში წირვა-ლოცვა სომხურად სწარმოებს და მთლად სომეხ-კათოლიკეთ ირიცხებიან.

სოფლის გარგავას ჰატარა ეკლესია, (ახალ-ქალაქის მაზრა, სოფელი ვარგავი.)

სოფელი ვარგავი ხიზაბავრასთან ახლოს სძევს. ვარგავის მცხოვრებთ რიცხვი ქართველ კათოლიკეთაგან შესდგება, 5 კომლი მართლ მადიდებელნიც ურევიათ. ვარგაველთ კათოლიკობა ძველადგანვე მიუღიათ, იმ დროს, როცა ხიზაბავრელთა და სხვათ, როგორც ხიზაბავრელნი და სხვანი, ვარგაველნიც ძველად ლათინის ტიპიკონზედ იდგნენ, XVIII საუკუნის დამდეგიდამ ესენი სომხის ტიპიკონზედ მღვარ მღვდლობის ხელში შთაცვივნენ, მათს სამლოცველოში ყველაფერი სომხურს ენაზედ მოათავსეს. 1829 წ. გადმოსახლებული ხომეხთ კათოლიკეთაგან ამათაც ეწვევოდით რამე უბედურება და გადაგვარდებოდნენ, მაგრამ აქ ეს ვერ მოხდა რადგანაც ვარგაველნი მათგან შორს დაშთენ, სომხებმა აქ ბინა ვერ აშოვნეს, მიტომ ვარგაველნიც არ გასომხდნენ, თორემ აქაც რომ დასახლებულიყვენ სომეხთ კათოლიკენი, მაშინ ესენიც ისევე ჩაიყლაპებოდნენ მათგან, როგორც სხვები.

ვარგაველთ რიცხვი 120 სულზედ მეტია, იგი მიწერილია ხიზაბავრის ეკლესიაზედ, დღესასწაულებში აქ ხიზაბავრის კათოლიკეთ მღვდელი გადმოდის და ის ასრულებს სამლოცველო მსახურებას. ვარგაველ ოჯახის შვილათ ირიცხებოდა განსვენებული იაკობ ლაზარეშვილი- ქართველ კათოლიკე, რომელმაც დასწერა ჩინებული დრამა „მტარვალი“ ჯავახელ-მესხელ ქართველთ წარსულის ცხოვრებიდამ და რომელმაც

საკმარისი გავლენა იქონია ქართველს საზოგადოებაზედ.

როგორც ვარგავი, ისევე აქაური სოფლები, მეტად ღატაკი სოფლებია, ზამთარი დიდი იცის, შეშა მცირე აქვთ, ხშირად წვავს სწომენ. მოსავალი მცირე, ჰავა მრისხანე, ხალხის უმეტესი ნაწილი ფეხშიშველა დადის, ნამეტურ ქალები და ყმაწვილები, სახლები მათი სოროებსა ჰგავს, უფრო დაწნებს, შიგ ჰაერი სულ არ სწარმოებს, ბევრს ოჯახში ხალხი და საქონელი ერთად სცხოვრობენ. მამულის მეპატრონენი უცხო თესლის კაცნი არიან, ამათ ზიზღი აქვს ქართველობისა, ამიტომ ესენი სასტიკათ სდევნიან მათ. ამ კუთხის ერის პატრონი არაფერ არის. სილატაკე და მისი ბრძელები აქ მძლავრათ არის გართქმული. ჩემის მგზავრობის დროს, გაოცებული დავშთი, ერთ თავად ავათ ვიყავ, რადგანაც თითო ღამესაც ვერ ვათიებდი აქაიქ სახლებში, აბა იმათ რა უნდა ქმნან, რომელნიც დაბადებიდგანვე სიკვდილამდე შიგ სცხოვრობენ. აქარელნი და შავშელნი სახლ კარის სისუფთავით, შეძლებით და მოწყობით ბევრად მაღლა სდგანან ამ უბედურ კუთხის ხალხზედ. ამ მიყრუებულს-კუთხეში, კაცს გული ცეცხლით აევსება როცა კი ნახავს ამ უბედურებას. სომხის კათოლიკენი და სომხის გრიგორიანები ბევრად მაღლა სდგანან ქართველ მართლ-მადიდებლებსა და კათოლიკეებზედ, ცხოვრების მხრით შედარებაც არ შეიძლება. აქეთ განათლებამა და ხელოსნობამ ფეხი თუ არ შესდგა, უამისოთ თქვენი მტერი, რაც ამათ დაემართებათ.

ვარგავის სამლოცველო საყდარი უბრალო მიწურის ქოხის მსგავსად არის გაკეთებული. სივრცე-კი საკმარისი აქვს. წირვა-ლოცვა სომხურათ სწარმოებს, ზოგიერთ ლოცვებს ქართულად ასრულებენ, ქადაგებაც ქართულათ აქვს. სოფელს არა აქვს სასწავლებელი და მეტად მიუვალს უბედურს ალაგს სძევს. ხალხი ხვნა თესვას და მეურნეობას მისდევს.

მამა ნეღისას წმ. იოანე ნათლის მცემლის ცაპარა. ძველად აქ სახლობდნენ ქართველ გვარის კათოლიკენი, იგინი ქართულად ლაპარაკობდნენ, მათს ეკლესიაშიაც წირვა ღოცვა ქართულად და ლათინურად სწარმოებდა, მაშინ მთელი შავშეთის კათოლიკენი ლათინის ტიპიკონზედ იდგნენ. მათი მოძღვარი რომიდგან მოდიოდნენ. შემდეგ დროებში რომის გავლენა შემცირდა და ქართველ გვარის კათოლიკენიც სომეხ კათოლიკეთ ჩაუვარდათ ხელში და მათში ყველაფერი სომხურათ მომართეს წირვა. ღოცვა და მრევლიც სომხურ ენას შეაჩვიეს.

სოფელ ბნელის სამოღვაწელო (ახალქალაქის მაზრა, სოფელი ბნელა). სოფელი ბნელა ხიზაბავრის ახლოვს სძევს, მტკვრის ნაპირას, ბნელა ვგონებ მიტომ დარქმევია, რადგანაც სოფელი ერთობ დაბლა, ღრმა ხევში სძევს. სოფ. ბნელის ქართველთ კათოლიკობა XVII საუკუნეში მიუღიათ. წინეთ, ანუ XVIII საუკუნეში, აქ ქართველთ კათოლიკეთ რიცხვი 60 კომლი იყო, მათ ჰქონდად საკუთარი ეკლესია, ლათინის ტიპიკონზედ იდგნენ და ჰყვანდათ პატრი. წირვა. ღოცვა ქართულად და ლათინურად სწარმოებდა. ეს სოფელი თავის მცხოვრებლებით აოხრებულ იქმნა 1775 წ. ოსმალთა ქურდებისაგან. სოფელი ისე ააოხრეს, რომ ეკლესიის ნაშთიც აღარ დასტოვეს, მთლად დააქციეს, ზოგი კათოლიკენი წაიყვანეს, ზოგნი გაათათრეს, ამ უბედურებას მხოლოდ სამიოდ კომლი გადარჩენილან, რომელთ შთამომავალნი დღესაც სცხოვრებენ იმ სოფელში. მცხოვრებთ გამრავლება-კი აქ ვერ მიდიოდა წინ, რადგანაც სოფელი ერთობ დაბლა სძევს აქ ციებას გარდა სხვა და სხვა სატკივრებიც ხშირათ სცოდნია და მიტომ ზალხიც ხშირად იხოცებოდაო ასევე მარწმუნა ხიზაბავრის მოძღვარმა. სოფელი ბნელა მიწერილია ხიზაბავრის ეკლესიაზედ. მღვდელი აქ ხიზაბავრიდამ გადმოდის და ალოცებს, წირვა ღოცვა სომხურს ენაზედ სწარმოებს,

ხანდიხან ქართულადაც აქვს. სამლოცველო მიწურს ქოხშია მოთავსებული, სოფელ ბნელის ქართველთ კათოლიკეთ რიცხვი 60 სულისაგან შესდგება. ხალხში წერა-კითხვა და ამის ტრფიალება თითქმის დამხობილია, უპატრონოთ არიან და-შთენილნი. ამ სოფლის ზემოთ არის საქართველოს ისტორიაში გამოჩენილი სოფელი დაღეში. დიდათ საინტერესოა ამ კუთხის საფუძვლიანათ გაცნობა. გასაცნობია არა მარტოდ ქართველ კათოლიკენი, არამედ ქართველ მართლ-მადიდებელნიც, რადგანაც ესენიც მიგდებული და მივიწყებულ არს ქართულ მწერლობისა და საზოგადოებისაგან.

ასპინძის ეკლესია. ასპინძა მოგეხსენებათ ხომა, შესანიშნავი სოფელია, იგი მტკვრის ნაპირას სძევს, მდიდრათ მოსავლიანი სოფელია, ვენახოვან, ყანიან, ხილიანი. ეს სოფელი საქართველოს ისტორიაშიაც ჩენილია. საქართველოს დაუძლოურების შემდეგ, ქართველ კათოლიკენი ასპინძაშიაც გაჩნდნენ. XVII საუკუნეში ასპინძის შემძლე კაცებად სულ ქართველ კათოლიკენი ირიცხებოდნენ. ამათ დიდი ხმა და გავლენა ჰქონდად ახალციხელებზედ. 1740 წლებში ასპინძას კათოლიკეებმა თავიანთი საკუთარი პატარა ეკლესიაც გაიკეთეს. 1770 წ. ესენი შენიშნულ იქმნენ ოსმალთაგან და მიტომ სდევნეს სასტიკათ. მიზეზი დევნისა ის ყოფილა, რომ ამათთვის დაუწამებიათ მეფე ერეკლეს მომხრეობა ასპინძის ომში. მაშინ ამ საქმეში, ზუბალაშვილებიც რეულან, რომელნიც ასპინძას სცხოვრებდნენ, სარწმუნოებით კათოლიკენი იყვნენ და ასპინძის ქევა კაცებათაც ითვლებოდნენ.

ეს ცილი კათოლიკეებს ოსმალებმა ვერ დაუმტკიცეს, მაგრამ მაინც სოფლის მკვიდრნი შეაწუხეს, კათოლიკეების მრავალნი გაათათრეს, მაშინ გაუთათრებიათ ზუბალაშვილების ზოგიერთი წევრიც. ეკლესიაც დაუქცევიათ და კათოლიკეთ რიცხვი და ძალა იქ სამუდამოთ დაუმხიათ და ძირიანად ამოუგდიათ. ჩვენდა სამწუხაროთ, ასპინძის ეკლესიის შესა-

ხებ ძრიელ მცირე ცნობებია დაშთენილი. ის-კი ვიცით, რომ 1770 წ. აქაურს კათოლიკობას და ეკკლესიას, რომ ეს რისხვა არ მოვლენოდა, მაშინ იქ ქართველ კათოლიკობა ძრიელ გაიდგამდა ფეხს, ხალხი წინ წავიდოდა, გამრავლდებოდა, რადგანაც ასპინძა ძრიელ მშვენიერია, მოსავლიანი სოფელია და ქართველ კათოლიკეთ ეპქრები და სოფლის მეურნენი ძრიელ ეტანებოდნენ იქ დასახლებას,

სოფელ ტატანისკლი კათოლიკენი და ეკკლესია ქართველ გვარისანი მოიხსენებიან XVIII საუკუნეს, 1770 წ.

სოფელ ატოცელ კათოლიკენი და ეკკლესია მოიხსენებიან 1770 წ.

ზხაკურაის ეკკლესია მღვთის მშობლის სახელზედ არის აღშენებული. ფხიკიური შავშეთში სძევს, აქ ძველადგანვე ქართველთ კათოლიკენი სცხოვრობდნენ. ამათი ენა ქართული იყო, ლათინის ტიბიკონზედ იდგნენ, შემდეგ ამათ სომეხთ კათოლიკენი დაეპატრონენ, ენით და შთამამაელობითაც გადაავარეს, გაასომხეს, დღეს ფხიკიურელთ ქართული ენის აღარა ეტყობათ რა, იგინი ყველგან სომხათ არიან ცნობილნი და მიღებულნი. ქართველ კათოლიკობა აქ XVII საუკუნეში წასულა წინ და ამათი ეკკლესიის აღგებაც იმავე დროს მიეწერება. დღევანდელი ეკკლესია ძველის ეკკლესიის საძირკველზედ სდგას. ფხიკიურელთ ზოგნი გასომხებულან კიდევ, გათათრებულთ რიცხვი ხომ ერთობ დიდია და ამან ჩანთქა ნახევარ საქართველო. დღევანდელი ჰხიკიურელი უფრო არზრუმელ და ვანელ კრუას წააგავს, ვიდრე ქართველ მოდგმას.

ტიტო ხარების ეკკლესია, აღექს. პოლ. მაზრა, (ერევ. გუბერნიისაში) ტიტო ხარება სოფელს ჰქვია, იგი სძევს ერე-

ენის გუბერნიაში, ალექსანდრეპოლის მაზრაში. ამ სოფელში სახლობენ ქართველ კათოლიკენი, მათი რიცხვი 400 სულამდეა. აქესთ სამლოცველო. ამ სოფელში ქართველ კათოლიკენი ჯავახეთიდან გადასახლდნენ 1860 წ. 15 კომლი და ხსენებულს სოფელში დასახლებულან, დღემდე იქ სახლობენ. იგინი ეკუთვნიან სომხის კათოლიკის ტიბიკონს. წირვა-ლოცვა მათში სომხურად სწარმოებს, ქართული ენა მათში უკვე ამოვარდნილია, მოკლე დროის განმავლობაში, მათ მგონია, თავიანთ გვარ ტომობის ხსოვნაჲკი დაავიწყდეთ.

სოფელ კლდეულ ქართველთ კათოლიკენი და ეკლესია მოიხსენებიან 1760 წ.

ვარძიელ ქართველთ კათოლიკენი და მათი ეკლესია მოიხსენებიან 1750 წლებში.

სოფ. ოქრობაგეთს ეკლესია. (შავშეთში) აქ მთლად ქართველ მართლმადიდებელნი სცხოვრებდნენ. XVI საუკუნის დამლევს, ზოგნი გათათრებულ იქმნენ, ზოგნი კათოლიკობას დაუკავშირდნენ და ზოგნი გრიგორიანობას. XVII საუკუნეში, ამ სოფელში, ქართველ კათოლიკებს თავიანთ საკუთარი ეკლესიაჲ ჰქონდათ და თვითაც ქართულად ლაპარაკობდნენ. ეკლესია აღშენებულ იყო წმ. სტეფანეს სახელზედ. ოქრო ბაგეთელ ქართველნი ქართულს ლაპარაკობდნენ 1780 წლამდე, ამ დრომდე აქ მცხოვრებ სხვა და სხვა ისეთ ქართველ კათოლიკეთ პირნიც სჩანან, რომელნიც ქართულად სწერენ და კითხულობენ და ქართულის გვართვე იწოდებიან. მაგალითებრ: ოქრო ბაგეთელნი ქართულის ენით მოლაპარაკენი 1790 წლებშიაც სჩანან, ასეთ პირთა სახელები და ცნობები მე თვით ამომიკითხავს გორის, ქუთაისის და ახალციხის ეკლესიის კონდაკის წიგნებში; ძველადგან ამ სოფლიდგან ქართველ კათოლიკეთ მოძღვარნიც გამოდიოდნენ.

ასეთი იყო მაგალითებრ მოძღვარი იოანე კარსეჯანიშვილი,

რომელიც სომეხთაგან 5 თებერვალს, 1779 წ. მოწამ-
ლულ იქმნა და ამ მოწამლითვე გარდაცვალებულა. ძველად-
განვე სომეხ გრიგორიანებს დიდი მტრობა ჰქონდათ კათო-
ლიკების. მათ საწადელს მიაღწიეს და ოქრო ბაგეთის კათო-
ლიკენი გრიგორიანობას ძველადგანვე დაუკავშირეს, ღწვა და
შრომა მათში აღრიდგანვე იყო გამოწვეული, ასე რომ ოქრო
ბაგეთელთა გრიგორიანობასთან დაკავშირება XVIII საუკუ-
ნის მიწურულს უნდა მიეწეროს. ისიც კი უნდა ვსთქვათ, რომ
XVIII საუკუნის დამდეგს ოქრო ბაგეთს მცირედ გრიგორიან-
ნებიც სცხოვრობდნენ. სულ ამ მცირე ნაწილის ღწვა იყო,
რომ შემდეგ კათოლიკენი მათ დაუკავშირდნენ ძალ-დატა-
ნებით.

კათოლიკეთ მოსპობის დროსვე მოიხპო ძველი ეკლეს-
სია კათოლიკეთა და მასთან გაქრა ყველა ის ნიშნები ქარ-
თველთა, რაც-კი ამ ეკლესიას ეხვია შიგან თუ გარეთ. დღეს
ოქრო ბაგეთის ქართველ გვარის კათოლიკენი სომხებად
სთვლიან თავიანთ ვინაობას და შინა თუ გარეთაც საყოველ-
თაოდ სომხურად საუბრობენ. მათი ტიპი და სახელები ცხა-
დათ წააგავს შავშელ ძველ ქართველ ქრისტიანებს და თვით
დღევანდელ გადაგვარებულ ქართველთ მაჰმადიანებსაც. ასე
და ამ გვარად გაქრა შავშეთის სოფელს ოქრო ბაგეთს ქარ-
თველ კათოლიკენი და მათი ეკლესიის ხსენება. დღეს იგინი,
სომეხ გრიგორიანები ირიან, ამასვე ამტკიცებენ და ავრცე-
ლებენ მათი მოძღვარნიც.

. კორძეულს ეკლესია. სოფ. კორძული ართვინის ახლოს
სძევს, კარგი სოფელია, ვენახიან-ხილიანი. კათოლიკობა აქ
ქართველთ შორის XIV საუკუნის ნახევარს უკვე გავრცელებ-
ული იყო. კათოლიკეთ რიცხვიც თავისს დროის კვალად
ყოფილა. XIV საუკუნის გასულს, აქ ქართველთ კათოლიკეთ

რიცხვი 50 კომლი იყო. მათი ეკლესია ძველადგანვე იყო აშენებული, XI საუკუნის დამდეგს, ბაგრატ მესამეს დროს, ეკლესია იყო თლილის ქვით ნაგები და აღშენებულ იყო წმ. გიორგის სახელზედ, შემდეგ დროს, ე. ი. როცა ქართველნი კათოლიკობას დაუკავშირდნენ, თუ მაშინ როგორღა იწოდა ეს ეკლესია ამის ცნობა ჩვენ არ გვაქვს, ისეი კარგათ სჩანს, რომ ქართველთ კათოლიკობასთან დაკავშირების შემდეგ, სოფლის ეკლესიაც კათოლიკის ეკლესიად გადაუქცეებიათ. მაშინდელი ეკლესია შემკული ყოფილა გარედგან და სხვა და სხვა ჩუქურთმიანის ყვავილებით და შიგაც მთლად ფერადის წამლებით ყოფილა დახატული. ეკლესიას სიგრძე ჰქონია ექვსი საეწი და სიგანე სამი საეწი. იმ დროის ქართველ კათოლიკენი ლათინის ტიბიკონზედ იდგნენ, საზოგადოთ ისევე როგორც მთელს დასავლეთ საქართველოში იქმნა ქართველთ შორის, ამის მაგალითს ცხადათ ამტკიცებს არტანის ხეობის სოფელ ველელების თხოვნა, რომელნიც XVIII საუკუნის დამდეგს თავიანთ ვინაობას ქართველად აღიარებენ, ლათინის ტიბიკონზე მდგარათ და არა სომხის, ამიტომ როგორც ქართველ გვარის კათოლიკენი ლათინის წესს-რიგის პატრს სთხოვენ იქ სადაც რიგი არს.

კორძულის ძველი ეკლესია და მასში მცხოვრებთ ქართველ გვარის კათოლიკენი რომის ტახტის წინაშე XIV საუკუნის ნახევრიდგანვე ყოფილან ცნობილნი. პაპი და მისი გამგეობა ამ სოფლის კათოლიკებს ჯეროვან ყურადღებას აქცევენ. XV საუკუნის დამდეგს, კორძულის ქართველთ კათოლიკეთ ხსენებულის ეკლესიისთვის მამულები შეუწირავსთ და მამულების შეწვირვის გუჯარი პაპი სიქსტოს წინაშე წარუდგენიათ დასამტკიცებლათ, პაპი იმ გუჯარს 1501 წ. ამტკიცებს, დღემდე ეს გუჯარი ამავე ეკლესიაში ინახება, ხოლო საუბედუროთ ჩემდა მე იგი ვერ ვნახე, ჩემს იქ ყოფნისას ეკლესიის შენობას აკეთებდნენ და მღვდელმა სთქვა: ქალაქდები არეულ-დარეული მაქვსო და მალე ვერ ვიპოვნიო. ამ ეკლესიას ძველიდგან სხვაც ბევრი რამ სიგელ გუ-

ჯრები და ქართული წიგნებიც ჰქონია, მაგრამ ყველა იგინი დაკარგულა. მღვდელმა მითხრა, რომ 100 წლის იქითადროის ჩვენ არაფერი ქალაქები გვაქვსო.

ჩვენ ეს მოკლე ისტორიული მიმოხილვა მოვიყვანეთ და ახლა მოვიყვანთ შემდეგ ზეპირ გარდმოცემას: კორძულს ზემოთ, სადაც დღეს სახელმწიფო გზა გადის ართვინსა, არდანუჯს და არტაანს, იქ სძევს ძველად გამოჩენილი სოფელი. სვეტის ნასოფლარი, ამ სოფელში, ძველადვე ქართველნი სახლობდნენ, სარწმუნოებით კათოლიკენი ყოფილან. შემდეგ ამის, სვეტში ერთს ოჯახში ორი ძმა გაყრილან, ერთი მათგანს მგზავრობის დროს კორძულში დაღამებია, კორძული-დამ აღარსად წასულა, იქ ერთ ოჯახში გაუთიებია, ღამე ყოფნის დროს, ღღევანდელ ეკლესიის ალაგას, ერთი მშვენიერი ნათლის სხივი დაუნახავს, მალე წასულა იმ ალაგას და იქ უნახავს ქართველების ძველი დაქცეული ეკლესია, რადგანაც ქართველები გაათათრეს და ეკლესიაც დაუქციეს, დაქცეულ ეკლესიის ერთ ერთ მხარეს დოლაბში, საცადა სამალავ კუნძულში დებულა ღღეინდელი ის მღვთის მშობლის ხატი, რომელიც ამ ეკლესიაში ასვენია და რაც შემკულია ღიდად მრევლთაგან. იგი ივერიის მღვთის მშობლის-ხატსა ჰგავს. შემდეგ ეს დაქცეული ეკლესია განუახლებიათ, შეუკეთებიათ და მღვთის მშობლის ხატიც აქ დაუსვენებიათ. შემდეგ ეს ხატი საკვირველ მომქმედ იქმნაო და ზევრს ავად-მყოფებს, კუტებს და ბრმებსაც არჩენდაო! ერთი კუტი დედაკაცი სოფ. მამაწმინელ თვით გათათრებულ ქართველსაც-კი მოაუჩინაო, რომელსაც აქ რამდენიმე ხანი დაუყვია და ღამე უთევია. ღამის მთევლები აქ ძალიან ხშირად იცის და მასთან მრავლად, რაის გამო დღეს ეკლესიის გვერდით მღვდლის საცხოვრებლად და ღამის მლოცველთათვის, ანუ ღამის მთეველთათვის სახლი კეთდება.

მღვთის მშობლის ხატი ღღემდე ამ ეკლესიაში ასვენია, შემკულია სხვა და სხვა ოქრო ვერცხლით, ძველად, უკანა გვერდზედ, ქართული წარწერაც აქვდა, დღეს ეს წარწერა.

აღარ სჩანს, მის მაგიერ მოსჩანს სლავიანური შემდეგი წარწერა „Казанскій Боже матери“ ხატი საკმარისის ზომის არს. ამ ხატს გარდა, ეკლესიაში ბევრიც სხვა და სხვა ძველი ნივთებია დაცულ-შენახული. დღევანდელ ეკლესიას ჩაყენი სიგძე აქვს, ცოტა მეტი და ხუთი საყენი სიგანე და ამდენივე სიმაღლე. გაკეთებულია აკურით, გალავანი მეტად პატარა აქვს და თვით კორძულელთათვის ძრიელ მცირეა ეს ეკლესია. 1800 წლების შემდეგ ეკლესია ძრიელ დაქვეითებულა, დაძველებულა, 1815 წ. ეკლესიის კედლები აუშაღლებია ტერ. თომას კაფიგრანიანს. ამაზედ წინეთ მღვდლათ აქ ყოფილა მღვდელ ჰალაჯიანი. ამათ შემდეგ დიდი ამაგი დაუძს ართვინის ეპისკოპოსს ზაქარიანს, რომელიც ქართველთ შთამომავლად ითვლება, თავის ქართველობა თვითვე აღიარა თბილისის კათოლიკეთ ეკლესიაში ქადაგების დროს, სთქვა: რომ ჩვენ, ქართველთ შთამომავალნი ვართო. დღეს ამ ეკლესიას განაგებს მხითარისტი ბაშარიანი.

თვით დღევანდელ კათოლიკობასაც ატყვია კარგად, რომ ისინი სომხის შთამომავალნი არ უნდა იყვნენ, ქალები და ვალებიც უმეტესს ქართველის ერის სახესანი არიან, იგინი არ ჰგვანან არზრუმის და ვანის შავს და გასუქებულს სომხებს. რაც შეეხება ლაპარაკის დროსაც თქვენ კარგათ შეატყობთ, რომ ისინი ძრიელ ხშირად ქართულ სიტყვებს ხმარობენ. ხშირად ისე წინადადებას არ იტყვიან, რომ იქ ქართული სიტყვები არ დაატანონ. ჩემს იქ ყოფნის დროს, ერთის ოჯახის წინაშე პატარა გოგუებს ერთმანეთში ჩხუბი მოსვლოდათ და მათს ყვირილზე დედამ მრისხანებით დაუყვირა: „გოგოო“ და სხვანიც... გარდა ამისა, თვით კათოლიკეთა მოხუცებულნიც ლაპარაკობდნენ, რომ ამ სოფელში მთლად ქართველ კათოლიკენი ყოფილან ძველადო. ამის შესახებ გარდმოცემანიც აქვსთ დაშთენილი. თვით ეკლესიის მნათემაც კი ისაუბრა სომხურს ენაზედ, რომ აღრე კორძულელები ქართველ კათოლიკენი ყოფილანო. ზემოდ დასახლებული მღვდლის სიტყვით, ამ სოფელს კორძული შემდეგის გარემოებიდამ დარქმევია: რო-

ცა ეს ეკლესია აღუდგენიათ, მაშინ ეკლესიაში ერთი ძველის ეკლესიიდან მოტანილი კარები ჩაუტანებიათ და ამ ეკლესიასაც მიტომ დარქმევია კორძული. ეს სიტყვა წარმომდგარა სიტყვა „კარ ძველი“ დამო, „კარ-ძველი“ ხომ იცით რას ნიშნავსო. მე ამაზე ვერა ვსთქვი რა, ვინ იცის, ესეც შეიძლება იქმნეს, თუმცა ჩვენს ძველს წიგნებში უოველგან კორძულათ მოიხსენება, ასევე მოხსენებულია 1500 წ. ეკლესიაში ჩატანებულ ძველი კარების გამო თუ დაერქვა ეს სახელი, უნდა ითქვას, რომ ეს ერთობ ადრე იქნებოდა, ე. ი. იმ დროს, როცა იგი აღშენდა XII საუკ. შემდეგ ეს არ მოხდებოდა ადვილათ, ასე და ამ გვარათ დღევანდელი კორძულის ეკლესია აღშენებულ არს XI საუკუნეში, შემდეგ შემუსვრილ და გასარცულ იქმნათათრის ბეჭებისაგან. ეს დრო მიეწერება XV II საუკ. ნახევარს, მცირე ხნის განმავლობაში იგი ისევ გააკეთეს, მაგრამ ისე-კი არა, როგორც ძველად იყო, არამედ შეძლებისა და გვარად, შესაფერად ააშენეს, საძირკვლის კედლები არ იყო ამოგდებული და ამიტომ იგივე დაშთნენ. ეკლესიის გარშემო, ანუ სოფელში მთლად ქართველ გვარის კათოლიკენი სცხოვრობენ, ხოლო ჟამთა ვითარების მეოხებით ქართული ენა დაუკარგავსთ, ამათაც ქართული ენა დაკარგეს ისევე როგორც ქართველ მაჰმადიანებმა. ტანთსაცმელიც უმეტეს ნაწილ ოსმალურათ აცვიათ, ზოგს მესხურათაც, ქალები-კი მთლათ ოსმალთს თათრის და სომხის ქალების წესით ირთვებიან და შუბლზედ დიდი ძალ ოქროს ფულებს იკეთებენ.

მცხოვრებთ რიცხვი 100 კომლია, ამბობენ რომ ამ სოფელში მცხოვრებნი რომ გამრავლდნენ, მერე იგინი ზემოთ ავიდნენ და დასახლდნენო, ე. ი. ართვინში. ამავე სოფელში მცირედ ქართველ მაჰმადიანებიც სცხოვრობენ, ქართული ენა დაკარგული აქვს და თათრულზე საუბრობენ, აქვსთ ჯამე და ხოჯაც ჰყავსთ. რაც შეეხება ნამდვილ სომეხთ კვალსა და შთამომავლობას, შეიძლება მცირეთ ესენიც ერივნენ მათში. ამას ჩვენ მიტომ ვფიქრობთ, რადგანაც აქეთ გრიგო-

რიანებიც სცხოვრებენ, ეს გრიგორიანები ანიდამ უნდა იქმნენ მოსულნი და არა ქართველთაგანი. ქართველ კათოლიკობას ჩვენ ავნიშნავთ როგორც ისტორიულ ფაქტს, თორემ სხვაფრივ მათთან ჩვენ არა გვესაქმება რა, რადგანაც იგინი ენის და გვარების მხრით მთლად გადასხვაფერებულან, გვარები ისე აქვსთ გადაკეთებულ-გადასხვაფერებული, რომ კაცი მათს აღრინდელ ქართველობას სულ ვერ მოიფიქრებს, ვერას შეატყობს, ისე არიან გადასხვაფერებულნი, ამათი გადასხვაფერება სულ 200 წლის განმავლობაში მოხდა, უფრო ნაკლებ. კორძულში ქართულს ენაზედ ლაპარაკობდნენ 1770 წლებამდე. ამ წლების ქართულად მოსაუბრე კათოლიკეთ გვარნი აქა-იქ მოხსენებულნიც არიან. კორძულის კათოლიკენი თავიანთის ქართულის გვარებით მოჩსენებიან ახალციხის კათოლიკეთ ეკლესიის კონდაკებში, გორის და სხვ.

ბევრნი გაკვირვებით ამბობენ, რომ ეს როგორ მოხდა, რომ ქართველ კათოლიკებმა ქართული ენა დაივიწყესო? ბევრნი ექვს აღიარებენ ამაზედ, მაგრამ თუ დავაკვირდებით, აქ საექვო არაფერი არის, ჩვენ აქ პირველად ის გარემოება უნდა ვიქონიოთ სახეში, თუ როგორ და რა გვარ დაკარგეს ქართველ მაჰმადიანებმა ქართული ენა. ქართველ მაჰმადიანებთ რიცხვი უფრო დიდი იყო, მაგრამ დღეს, ჭოროხის ხეობაში აღმოსავლით არტაანიდგან ვიდრე ართვინის იქით, დასავლით 15 ვერსზედ მდებარე ქართველთ ძირეულს ძველის ძველს სოფლებში, ქართული ენა მთლად დაიკარგა. თუ-კი ამოდოლა ხალხმა დაკარგა თავისს დედა-ენა, ნუ თუ კათოლიკეებისთვის-კი ძნელი იქნებოდა ეს, როდესაც მათი რიცხვი თითო ოროლა იყო სოფელში, გარდა ამის ისიც საყურადღებოა, რომ როცა ეს კუთხე ფორმალურად საქართველოს სამეფოს მოსცილდა, მისს შემდეგ აქ მცხოვრებ კათოლიკენიც სომეხ-კათოლიკეთ სასულდიერო გამგეობაზე იქმნენ მიწერილნი, ამიტომ ქართველებს ენიშნებოდათ სომხის ხუცების, რომელნიც სომეხურად ესაუბრებოდნენ მრევლს. ეკლესიაში სომეხურად სწირავდნენ და ქადაგებდნენ, ერთის სიტყვით.

მათ სულიერ და ხორციელ ენათ ეს ენა ეპყრათ ხელში და აბა ასეთ გავლენის ქვეშ რომ ქართველთაც დაეკარგათ ქართული ენა, ეს რა ძნელი უნდა ყოფილიყოს და მოუვლენელი. ასეთი გავლენა უნდა ექონიოთ სახეში, რომ მარტო აქ-კი არ მოხდა, არამედ სხვაგანაც მრავალი და ენით დაუთვლელნი. ამაზედ ჩვენ ამათ ძველებს არ ვკიცხავთ, საკიცხია მხოლოდ ოსმალეთის დესპოტიური მთავრობა, რომელიც სდევნიდა ქართულს ენას ყველა გვარში, სდევნიდა ქართველ მუსულმანებში და ამ დევნით მათ საწადელსაც მიაღწიეს და საქართველოს მესამედი ნაწილს ქართული ენა დაავიწყებინეს და თათრული შეასწავლეს, სდევნიდნენ თვით ქრისტიან კათოლიკეებში და სომხებშიაც, ქართულს ენას გარდა რა ენაზედაც გინდათ ისაუბრეთო, ოღონდ ქართულს ენაზედ კი არაო.

სულ ეს მრისხანება გახლავსო, რომ ქართველთ მაჰმადიანებთ ისე სძულთ თავიანთი შთამომავლობა, მისს შესახებ რაჲმ ცნობის გახსენება და ქართული საუბარი, რაც მოხდა ამათში, იგივე მოხდა ქართველ კათოლიკეებში. დღეს ჩვენთვის ორივე წარსულია. კათოლიკენი ქრისტიანები მაინც არიან, ამათ თავიანთი ძველების თუ აღარა შერჩათ რა, და არას ამბობენ, ვნება მაინც არა მოაქვსთ რა და აღამიანურს ცხოვრებას და მოქალაქობას ელტვიან, საწუხარი და საწყენი ქართველ მაჰმადიანები არიან, რომ იგინი სჯულიდამ გადასვლას და ენის დაკარგვის გარდა თვით დაუძინებელ მოსიხსლე მტრებიც არიან თავიანთ თანამემამულე და მონათესავე ქართველობის, ქართული ენის და საქართველოსი, და შემთხვევა რომ ექმნესთ, თვით ქართველ კაცის სისხლსაც დაღევენ და საქართველოსაც მთლად გაანადგურებენ და აიკლებენ ისე, რომ მისს ხსენებას ძირიანათაც მოსპობენ. ეს არის საწყენი, სავაღალაო და საყურადღებო, რომ კაცი, ანუ მთელი ხალხი ისე დაეცეს, რომ თავისს სისხლის მსმელს მტერს მიეყედლოს, თავის ყველაფერი დაივიწყოს, მტრის შეიძინოს, ესეც არ იკმაროს და უკანასკნელად თვის თანა

მემამულეთ მტერათაჲ აღმოჩნდეს, ეს არის საქმე და საწყევარი, თორემ გადაგვარებულს კათოლიკებზედ ჩვენ არასვამბობთ. ამას აღვნიშნავთ როგორც ცნობას და არა ქადაგებას, რომ ჩვენი საუბარი ვინმემ რამე ქადაგებათ მიიღოს.

აქ საკვირველი ერთი ის არის, რომ კორძულის მღვთის მშობლის ხატი XVIII საუკუნის ბოლოს ვილასაჲ ყაზანის მღვთის მშობლათ დაუსახავს და ზედაც სლავიანურად მიუწერაჲ: „ყაზანის მღვთის მშობელიო!“

ოზურგეთის ეკლესია (XVII საუკუნეში), ოზურგეთში, ქართველ კათოლიკეთ ეკკლესიის აღშენება XVII საუკუნის ნახევარს მიეწერება, როდესაც გურიასა და სამეგრელოში, ანუ შავლს იმერეთში 10 ათასამდე ქართველ გვარის კათოლიკენი ირიცხებოდნენ. გარდმოცემა არის, რომ ოზურგეთის ეკლესია აღუშენებიათ ივერიის მღვთის მშობლის სახელობაზედ, აღმშენებელნი ყოფილან ადგილობრივ კათოლიკის სარწმუნოების ქართველ მრევლნი და მასთან რომიდგან მოსული პატრებიც. თუმცა დღეს, ამ ძველი ეკკლესიის აღარაფერი ნაშთებია დაშენილი და ბევრს იქმნება ეს გასაოცებლათაც დაუშთეს, მაგრამ ჩვენ მაინც აღვნიშნავთ ძვილს ეკკლესიის ცნობებს და იმ გარემოებასაც, თუ ვის მიზეზით უნდა მოსპობილიყო იმავე თავითვე ეს ეკკლესია. თითქმის ნათლად სჩანს, რომ ამ ეკკლესიის აღშენების შემდეგ, არ გასულა 50 წელი, რომ იგი შემუსვრილა უმეცართაგან, მისი შემუსვრა ეკუთვნის 1675-82 წლებს, ზედ-მიწევნით, ისე რომ, ამ წლებს ადრე თუ გვიან ხსენებულ ეკკლესიის შემუსვრის შესახებ არა უნდა ვძებნოთ რა. რაც შეეხება ეკკლესიის დაფუძნებას, ეს-კი ზედ მიწევნით ეკუთვნის 1620 წლებს.

ძველის ცნობებიდგან კარგად სჩანს, რომ საქართველოში, რომიდგან მოსულს ლათინის ბერებს ისე არსად ემარჯ-

ვებოდათ ცხოვრება და ხალხში მოქმედობა, როგორც შავი ზღვის ნაპირას მცხოვრებ ქართველებში და მათს დაბებსა, სოფლებსა და ქალაქებში. ამ ცნობებს ცხადათ ასაბუთებენ თვით რომიდგან მოსულთ მოძღვართ ცხოვრების ცნობებიც რომელნიც ჩვენ ხელთა გვაქვს, მაგალითებრ რაც სამეგრელოში, არქანჯო ლამბერტიმ იცხოვრა, ოსებ ზამპიმ და სხვათაც მრავალთა, იგოდენი წელნი დანარჩენ საქართველოს ადგილებში არც ერთს ლათინის ბერს არ უცხოვრია. ზემოხსენებულ მცხოვრებთ მოძღვართ გარდა საყურადღებოა ის გარემოებაც, რომ მათ ხსენებული კუთხეების შესახებ ვრცელი აღწერანიც დაგვიტოვეს და მისთან მეტად საყურადღებონიც. ამბობენ, რომ მაშინდელის კათოლიკეთ ეკკლესიის ივერიის მღვთის მშობლის ხატი XIX საუკუნემდე დაშთა და 1850 წლებში იგი ქუთაისის ქართველ კათოლიკეთ ტაძარში ზოასვენეს და დღემდე აქ არის დაშთენილიო, მარცხენა კედელზედ არის ჩამოკიდულიო. ოზურგეთის ძველი ეკკლესიის ადგილი, ნაეკკლესიარი და ქვებიც-კი დღემდე სჩანს. დღეს ოზურგეთში რამდენიმე კომლი სცხოვრებს ქართველ კათოლიკეთა, მათი სალოცავი მოთავსებულია ოზურგეთის მოქალაქის თუმანიშვილის სახლში, სადაც ბათუმის მოძღვარი აღის და მღვდელ მოქმედებას ასრულებს. კათოლიკენი აქ ლათინის წესსზედ სდგანან. ძველადგანვე ასე ყოფილან. ოზურგეთელ ქართველთ კათოლიკის შვილია სომეხთ მხითარისტი დიონოსე კალატოზოვი, ნასწავლი ბერი, მოყვარე თავისს ტომის, დედა-ენის, მწიგნობრობის, სომხურს ძველსა და ახალ მწერლობაშიაც დახელოვნებული, ჩენილი და სუფთა მოძღვარი. ოზურგეთში, დღეს კათოლიკეთა ხუთი კომლი არის. ორი კომლი თუმანიშვილებისა, ძველადგანვე ოზურგეთს გადმოსახლებულნი და პატივცემულნი გურიელებისაგან. ამ თუმანიშვილების შტოის წევრთა ზოგნი თავადისშვილებს ეკუთვნიან, ზოგნი აზნაურისშვილებს. ამ გვარის წევრთა ცხოვრების შესახებ მე ერთ დროს ბევრი ცნობები ვპოვე ოზურგეთის სამაზრო გამგეობის არქივში, შემდეგ ეს ცნობე-

ბი მთლად დაიკარგა. ოზურგეთის კათოლიკებს ნატვრა აქვსთ, რომ ოდესმე შესაფერი ეკლესია გაიკეთონ. თორემ ასე სახლში მსახურება ერთობ ემძიმებათ.

არტაანის ეკეღესია. არტაანს ქართველთ კათოლიკეთ რიცხვი ძველადგანვე იყო გავრცელებული, XV^{II} საუკუნეში, მათ იქ თავის საკუთარი ეკლესიაც ჰქონიათ, ლათინის წესზედ იყვნენ მდგარნი. ეკლესიაში რომიდან მოსული პატრები მსახურებდნენ, ესენი ყოველთვის ლათინურათ და ქართულათ სწირავდნენ. შემდეგ დროს, არტაანის ქართველ კათოლიკებს მიემატნენ სომეხ გვარის კათოლიკენიც, სხვა და სხვა მიზეზების გამო არტაანის ქართველ გვარის კათოლიკენი სომხის გვარის კათოლიკეთ იქმნენ შერაცხილნი, მათში სომხური ენა იქმნა გამეფებული. XVIII საუკუნეში, ქართველ კათოლიკეთა საყოველთაოდ დაკარგეს ქართული ენა და მასთან გვაროვნობის ხსოვნაც. არტაანის ქართველთ გაფრანგება 1650 წლებს მიეწერება, თუმცა ამჟამად წინეთაც იყვნენ იქ ქართველ გვარის კათოლიკენი და მათ ჰქონდათ ძველი ეკლესია, ოდესმე ქართველ მართლ მადიდებელთაგან აღგებული.

მაცხოვრის ეკეღესია, ახალციხის მაზრა, სოფელ თბილას. წყალ-თბილა მშვენიერი სოფელია, მართლაცა და აქ თბილი წყლებიც გამოდის. ქვაბილიანში სძევს. წინეთ აქ სახლობდნენ ქართველ მაჰმადიანები და მცირედ ქართველ კათოლიკენიც. 1829 წ. ომის შემდეგ, ამ სოფლიდან ბებუთოვის წაქეზებით ქართველ მაჰმადიანები ოსმალის სამფლობელო საქართველოში გადასახლდნენ და მათ მაგიერ ამ სოფელს არზრუმელი და ვანელი სომხები შემოვიდნენ, ესენი დასახლდნენ, ამათში აირია წყალ-თბილის ძველ მოსახლე

ქართველ გვარის კათოლიკენიცი, შემდეგ ამათ ენაც დაკარგეს. წყალ თბილას ეკკლესია 1849 წ. აღაგეს. მცხოვრებთ შორის ბევრი სომხის კათოლიკის გვარია, რომელნიც ქართული-დგან არის გადაკეთებული ძველადგანვე. მრევლის რიცხვი 1100 სულზედ მეტია, ქართული ენის აქ ყოველივე მოსპობილია.

წმიდა ჯგარის ეკკლესია, ახალ. მაზ. სოფ. აბდახეს. აქაც ძველად ქართველ მაჰმადიანები და კათოლიკენი სახლობდნენ, ეს სოფელი წყალ თბილას ახლოს სძევს. 1829 წ. ამ სოფლის მცხოვრებნი ოსმალეთის სამფლობელო საქართველოში გადასახლებულან, მათ მაგიერ არზრუმელი სომხის კათოლიკენი დაასახლეს. ამ სომეხ გვარის კათოლიკეებში ქართველ გვარის კათოლიკენიცი ურევია, ამათაც დაკარგეს ქართული ენა, დღეს ქართველობის აღარა ეტყობათ-რა, ასე 5—7 კომლი იყო აქ ქართველ კათოლიკის 1829 წ. სომხურს ენაზედ ლაპარაკობენ დღეს. ამათ ძველად პატარა ეკკლესიაც ჰქონდათ, შემდეგ 1870 წ. განაახლეს, რადგანაც აღარ ვარგოდა. მცხოვრებთ რიცხვი 300 სულამდეა.

მღვთის მშობლის ეკკლესია, სოფ. სუფლის. ეს სოფელი წყალ თბილას დაბლა ხევის ახლოს სძევს. ამ სოფელშიც ძველად ქართველ კათოლიკენი და მაჰმადიანები სახლობდნენ. მაჰმადიანები 1829 წ. ვ. ბებუთოვის მეოხებით ოსმალოს მთაწრობას გადაჰყვენ ოსმალეთის სამფლობელო საქართველოში და ამათ მაგიერ აქ დაასახლეს არზრუმიდამ მოსული სომეხ კათოლიკენი, ქართველთ კათოლიკეთ რიცხვი მაშინ აქ მცირე იყო, ესენი აირივნენ სომეხ-კათოლიკეებში და მისს მეოხებით მალე ქართული ენაც დაკარგეს. დღეს აქ

თითო ოროლმა იცის ქართული. ძველ ქართულ ეკლესიის-
ალაგას ამათ ალაგეს ახალი ეკლესია 1843 წ. 500 სულამ-
დე ირიცხება.

მღვთის მშობლის ეკლესია, ახალციხის მაზრა, სოფ. წინაუბანს. ამ სოფელშია, როგორც სხვაგან სახლობდნენ ქართველ მაჰმადიანები და კათოლიკენი, ესენი სხვათა ქადაგებით ოსმალეთს გადასახლდნენ, ამათ მაგიერ 1829 წ. სომხები დასახლდნენ, ამათში ხუთი კომლი ქართველ კათოლიკების იყვნენ, ესენი სომხებში აირივნენ და დღეს ქართული ენის აღარა იციან რა. ამათი ეკლესია 1879 წ. განაახლეს. 300 სულამდე არის მცხოვრებთ რიცხვი.

მაცხოვრის ეკლესია, ახალციხის მაზრა, სოფ. ნაოხ-
რებს. აქაც ისევე მოხდა, როგორც ზემოხსენებულ სოფლე-
ბში, 1829 წ. არზრუმის სომხები დასახლდნენ, მაშინ აქ ქა-
რთველ გვარის კათოლიკენიც იყვნენ, ესენიც აირივნენ მა-
თში, დღეს ქართული ენის არა იციან-რა, გასომხდნენ, ეკ-
ლესია 1870 წ. განაახლეს, მცხოვრებთ რიცხვი 400 მდებ, ამათში ქართველ გვარის კათოლიკენი აღარა სჩანს, მოსპო-
ბილია.

ბაღაჯიარის სამღვდელეო, ახალციხის მაზრა, სოფელი
ბალაჯორი აბასთუმნის გზაზეა, სოფ. უდის პირ და პირ
სძევს. ადრე, ამ სოფელში, მთლად ქართველ კათოლიკენი
სცხოვრებდნენ. რამდენიმე კათოლიკენი ამ სოფლისა 1770
წ. ოსმალთაგან ძალით იქმნენ გათათრებულნი. დღეს ამ სო-
ფელში, ქართველ კათოლიკეთ რიცხვი 7 კომლია, სულ

სამი ოჯახის, სამის გვარის ხალხნი არიან. ამათ მეგვარე მუსულმანებიც სცხოვრებენ ამ სოფელში, რომელთაც გარდმოცემა აქვსთ დატოვებული, რომ ისინი წინეთ კათოლიკენი ყოფილან და მერე ოსმალთ ძალით გაუთათრებიათ. ყველა ესენი-კი ძველად მართლ მაღიღებელნი ყოფილან, თვით ბალაჯორიც დიდი სოფელი ყოფილა. დღეს ამ სოფელში ორი პატარა ძველი ეკლესია არის დაშენილი. ერთში მოთავსებულია კათოლიკეთ სამლოცველო, ამათ მღვდლათ ირიცხება, სოფ. უდის მოძღვარი. ხანდისხან ეს გადმოდის აქა და სწირავს.

სოფელ ჟულგის სამლოცველო, ახალციხის მაზრა, სოფელი ჯულგა. ამ სოფელში რამდენიმე კომლი სცხოვრებს სომეხ და ქართველ კათოლიკეთა, ქართველნი გასომხებულ არიან. აქვსთ სამლოცველო. მცირე რიცხვია. სომეხნი 1829 წ. არიან გარდმოსახლებულნი და დასახლებულნი.

კულაღის სამლოცველო, ახალციხის მაზრა, სოფელი კულაღისი. აქაც სომხის კათოლიკენი სახლობენ, მათში მცირედ ქართველ კათოლიკენი ურევია. სომეხნი 1829 წ. არიან გადმოსახლებულნი. ქართველ კათოლიკეთ რიცხვი მოსპობილია.

მღეთის მშობლის ტაძარი დაბა აბასთუმანს ახალ. მაზრა. ყველამ კარგად ვიცით, რომ ახალციხის და ახალქალაქის მაზრებში, თქვენ ერთს სოფელსაც ვერ ნახავდით სადმე რომ იქ ქართველ მაჰმადიანებთან ერთად ქართველ გვარის კათოლიკებსაც არ ეცხოვრათ. ბევრი სოფლების გამო შეიძლება ზეენ ცილი დაგვწამონ, რომ ვითომც, აქ კათოლიკენი არ

სცხოვრობდნენ, ვითომც ეს ჩვენი მოგონილია, სულაც არა, ღწესაც მრავალთ ახსოვთ ახალციხის ქართველ კათოლიკეთა მოხუცებულთ, რომ მესხეთსა და ჯავახეთში ვერ ნახავდით სადმე ქალაქს, დაბას და სოფელს, რომ იქ ქართველ მაჰმადიანებთან ერთად ქართველ კათოლიკეებსაც არ ეცხოვრაო. ასე იყო ჴველად, მაგრამ დრომა და ჟამთა ვითარებამ საქმე სხვაფერ მომართა, ხსენებულს კუთხეში სომეხ კათოლიკენი იქმნენ შემოსეულ და დასახლებულნი, რომლებშიაც აირივნენ აქა-იქ მცირედ შთენილ ქართველ კათოლიკენი და შემდეგ, სულ მალე ენით და ტომითაც გასომხდნენ. ერთის სიტყვით, სადაც-კი სომხებმა შედგეს ფეხი და აირივნენ ქართველ კათოლიკეებში, იქ ქართველ კათოლიკენი აღარ დაშთენ, გასომხდნენ, ჩვენთვის დაიღუპნენ. სადაც სომხებმა ფეხი ვერ შედგეს, იქ-კი ქართველ კათოლიკენი დაშთენ გაუსომხებელ. ასეთია მაგალითებრ: სოფელი ბალაჯორი, ახალციხის მაზრას, აბასთუმანი და ახალქალაქის მაზრას სოფ. ბნელა და ვარგავი, სადაც ქართველ კათოლიკეთ მცირე რიცხვი სცხოვრებს, მაგრამ რა-კი ამ სოფლებში რაღაც შემთხვევის გამო მოსულ სომხები არ დასახლდნენ, ამიტომ ამ სოფლის ქართველ კათოლიკენიც დღემდე ქართველად დაშთენ და ქართულათაც ლაპარაკობენ, ქართველ კათოლიკეთ მიაჩნიათ თავი. ვიტყვით, რომ აქაც დასახლებულიყვნენ სომეხ კათოლიკენი, დღეს აქ ქართველ კათოლიკეთ ხსენებაც აღარ იქმნებოდა, გაქრებოდა.

აბასთუმნის კათოლიკეთ თავიანთი საკუთარი სამლოცველო ძველადგანვე ჰქონდათ და როგორც სხვა სოფლებში, აქაურ ქართველ კათოლიკენიც ლათინის ტიბიკონის კათოლიკეთ იგულისხმებოდნენ, მათ სამლოცველოს ყოველთვის ახალციხის ლათინის წესს-რიგის საეარდისის ეკკლესიის პატრი განაგებდა. აბასთუმნის ძველი სამლოცველო 1866 წ. განაახლა თვისს ხარჯით ახალციხელმა ქართველ კათოლიკემ კაროლს მღებრიშვილმა. დღეს ეს სამლოცველო ქართველ კათოლიკეთა საკუთრება არის და მას თუ რამ ხიფათი

არ მოუვლინა, მაშინ უეჭველია აქ ქართველ კათოლიკენი თავიანთ საკუთარ ეკლესიასაც გაიკეთებენ. ამისთვის დღეს უკვე ცდაც აქვსთ დაწყობილი.

ნამეტურ იღვწის ცნობილი მამულისშვილი პატრი გაბ-ბრიელ ასლანიშვილი.

მღვთის მშობლის მიძინების ეკლესია ახალქალაქის მაზრა, სოფელ გარეგანს. ვარევანი აღასტანის და ვარგავეის პირდაპირ სძევს, ამ სოფელში ძველად მართლმადიდებელ ქართველნი სცხოვრობდნენ და მცირეთ ქართველ კათოლიკენიც. ქართველ კათოლიკებს ძველადგანვე ჰქონდათ თავიანთი საკუთარი ეკლესია. 1829 წ. ამ სოფელს შემოვიდნენ არზრუმისდამ მოსული სომეხ კათოლიკენი და დასახლდნენ, დღეს, ამ სოფელში ქართველ მართლმადიდებელთ გარდა კათოლიკეთა 500 სულამდე ირიცხება. ზოგმა ქართულიც იცის. ეკლესიაც აიშენეს 1856 წ. ქართველ მართლმადიდებელთ და კათოლიკეთ შორის განწყობა სუფევს. სომეხ გრიგორიანებს აქეთ ქართველები ვერ ეთვისებიან და კათოლიკებს-კი ძრიელ ადვილათ. აქ ცხადია ის გარემოება, რომ კათოლიკენი იმდენის გვარ-ტომულის სიმძულვარით არ არიან სავსენი, რამდენადაც გრიგორიანები.

მღვთის მშობლის ეკლესია, ახალქალაქის მაზრა სოფელ ტოტას. ამ სოფელშიაც მოსახლეობენ სომეხ-კათოლიკენი, მათში მცირედ ქართველ კათოლიკენიც არიან არეულები. სომეხნი ახალ მოსულნი არიან 1829 წ. 500 სულამდეა, ძველად, აქ ქართველ კათოლიკებს სამლოცველოც ჰქონდათ. აქ აღაგეს ეკლასია 1893 წ. მთლად სომეხთ კათოლიკენი არიან.

იოანე ნათლის მცემლის ეკლესია, ახალქალაქის მაზრა, სოფ. უჯმანას. ძველადგანვე ამ სოფელში სახლობდნენ ქართველ გვარის კათოლიკენი, შემდეგ ამათ მიემატნენ სომეხ-კათოლიკენიც. დღეს აქ კათოლიკეთ რიცხვი 500 სულამდებ, ეკლესია ძველითაც აქვდათ, 1857 წელს, ძველის ალაგას ახალი გააკეთეს. ქართველ კათოლიკეთ რიცხვი აქაც ამოვარდა.

მღვთის მშობლის ეკლესია ახალქალაქის მაზრა, სოფელ ეშტას. ეშტია ძველი სოფელია. აქ ძველადგანვე ქართველ მაჰმადიანები და კათოლიკენი სცხოვრებდნენ. ქართველ მაჰმადიანები 1828 წ. ოსმალეთის სამფლობელო საქართველოში გადასახლდნენ. მათ ალაგას არზრუმიდამ სომხები მოიყვანეს და დაასახლეს. დღეს ეს სოფელი ამ ტომის კათოლიკეებით არის სავსე. ის რიცხვი ქართველ კათოლიკეთა, რომელნიც ძველად სახლობდნენ აქ, სომხებში აირივნენ და სადღეისოთ სულ გადაგვარდნენ. უნდა ვსთქვათ, რომ ქართველ კათოლიკეთა ასე უხვად და ადვილად გათახსირებას ერთობ ხელს უწყობდა და უწყობს კიდევაც ის გარემოება, რომ სომეხთ კათოლიკის მღვდელნი ქართველ კათოლიკეებზედ ძრიელ მძლავრათ მოქმედებენ. სომხური ენის სიყვარულის სომეხ კათოლიკეთ ტიბიკონის საშუალებით ერთობ ადვილად უნერგამენ გულში. ამ სოფლის მცხოვრებთ რიცხვი 2000 სული ირიცხება. ძველს ეკლესიაზედ ახალი ეკლესია 1882 წ. გააშენეს. ასეა ქართველ კათოლიკეთ გარემოება.

პეტრე მაგლეს ეკლესია ართვინს. ართვინს, ქართველთ შორის, კათოლიკობა ძველადგანვე აღორძინდა, თითქმის, უპირველეს ხნიდამ, ყველაზე წინეთ აქ მოიფინა ეს სარწმუნოება, ხანა კათოლიკობის დაწყებისა მიეწერება XIII საუ-

კუნის ნახევრიდგან. მაშინ ართვინი ძირეულს ქართველთ ქალაქათ ითვლებოდა, მცხოვრებთ რიცხვიც ქართველის ტომისაგან შესდგებოდა, ყველა ქართულად ლაპარაკობდა, კათოლიკობამ აქ ისე აიღვა ფეხი რომ, XVI საუკუნის დამდეგს, მთელი ართვინის ქართველთ მცხოვრებნი კათოლიკობას აღიარებდა, იგინი კათოლიკობასთან დაკავშირებულ იქმნენ რომიდგან მოსულ ლათინის ტიბიკონის წესს რიგის მექონ პატარებისაგან, მაშინდელ აქაურ კათოლიკენი „ქართველ გვარის კათოლიკეთ“ იწოდებოდნენ, ხოლო ლათინის ტიბიკონზედ მდგარათ. წირვა-ლოცვა აქ სწარმოებდა ლათინურათ, სახარების კითხვა, ზოგი ერთი რამ ლოცვების გალობა და ქადგება-კი ქართულათ იცოდნენ. პატრები, როგორც უცხონი დიდს წვალებაში იყვნენ ჩავარდნილი, ქართული ენის უცოდინრობის გამო. იგინი დიდათ მეცადინეობდნენ, რომ ქართული ენა მალე შეესწავლათ და მისს მეოხებით უფრო ხშირად ეწირათ ქართულად და ექადანათ.

მაშინდელ ქართველ კათოლიკებს ეკლესია აქენდათ სწორეთ იმ ალაგას, სადაც დღეს, ეს პეტრე პავლეს ეკლესია არის აღშენებული. მაშინდელი ეკლესია პატარა იყო და იგი ქართველთაგან მათ წილათ ერგოთ თვით იმ დროს, როცა მათ კათოლიკობა მიიღესო. მაშინ, ანუ XIII საუკუნეში, ქართველებს ექვსი პატარა ეკლესია ჰქონდათ, ერთი კორძულის და ხუთი თვით ართვინს, ოთხი ეკლესია პატარა ზომის იყვნენ და ერთი-კი ფართო იყო, მთავარ ეკლესიად დანიშნული. უფროსი ეკლესია კარგა ხანს დაშთა ხელ შეუხებელად. მაშინ აქაურ მცხოვრებთ რიცხვი დიდი იყო, მაგრამ ნელ-ნელა ოსმალთ თავ-დასხმისაგან შემცირება იწყეს, თუმცა არც მტერს ერიდებოდნენ და ბრძოლაშიაც თავს იჩენდნენ.

საბერძნეთის დაცემამდე ართვინი და მისებურად საბერძნეთთან ახლოს მდებარე ქალაქებში ქართველნი არ იყვნენ მაინცა და მაინც დიდათ შევიწროებულნი. კოსტანტანეპოლის დაპყრობის შემდეგ გარემოება შეიცვალა და აქეთ მტე-

რთა თავ დასხმისაგან ქართველნი დევნას მიეცნენ, მაგრამ არც ეს იქმნა მათთვის მეხათ მოვლენილი. აქ კათოლიკობამაც იჩინა თავი, პირველად ქართველნი გაიყვნენ შუაზედ, ერთინი აღიარებდნენ მართლმადიდებლობას და მეორენი კათოლიკობას. XVI საუკუნიდგან მათში თათრობამაც იჩინა თავი და ამავე საუკუნის დამლევს, საქმე ისე მოეწყო, რომ ართვინში ქართველთ ქრისტიანთ რიცხვი სრულიად შემცირდა, მცირედ კათოლიკენი დაშინენ. უმეტესი გაათათრეს, კათოლიკებს აქვნდათ ერთი ძველი ეკლესია, რომელსაც პეტრე პავლეს ეკლესია უწოდეს. ძველი მღვთის მშობლის ეკლესია ოსმალეთის მთავრობამ 1670 წლებში დააქცევინა და მის მასალით თავიანთი ჯამე გააკეთეს, ქართული ეკლესიები და სამღვდელოებაც დიდს დევნას მიეცა.

ქართველთ მკაცრად სჯიდნენ, აზიტომ უმრავლესობა ქართველობისა კათოლიკებს მიეკედლნენ, კათოლიკობა აღიარეს და 1690 წლიდგან დანარჩენ ეკლესიებიდგან ორი ეკლესია კიდევ დაიკავეს და კათოლიკის ეკლესიად გადააკეთეს. XVII საუკუნის დამლევს, ართვინში იყო სამი ეკლესია კათოლიკების, ერთი ჯამე, სადაც ქართველ მაჰმადიანები ლოცულობდნენ, ერთიც მართლ-მადიდებლებისთვის იყო დაშთენილი და მიტომ დაკეტილიც. მალე აქ მართლმადიდებელთ რიცხვი მთლად მოიხპო და ეს ერთად ერთი ეკლესიაც უპატრონოთ დაშთა. 1702 წ. ანის და არზრუმის კუთხიდან ართვინში გარდმოსახლდნენ 20 კომლი სომეხთ გრიგორიანებისა და 10 კომლიც სომეხ-კათოლიკების; სომეხთ გრიგორიანებმა დაიჭირეს ზემოთ ხსენებული ქართველების ეკლესია და სომხურათ მორთეს

ეს ეკლესია იყო ის ეკლესია, სადაც დღეს, ართვინის გრიგორიანებს ეკლესია აქვს განახლებული. 1735 წ. ართვინში სრულიად მოიხპო ქართველთ რიცხვი და ხსენებულიცაა.

XVIII საუკუნის დამდეგიდამ, ართვინში, ფეხი გაიმაგრეს სომეხთ კათოლიკეთ ხუცეებმა და უკანასკნელ საქმემ იქ-

ამდე მიაღწია, რომ ართვინში, ლათინის წესს-რიგის პატრები მოისპნენ და მათ მაგიერ სომხის ხუცები გაჩნდნენ, რომელთაც ქართველ გვარის კათოლიკენი 1720 წლამდე უკვე სომეხთ-კათოლიკობას დაუკავშირეს. ამ გარემოებას ისიც უწყობდა ხელს, რადგანაც რომის ტახტი სომეხთ კათოლიკეთ სამღვდელოების წინააღმდეგ სულ არ იღვწოდა იგინი-ამათ ხელსაც უწყობდნენ, დიდათ უძნელდებოდათ თათრის ხელში პატრების გზავნა და ქადაგება. სომხის კათოლიკის ხუცებმა ქართველ კათოლიკებში და ეკკლესიაში სომხურენა შეიტანეს სახმარებლად და ერშიაც, ანუ მრევლშიდაც. ეს ენა გახადეს საქიროთ, ამ ენის შესწავლა ყველასთვის საჭირო გახდა, ენერგიულის მღვდლების მეოხებით 80 წლის განმავლობაში, ქართველთ ისე შეისწავლეს სომხური ენა-როგორც თავის დედა-ენა, ამ გარემოებას ისიც უწყობდა ხელს, რომ 1702 წ. აქ გადმოსახლებულ იქმნენ რამდენიმე კომლი სომხის გვარის კათოლიკენი და გრიგორიანების, რომელთა მეგობრობაც სომხურს ენას ადვილათ ავრცელებდა, მაშინ აქ, თათრული ენა შეიქმნა საჭიროთ, როგორც სახელმწიფო ენა და მასთან სომხური, როგორც სჯულის, ანუ საეკკლესიო ენა. ასე და ამ გვარად, ართვინში, როგორც ქართველ მაჰმადიანებში ამოვარდა ქართული ენა და ოსმალურათ იწყეს ლაპარაკი, რადგანაც ეს ენა მათი სახელმწიფო ენაც იყო და ჯამეში სახმარებელიც, ასევე ამოვარდა ქართველ კათოლიკებში ქართული ენა, ქართველთ მოდგმის ხსოვნა და დროის განმავლობის და სომეხთ კათოლიკეთ ხუცების წყალობით საქმე ისე დატრიალდა, რომ როგორც ქართველ მაჰმადიანებმა ქართული გვარები—ოღლებათ შეცვალეს, ისევე ქართველ კათოლიკებსაც ქართული გვარები სომხურად შეეცვალათ და შეეცვალათ ისე, რომ დღეს მას ქართულის ერთი სხივიც აღარ სცხია.

თუმცა ასე მკაცრათ ამოვარდა ქართველობა და ქართული ენა, მაგრამ მაინც მათში ბევრი რამ ქართული სიტყვები დაშთა, რომელნიც დღესაც ისევე და იმ ჰზრით იხმარე--

ზიან, როგორც ეს ადრე, ქართული ენის მეფობის დროს იხმარებოდა. ნამეტურ დედა-კაცობაშია ზოგი რამ სიტყვები შენახული. დედაკაცების ნახვა და მათი სახის მოყვანილობაც ზომ ცხადათ გამცნევს, რომ იგინი ქართველის ტომის უნდა იყვნენ და არა სომხის. თქვენ მათ უადვილესად გაარჩევთ თვით სომეხთ გრიგორიანებისაგან, რომელნიც-კი მართლაც სომეხები არიან და ანუ სომხის კათოლიკეთაგან, რომელნიც სომხის მოდგმას ეკუთვნიან და რომელთა გარდმოსახლება ართვინში 1698—1702 წლებს შეეხება.

ჩვენის მოსაზრების საფუძვლად ჩვენ ვიხმარებთ იმ გარდმოცემებსაც, რაც ქართველ კათოლიკეებში დარჩენილა და ეს დანარჩენი ამბები მათში სხვა დი სხვა მოხუცებულთაც კარგათ იცნიან, ესენი თამამად ლაპარაკობენ, რომ ჩვენ, ადრე ქართველ კათოლიკეთ ვიწოდებოდითო. ნელ-ნელა, ასეთ მოხუცებულთა რიცხვიც ისპობა. ყველა ამავების სახსრად ჩვენ ხელთ გვრჩება ის ცნობები, რაც აქამდის მოვიპოვეთ და ანუ ის მოსაზრებანი, რაც პ. იეზოვმა წარმოსთქვა ძველ ართვინის მცხოვრებთ ქართველ კათოლიკეთა გადაგვარების შესახებ. დღეს ართვინში, ქართული ენა მცირედ არსებობს, იქაურს მოხელეებში, აქარიდგან და სხვა კუთხიდან მოსულ ქართველ მაჰმადიანებში, სადაც ქართული ენა დღემდე არ ამოვარდნილა. ესენი ლაპარაკობენ ართვინში ყოფნის დროს, მოგზაურობის, ეპქრობის და ან სამსახურის დროს.

დღეინდელი პეტრე ჰავლეს ეკკლესიის საძირკვლის ჩაყრა ეკუთვნის XIII საუკუნის დამდეგს, მართლმადიდებლობიდან კათოლიკობაზე გარდასვლა XV საუკუნიდამ. სრულიად შემუსვრა ეკუთვნის 1465 წ., მცირედ განახლება და დაფარვა 1480 წელს. სიძველის გამო განახლებულ და გავერცელებულ იქმნა 1650 წლებში, რასაც რომილმაც დახმარებია. შემდგომ ამისა, ამ ეკკლესიის არსებობა გაგრძელდა და 1830 წელში კვალად იქმნა შეკეთებული. ეკკლესიას აქვს ათი საყენი სიგრძე, რვა საყენი სიგანე; სიმაღლეც სა-

კმარისი. წინ კარის შესავალთან არის ოთხი ბურჯი და მასზედ გადაყვანილია თალი ეკლესიის კედლამდე, ეკლესიას შიგ თვითო მხარეს სამსამი სვეტი აქვს, შიგ მორთულია საკმარისად მდიდრათ და ბევრი ძველი საეკლესიო ნივთებიც აქვს. იგი საეპისკოპოზო ეკლესიად ითვლება, უკანასკნელ ეპისკოპოზათ აქ იყო ეპისკოპოზი ზაქარიანი, ქართველ კათოლიკეთ შთამომავალი. თბილისში იყო, კათოლიკეების ეკლესიაში სწირა. სადაც აღიარა ქადაგებაში, რომ ართვინის კათოლიკენი ქართველთ შთამომავალნი ვართ, ჩვენც წინაპარნი ქართველები იყვნენო, ამის ქადაგება, უეჭველია ბევრს უნდა ახსოვდეს კარხად. ეს ეპისკოპოზი თბილისიდან რომ დაბრუნდა ართვინს, გზაში ავად გახდა და ართვინში მისვლის უმალ გარდაიცვალა, დასაფლავებულია ამავე ეკლესიაში, ამისს საფლავს არაფერი ქვა აძევს და არც არა სხვა წარწერა მოიპოვება რამე.

ამ ეპისკოპოზმა აქ კარგა ხანს იმსახურა და მასთან მეტად ჩინებულადაც, გვარიანად. ზაქარიანზე წინეთ ეკლესიაში მხოლოდ ორი სხვა ეპისკოპოსნი ყოფილან. მეტი არა, წინეთ წინამძღვარნი მჯდარან და ზაქარიანის სიკვდილით მოისპო აქ ეპისკოპოზის რიცხვი. ეკლესიის გალავანი საესეა მიცვალებულთა საფლავებით, გალავანში რომ გაიაროთ, ერთ ბეწო თავისუფალ ალაგს ვერ ჰპოვებთ, მთლად საფლავის ქვებით არის საესე. ერთი ქვა მეორეს გვერდზედ ისეა დადებული, თითქოს ეკლესიის გალავანი ამ სასაფლავოს ქვებით მოუკირწყლავთო, მაგრამ ამ შეხედულებას ქვების წარწერა არღვევს. აქედგან სჩანს, რომ ძველად, ართვინის კათოლიკეებში, ეკლესიის გვერდით დასაფლავება ძრიელ ყოფილა მიღებული და მასთან ერთობ ძვირათაც ფასებულა. ამის შესახებ ართვინელებს ვკითხე მე. მათ სთქვეს: „რომ ეს მიცვალებულნი ასე ახლო, ერთი მეორეზედ მიტომ არის დასაფლავებული, რადგანაც ოსმალთა ფლობელობის დროს, ჩვენ აქ სასაფლავოს ადგილს ძრიელ ძვირად გვაძლევდენ, თითქმის არც-კი გვიშვებდენ, რომ თავისუფლად დაგვესაფ-

ლავებინა, ამიტომ აქ ეკლესიის გალავანში ასე ახლო ვასა-
ფლავებდით. ისიც უნდა გითხრათ, რომ თითო ქვის ქვეშ,
არამც თუ ერთი მიცვალებულია დასაფლავებული, არამედ
რამდენიმე, საფლავებს ვსთხრიდით და ერთს მეორეზედ ვმარ-
ხავდით, ვინ იცის, აქ თითო საფლავში ორი და სამი მიც-
ვალებულია დასაფლავებული და არა ერთი. დღეს-კი მად-
ლობა ღმერთს, ასე აღარ ვართ, თავისუფალი სასაფლავო
გვაქვს..

მღვთის მშობლის მიმინების ეკლესია (ზოზდოკს). მო-
გეხსენებათ, რომ ძველად საქართველოს ერი მრავალნაირად
იყო აზვეწილ დახვეწილი, მისს მცხოვრებთ მკვიდრნი ხშირად
აქეთ იქით მიემგზავრებოდნენ და ხან უცხო სახელმწიფოშიაც.
ქართველთ ძველადვე დაინახეს სასარგებლო კუთხეთ ქ. მო-
ზდოკი, რომელიც რუსეთის სამფლობელოთ ითვლებოდა.
აქ ძველად თავი მოიკრიბეს თვით ქართველთ კათოლიკეთაც,
მართლმადიდებელთ რიცხვი ხომ ერთობ დიდი იყო და ამას-
თან გრიგორიანის სარწმუნოების მექონი ქართველნიც მრავ-
ლად იყვნენ. ქართველ კათოლიკეთ რიცხვი XVIII საუკუ-
ნეში იმოდენი იყო, რომ მათთვის კათოლიკის ეკლესიაც
საჭირო შეიქმნა. აქ კათოლიკეთ ეკლესია ძველადგანვე
დაუარსებიათ, ხოლო იგი პატარა ეკლესია ყოფილა, შემ-
დეგ 1873 წ., აქ ეს პატარა ეკლესია სხვაფერ აღუგ-ათ.

კათოლიკეთა რიცხვი ძველადგანვე აქ ლათინის წესზედ
მდგარან. ყველანი ქართველ გვარისანი ყოფილან. ქართვე-
ლებში მოიპოვებიან თვით აზნაურისშვილებიც და თავადი-
შვილების გვარიც, მაგალითებრ მხეიძეების გვარის წევრთა.
თავადიშვილები დღესაც სცხოვრებენ აქ. ამათ გარდა ქართ-
ველთ გვართაჲანი არიან მაისურაძენი, მამულაშვილი, საყვა-
რელიძენი და მრავალიც სხვანი ქართველ გვარის კათოლი-
კენი. თუმც ისიც უნდა ითქვას, რომ ამ ქართველ კათოლიკე-

თა უმრავლესობას დედა-ენა დავიწყებული აქვსთ და იგინი სომხურს და სხვა ენებზედ საუბრობენ, ესეც საკვირველი ნარუქია ქართველის კაცის მცონარეობისა. სანატრელი-კია, რომ მოზღოკის ქართველ კათოლიკეთ შორის დედა-ენამ ფეხი აიდგას, ფრთები შეისხას. დავსძენთ, რომ მოზღოკს გარდა, ქართველ გვარის კათოლიკენი და ნამეტურ მართლ მაღიდებელნი. ამ კუთხისკენ სხვა ქალაქებშიაც სცხოვრებენ, რომელნიც ძველად გასულან საქართველოდგან და იქ დასახლებულან, მაგრამ ყველა მათ ქართული ენა კი დაუკარგავსთ, სომხურს გარდა აქ ქართველთა ქართველობის არავის რა ეტყობა. ყველგან ქართველობა აქეთ აშკარა რიცხვითაც მცირდება. ძველად-კი მოზღოკს ქართველთ კათოლიკეთ რიცხვი 300 კომლზედ მეტი იყო, უმეტეს ნაწილი რუსეთის ქალაქებისაკენ განბნეულან XIX საუკუნის დამდეგიდამ.

მოზღოკში ქართველთ გარდმოსახლება ეკუთვნის XVIII საუკ. შემდეგიდამ, ზოგნი ვახტანგ მეფის თანხლებულთაგანი დასახლდნენ აქ და მეფეს რუსეთში აღარ გაჰყვნენ. ზოგნი გადასახლდნენ კახეთიდან და ქართლიდან 1733 წ. ზოგნი 1760 წლების შემდეგ, ზოგნიც 1795 წ. ამ წელს ანანურიდგან მოვიდნენ. იქ XIX საუკუნეში გადასახლდნენ რაჭიდგანაც, ხოლო ესენი სად დასახლდნენ, ამის ჩვენ არა ვიცით რა, ის კი ვიცით, რომ ზოგნი ამათგანი მოზღოკს მოვიდნენ და აქ დასახლდნენ. რაჭიდგან და იმერეთიდან 1878 წლებშიაც გადასახლდნენ იქ. გარდა ასეთის გარდასახლებისა საქართველოს კუთხეებიდგან ყოველს თვეს და წელს მირბოდენ მებატონეთაგან დევნილნი ყმანი და მოზღოკს იკრეფდენ თავს, იქ სახლობდნენ, რადგანაც საქართველოს მოსამზღვრეთ რუსეთის უახლოეს ქალაქს მოზღოკი შეადგენდა. გარდა ამისა, საქართველოს სამეფოს პირთა უპირველეს რუსეთის სამფლობელო აღგილთა ეს ქალაქი ითვლებოდა, უოველი ქართველი მოგზაური თითქმის აქ უნდა მოსულიყო, აქ უნდა მოესაქმიანა, აქ უნდა ენახა რუსეთის მოწინავე მოხელე პირი, რაც შეეხება ქართველ კათოლიკობას, ესენიც ზემოხსენებულ

დროს არიან გარდასახლებულნი, ზოგნი აქ დაკავშირებულან კათოლიკობას, ზოგნი გასომხებულან კიდეც, უფრო მრავალნი კი გასომხებულან დროთა მიმდინარეობის მეოხებით და ეკლესიის საეროს წესით. ამათ შესახებ წერილი დაიბეჭდა „ცნობის ფურცელში“, დამწერი პატრი გაბრიელ ასლანიშვილი სწერს, რომ მოზდოკის კათოლიკენი შთამამავლობით ქართველები არიანო.

ზეტრე ჰაფლეს ეკლესია თბილისში. ეს ეკლესია აღშენებული არის 1877 წ. ლათინის წესზედ. აღსაშენებლად ფული შეკრებილ იქმნა საზოგადოთ და ნამეტურ საკმარისად შესწირეს თბილისის მოქალაქეთ ქართველ კათოლიკებმა. თითქმის მთელი ეკლესია ამათგან აღშენდა, მაშინ აქ პოლონელების რიცხვი ძირელ მცირე იყო. ალაგი, შენობა და სხვა შრომა სულ ქართველ კათოლიკებს ეკუთვნისთ. ეს ეკლესია თბილისში კათოლიკების მეორე ეკლესიათ ითვლება, აქ უმეტეს დადიან დღეს პოლონელები და უცხოელნი. ქართველ და სომეხ კათოლიკის მრევლიც მრავლად ჰყავს. ამ ეკლესიის აღშენების შემდეგ შუა ბაზრის ძველი ეკლესია ქართველთ საკუთრებათ დაშთა. კავკასიის ვიზიტატორები ამ ახალს ეკლესიაში მსახურებენ და განაგებენ. დღევანდელ თფილისის პოლონელებს ეს ეკლესია თავიანთ საკუთრებათ მიაჩნიათ, იგი თავიანთ აღშენებულათ ჰგონიათ.

ეკლესია ვრცელია, გაკეთებულია ქართულის აგურით. შიგ შემკობილია სხვა და სხვა ხატებით და სხვანი. იშვიათის რამ მხატვრობისა შიგ არაფერი მოიპოვება, ეკლესიის გაღაფანი აღაშენა ქართველ კათოლიკემ ჯიმშერაშვილმა, რომელ რკინის ქვითკირის გაღაფანს კარზე შემდეგი ქართული წარწერა აქვს: „გაღაფნი ესე აღკებულ არს 1891 წელსა წარსაგებელითა მიხეილ, ჰაფლე, ნიკოლოზ და დედისა მათისა მარამ ჯამშერაშვილისთა. საუენო სახსენებელად ქრისტეს მოყვარე შემწირველი-

სა მამისა და მეუღლისა ივანე ზეტრეს ძე ჯიმშეროვისა“ შემდეგ ამი
სა არს ეს ლათინური წარწერა Joanne vivas in Domino P.: XSI

ბათუმის ქველა ეკლესია. ბათუმში, კათოლიკეთ ეკ-
კლესია, ძველადგანვე არსებობდა, იგი სომეხთ კათოლიკეთ
ეკლესიათ ირიცხებოდა და ექვემდებარებოდა ართვინის კა-
თოლიკეთ სასულიერო გამგეობას. ბათუმში, ქართველთ კა-
თოლიკეთ რიცხვი ძველადგანვე იყო, აქ ხშირად მესხელ,
ჯავახელ კათოლიკენიც გადმოდიოდნენ სავაქროთ და საც-
ხოვრებლათ. ყველა ესენი სომეხ კათოლიკეთ ირიცხებოდნენ
და მიტომ იგინი სომეხ კათოლიკეთა ეკკლესიაშიაც დაიარე-
ბოდნენ. ზუღმივ იქ ცხოვრებამ და აღებ-მიცემამ იგინი სო-
მეხ კათოლიკებთან ისე დააკავშირა და ისე დაახლოვა, რომ
უკანასკნელ მათ ქართული ენაც დაკარგეს და მთლად გასო-
მბდნენ. ბათუმის კათოლიკეთ ეკკლესია მცირედ განაახლეს
1860 წ. შემდგომ ამისა, აქ კათოლიკობამ ისე იმრავლა, ისე
წავიდა წინ, რომ მათ ეს მცირე ეკკლესია ფართოდ განაახ-
ლეს, ღღეს ეს ეკკლესია სომეხ კათოლიკეთა საკუთრებათ
ითვისება და მასში წირვა ღოცეაც სომხურათ სწარმოებს..
ერთ ხნობით-კი ქართველ კათოლიკენიც აქ დადიოდნენ სა-
ლოცავათ. ეკკლესია ქვიტკირის არის, მაგრათ ნაშენი, სიგ-
ძე 10 საფენი აქვს, სიგანე 6 საფენი და ამდენივე სიმაღლე.
სომეხ კათოლიკეთა რიცხვის კვალობაზე იგი საკმარისია, მა-
გარი ქვის შენობა არს, შინაგან მორთულია შესაფერად. ღღეს
მღვდლათ ირიცხება ართვინელ მოძღვარი პუჩინიანი, ქა-
რთველ გვარის შთამომავალი. ეკკლესია აღშენებულ არს სო-
მეხთ კათოლიკეთა ფულით და სხვა ტომის ერთა შემოწირუე-
ლებითაც.

ტრაპიზონის ეკკლესია. ტრაპიზონს ლათინის პატრებს
ეკკლესია ძველადგანვე ჰქონდათ. საქართველოს გარეშე, პი-

რველი მათი რეზიდენცია ტრაპიზონს იყო, XVIII საუკ. ტრაპიზონში ქართველ კათოლიკენი სცხოვრებდნენ. აქ ამათ თავი მოიკრიბეს ოსმალეთის საქართველოს დაბა, ქალაქ და სოფლებიდან. ესენი უმეტესად ვაჭრობას მისდევდნენ. ტრაპიზონის კათოლიკეთ ეკკლესიაში ბევრი ცნობები უნდა იყოს დატოვებული საქართველოს შესახებ. 1880 წლებში, ტრაპიზონში მყოფ საფრანგეთის ვიცე კონსულმა მარენგომ საქართველო ასწერა, რომელიც „მისიონ კათოლიკში“ დაიბეჭდა. იგი სწერს, რომ ამ აღწერის ცნობები მე სხვა და სხვა კათოლიკის მოგზაურ ბერების ნაწერებიდან გამოვკრიბეო. პატრებს საქართველოდამ დიდი ძალი მასალები გაუტანიათ 1755 წ. და 1815 წ. როცა ესენი განდევნილ იქმნენ. ეხლა ხანაც გვაუწყებს ტრაპიზონიდან მოსულთ ქართველთ კათოლიკეთა, რომ ტრაპიზონის კათოლიკების ეკკლესიაში ბევრი რამ ცნობებია დატოვებული საქართველოს შესახებ, ცნობები პატრებს გადაუტანიათ საქართველოდამ დევნულების დროსაო, მასალები ნაწერია ლათინურს ენაზედ, იტალიურს, ფრანგულს, ქართულს და თათრულზედაცაო.

დღეს, ტრაპიზონს ქართველ კათოლიკეთაგან აღარავინ არის დაშთენილი, ემათა ვითარებამ ჩაყლაპა. ტრაპიზონს ლათინის წესის ეკკლესიის გარდა სომეხ კათოლიკების ეკკლესიაც არის, რომელსაც ლაზარისტები განაგებენო. სხვა რამ ცნობები ჩვენ არა გვაქვს რა. ის კი ვიცით კარგად, რომ ძველად, კათოლიკის მღვდლები ლაზისტანშიაც ავრცელებდნენ კათოლიკის სარწმუნეობას. ბევრს ლაზს მიუღია კათოლიკობა, ამის ამბები თვით ლაზებშიაც არის დაშთენილი გარდმოცემით, რომ ძველად ლაზები გათათრებას გარდა, კათოლიკობასაც უკავშირდებოდნენო. XVIII საუკუნის ნახევარს, ლაზისტანში კათოლიკ ლაზთა რიცხვი საკმარისი უოფილა. მერმე ყველა ამ ლაზთა კათოლიკებს ტრაპიზონში მოუყრებიათ თავი, იქ უცხოვრიათ ერთობის გამო, შემდეგი აქაც შემცირებულან და გაქირების გამო აქეთ იქით გადახვეწილან ოსმალეთის სამფლობელოს ქრისტიან ქალაქ-

ბში, ისიც ხომ ვიცით კათგათ, რომ კათოლიკობა თვით ჩხალის ხეობის ლაზებშიაც კი გავრცელებულა ერთ დროს. ვიტყვით, რომ ლაზებს გარდა, ძველად კათოლიკობა ოსებშიც კი გაუვრცელებიათ ლათინის პატრებს და ჩერქეზებში კათოლიკობა ისე გამრავლებული ყოფილა, რომ XVIII საუკუნეში, იქ კათოლიკის არქიეპისკოპოზიც მჯდარა, (ნახეთ ისარლოვის ნაწერები).

აქ თუ ასე იყო კათოლიკობა მოფენილი, აბა ლაზისტანზედ ექვი რაღათ შეგვიძლიან ვიქონიოთ, როცა ლაზისტანი კათოლიკის ძრიელ მისიასთან ზედ იყო მიკედლებული.

მღვთის მშობლის მაძინებას ეკვლეხათ (თფ. მაზ. დ. ახბულახს). ახბულახს ძველად სხვა სახელი ერქვა, რასაკვირველია ქართული. ეს სახელი მას დაერქვა XVII საუკუნის ნახევარს, იგი თათრული სახელია. დღეს ამ დაბას რუსულად „ბელი-კლუჩი“ ეწოდება. ახბულახის ქართულს სახელს არც ვახუშტი ახსენებს, სჩანს მის დროს ქართული სახელი დაკარგული ყოფილა, თორემ ვახუშტი ქართულ სახელს მოუხსენებულს არ დასტოვებდა. ახბულახი სძევს საქართველოს სამხრეთ კუთხისაკენ, ანუ სამშვილდეს. ხსენებულს კუთხეში, ძველადგანვე ქართველი ტომის ხალხი ესახლა, აქ ქართველთ რიცხვი იმოდენი იყო, რომ მათვის არსებობდა სამი საეპისკოპოსო კათედრა. დღეს კი ამოდოლა კუთხეში სულ 25 სოფელილა არსებობს. ბორჩალოს მაზრაში ქართველნი მარტოდ ამ სოფლებში სცხოვრებენ. ასე მოისპოაქ ქართველთ რიცხვი, ქართველო ხსენება.

ხსენებულ კუთხეში ქართველთ მოსპობის მიზეზი ბევრ ნაირია და უპირველესად კი ისიც უნდა მივიღოთ, რომ შაჰ-აბაზმა კახელებთან ერთად ამ კუთხის ქართველნიც სპარსეთში გადაასახლა, ამათ ალაგას თათრები და სომხები დაასახლეს, ერთი საუკუნის განმავლობაში აქ ქართველი ტომის

კვალი სრულიად მოისპო. ხალხის ცხოვრების სამახსოვროდ აქეთ დაშთა მხოლოდ სხვა და სხვა ტაძრები და ზოგიც სხვა რამ ნაშთები. რაც შეეხება ქართველთ მებატონე მემამულეთა ეს კი ხელ შეუხებლად დარჩა, ე. ი ქართველების საკუთრებათ. დღეს, ბორჩალოს მაზრას, ანუ სამხრეთ საქართველოში სცხოვრებენ ქართველები, სომხები, თათრები, სექტანტები, და კათოლიკები. მემამულეთა შორის, ალგეთის ხეობაზედ, სოფ. არაშენდას, ცნობილნი არიან ქართველ მემამულეთ შორის, ქართველ გვარისავე კათოლიკენი ისარლის შვილები, სამცხე საათაბაგოს ცნობილ აზნაურის ხურსიდის შთამომავალნი.

მეცხრამეტე საუკუნის შემდეგიდამ, როგორც მთელს კავკასიაში, ისევე კერძოთ საქართველოში, ქრისტიანობის დროშის ქვეშ გამრავლება იწყეს კათოლიკებმაც. კათოლიკეთ რიცხვმა თვალ საჩინოდ იწყო გამრავლება ბორჩალოს მაზრაში და ახბულახს. აღგილობრივ კათოლიკეთ გარეშე თვით სამხედრო ჯარის კაცთა შორისაც იწყეს გამრავლება. მხოლო სამწუხაროდ აქეთ კათოლიკობას თავ-თავის ალაგას არ ჰქონდათ შესაფერი ეკლესიები. ასეთი ნაკლი მეტად დიდათ ეტყობოდა ახბულახს და მის მკვიდრთ მცხოვრებთ კათოლიკებს- ამ გარემოებას დიდი ყურადღება მიაქცია ზემოდ დასახელებულ ისარლიშვილის გვარის წევრმა იაკობ პეტრეს ძე ისარლოვმა, ამან დაიწყო შრომა, ცდა და ზოგი ერთ კეთილ პირთა დახმარებით ახბულახში ალაგო მღვთის მშობლის მიძინების სახელზედ შესაფერი ეკლესია.

ეკლესია აღშენებულია ალგეთის თლილის ქვით, მშენენივრად, კარგად და მკვიდრად. ეკლესიას აქვს 20 არშინი სიგძე, 10 არშინი სიგანე და 12 არშინი სიმაღლე. ეკლესია შემკულია საეკლესიო სხვა და სხვა ნივთებით და საეკლესიო მოწყობილობით. აქვს აგრეთვე რამდენიმე ოქროს ნივთები, მაგალითებრ: ძვირფასად ნაკეთი ბარძიმები. ერთი ბარძიმი შეუწირავს გრაფს სუმარკოვს, მეორე ბარძიმი შეუ-

წირავს დონ დიმიტრი თუმანიშვილს, ოქროსი, კარგად შე-
მუღი, პიზონებით. ბარძიმს აქვს გარშემო შემწირველის
გვარი და სახელის მომხსენებელი წარწერა, ამას გარდა სხვა
ნივთებიც არის დაშთენილი, ეკკლესია შესაფერად შემკულია
როგორც გარეგან, ისევე შინაგან.

უნდა მოგახსენოთ, რომ როგორც ამ ეკკლესიის შენე-
ბის დამწყობ მეთაური იაკობ პეტრეს ძე ისარლოვი, ისევე
დონ დიმიტრი თუმანოვი თავის დროის კვლად შესანიშნავ
მოღვაწეთ ითვლებიან ქართველთ წინაშე. ამიტომ ამათ მო-
ქმედების ხსოვნას ყოველთვის ავნიშნავთ. ამათი ამაგი არას
დროს არ იქნება დაკარგული. ეკკლესია ახბულახში მცხოვ-
რებთ კათოლიკეთ კვალობაზედ საკმარისის ზომისა არს. ასე-
თი ეკკლესია ბევრს ალაგას თვით ქალაქებშიაც იშვიათია.
სამხრეთ საქართველოში, კათოლიკეთ შორის, ეს პირველი
სამაგალითო ეკკლესია არის. ეკკლესიის კარის შესავალს
ზემოთ, ერთს ქვაზედ მოიპოვება შემდეგი ლათინური და
ქართული წარწერა: Ecclesia Assuptionis B. M. V. Edificata 1892.

„ეკკლესია მიძინების წმინდის ქალწულის მარიამისა. აღშენდა
1892 წ.“ ეს გახლავთ ლათინურის თარგმანი. შემდეგ ამის
მოიპოვება ეს ქართული წარწერა, რომელიც მოწმობს და
მოიხსენებს აღმშენებელთ ცნობას.

„შეწევნითა მღვთისათა აღშენდა ესე ღვთის მშობლის მიძინე-
ბის ეკკლესია სამცხე-საათაბაგოს აზნაურის იაკობ პეტრეს ძე ხურ-
სიძის ისარლოვისაგან და სხვათა კეთილ მორწმუნეთა ქრისტიანეთა
დახმარებით. საუკუნო იუთს ხსენება მათი წელსა 1892“. ამ წარ-
წერილად სჩანს, რომ ახბულახის კათოლიკეთ ეკკლესიის აღშენე-
ბის ზრუნვა იაკობ პეტრეს ძე ისარლოვს უკისრნია და უთაოს-
ნებია, ხოლო ამ საქმის შესრულებისათვის სხვებსაც თავიანთ
შეძლების და გვარად ადამიანური დახმარებაც აღმოუჩენიათ,
რომელსაც თვითონ აღმშენებელის მიერ გაკეთებული წარ-
წერაც მოწმობს.

ჯგერო ამაღლებას საყდარი და თფაღისის კათოლიკეთა სასაფლაო. ქართველ მეფეების დროს, ქართველ გვარის კათოლიკენი თფილისში უმეტესად სცხოვრებდნენ გვარის მამის ზემოთ, სოლოლაკის შეყოლებით და თვით სოლოლაკზედაც, გვარის მამის მახლობლათვე იყო ამათი ხარების ეკლესია. ზემოხსენებულ ადგილებს გარდა ქართველ კათოლიკებმა დასახლება იწყეს თფილისის იმ კუთხისაკენ, სადაც დღეს შუა ზაზრის ეკლესიაა არსებობს. როგორც შუაგულ თფილისის ისევე განაპირა სოლოლაკისკენ კათოლიკენი ძველადგანვე სცხოვრებდნენ. XVIII საუკუნეში, როცა ევროპილამ საბა ორბელიანი საქართველოში დაბრუნდა, თფილისში ქართველი სამღვდელოება ჩაქვავებას უპირებდა. ამიტომ საბა ორბელიანი საბურთალოდგან სოლოლაკზედ წავიდა და იქ მცხოვრებ ერთს ქართველ კათოლიკეთა ოჯახში შეათარა თავი. ამ ოჯახის ნათლია იყო და ნათლის დედა ელენე დიდს ზეარველობას უწევდა. სოლოლაკზედ რამდენიმე ოჯახი სცხოვრებდა ასეთ ხელოსან და მოქალაქე ქართველ კათოლიკეთა.

ძველ ქართველ კათოლიკეთ ცხოვრებთ შესახებ თუმცა ბევრი არაფერი ვიცით, მაგრამ ის კი სჩანს, რომ სოლოლაკის განაპირას ქართველ კათოლიკენი მიტომ მისდევდნენ ცხოვრებას, რადგანაც მათ უფრო ქართველთა და სომეხთაგან შორს ყოფნა სურდათ, მშვიდობიანი, მყუდრო ცხოვრება. ასეთ გარემოებას ითხოვდა თვით კათოლიკეთა სასაფლაოს თავისუფალი მდგომარეობაც, რადგანაც საფლავებიც კი ეძლეოდნენ ხშირად დევნას და ქცევანგრევას. ეკლესიას გარეშე ჩვენ არც ის ვიცით, თუ კათოლიკეთ სასაფლაო თფილისში ძველად საით არსებობდა. ჰაზრი არს, რომ სოლოლაკისკენ უნდა ყოფილიყოს. ისიც ვიცით კარგად, რომ თფილისის კათოლიკეთ სასაფლაო დიდს შერყევაში იყო ჩაყარდნილი, ქართველნი და სომეხნი ხშირად სდევნიდნენ, საფლავის ქვებსაც უმტვრევდნენ. მეტად მწარე, უნუგეშო მდგომარეობა იყო იმ დროის ქართველ კათოლიკეთა თფილისში. XVIII

საუკუნის ნახევარს, მეფის ირაკლის გამეფების შემდეგ, თფილისში ხშირად იწყო გადმოსვლა ახალციხის მკვიდრთ ძველ აზნაურისშვილთ ხურსიძე ისარლოვის შთამომავალმა ლუკა ერეკლეს ძე ისარლოვმა. ლუკა ისარლოვი მალე დაუახლოვდა მეფეს, მათში წმინდა კავშირი ძალე აღორძინდა, ასპინძის ომის, ანუ ახალციხის აღებისთვის ბევრი რჩევა და თათბირი ეკუთვნის ლუკა ისარლოვს. მეფე ერეკლეს თითქმის ლუკა ისარლოვი აძლევდა ცნობებს ახალციხეზედ გალაშქრებისას და ომზედ. მეფე ერეკლეს გარდა ლუკა ისარლოვი დაახლოვებით იცნობდა ახალციხის ფაშას, მათ წესებს, თითქმის საიდუმლოებასაც. ამათ გარდა ლუკა ისარლოვი იმერეთის მეფესაც შეგობრობდა, იქაც ხშირად მგზავრობდა, იმერეთის მეფესაც ბევრს რამ საიდუმლო ცნობებს ატყობინებდა. ასეთის ერთგულებით ლუკა ისარლოვმა უპირველესი ალაგი დაიკავა როგორც თფილისში მეფის ირაკლის კარზედ, ისევე იმერეთის სამეფოს წინაშე. უკანასკნელ მან იმ პატივისცემას და ნდობაძღის მიაღწია, რომ იკავებს უპირველეს ადგილს, ზღემა მეფის სანდო პირად და ბოლოს მეფე ერეკლესაგან წარგზავნილი სპარსეთში ელჩად ყოფილი კვდება შაჰის კარზედ.

ლუკა ისარლოვის წინაპარნი სამცხე-საათაბაგოს ძველადგანვე დაუკავშირდნენ კათოლიკის სარწმუნოებას. მათი გვარის წევრნი ძველადგანვე იქმნენ რომისწინაშე სარწმუნოების მხრით. ცნობილნი. ლუკა ისარლოვი როგორც თავის დროის წარჩინებული პირი დიდი მფარველი იყო ქართველ კათოლიკობის როგორც თფილისში, ისევე სამცხე-საათაბაგოს. თფილისის კათოლიკეთ გაქირვებული მდგომარეობა კარგად იცოდა, ამიტომ მან მეფე ერეკლეს თფილისის ქართველ კათოლიკეთა თავისუფალ სასაფლაოდ სოლოლაკზედ ადგილი სთხოვა, მეფემ თხოვნა შეიწყნარა და ადგილი უბოძა, ეს ადგილი დღემდე არსებობს სასაფლაოდ, მხოლოდ იგი საეროდ გაუქმებულია. იქ ეხლა საფლავდებიან რამდენიმე კომლი, ანუ წარჩინებულ გვარის წევრნი ქართველ კათოლიკეთა. ამ ადგილის ჩუქების სიმტკიცისთვის აი როგორი სიგელი უბოძა მეფე ერეკლემ ლუკა ისარლოვს:

ქა-სა უბ, ქრისტესით ჩღვთ წელსა, წყალობითა მღვთისათა და ნებითა და შეწევნითა ქართლისა და კახეთის მეფის ერეკლე მეორის ბრძანებით ებოძათ სიგელი ესე და ადგილი სოლოლაკზედ მდებარე ჩვენს უერთგულეს მსახურს სამცხე-საათაბაგოს აზნაურს ლუკა ერეკლეს ძე ხურსიძე ისარლიშვილს და მომავალთა შვილთა და შვილისშვილთა მათთა საგვარეულო სამარხად. უცვალებელმცა და კაცისკან ხელ შეუხებელ ჰქონს ღმერთმან ესე სიგილი და ადგილი“.

ეს სიგელი დამტკიცებით ებოძათ ლუკა ერეკლეს ძე ისარლოვს და მათს მომავალთა. ბოძების შემდეგ ადგილი დანიშნულ იქმნა სასაფლაოვოდ. მეფისაგან ბოძება 1789 წ. მომხდარა და სასაფლაოვოდ დანიშნა კი 1790 წ. უნდა იქმნეს, რადგანაც 1791 წ. უკვე დასაფლავებულ ქვებთა წარწერანიც სჩანს. ამ სასაფლაოზედ მიცვალებულთ თავისუფლად ასაფლავებდნენ. ადგილის ბოძების და საფლაოვად დანიშვნის შემდეგ ლუკა ისარლოვი მეფისაგან სპარსეთში იქმნა წარგზავნილი, სადაც გარდაიცვალა კიდევ. ამბათ არის დაზოგნილი, რომ ლუკა ისარლოვის გვამი სპარსეთიდან საქართველოში მოასვენეს და სოლოლაკის სასაფლაოზედ დაასაფლავესო. აქვე ასაფლავია ცნობილი ქართველ კათოლიკეთა მანდილოსანი ანნა ისარლოვისა, ცნობილი მანდილოსანი მეფე ერეკლესი, გიორგისა, სოლომონის და სხვათა წინაშეც.

სწორედ ამ სასაფლაოზედ, 1835 წ. პატრმა ფილიპემ გააკეთა ზემოდ დასახელებული ჯვართ ამალღების პატარა საყდარი. საყდარი თავის კვალად ზომიერია, სასაფლაოს შესაფერია. მღვდელ მოქმედებას აქ ხანდისხან ასრულებენ. წელიწადში ერთხელ დღესასწაულიც აქვს. აქვე დასაფლავებულია თვით მაშენებელი ამ საყდრისა პატრი ფილიპე, რომლის საფლავის ქვასაც ქართული და ლათინური წარწერაც აქვს წარწერილი. თვით საყდრის სივრცე შესდგება რამდენიმე საეენისაგან. მშენებელს ალაგას სძევს, სუფთასა და მოხდენილსა.

ბათუმის ქართველ კათოლიკეთა ეკლესია. XVII საუკუნის დასაწყისიდან, ოსმალეთმა მთელი დასავლეთ საქართველო სასტიკის მახვილით დაიმორჩილა. ამ დამორჩილების მეოხებით გაუქმდა და მოისპო ბევრი რამ საგვარტომო არსებობანი ქართველთა. მოისპო წეს-ჩვეულება ქართველთა და მის მაგიერ განწესდა ოსმალთა ჩვეულებანი. მოისპო ეკლესიები და ტაძრები, მის მაგიერ გადღესასწაულდა ისლამი, აწყეს ჯამეების შენება. მოკლე დროის განმავლობაში ქართველთ ხსენება გახდა საგმობ ხსენებად, ამ სამწუხარო გარემოებას ძრიელ ბევრი წარჩინებული ქართველნი ეწინააღმდეგებოდნენ, ესენი თავ-გამოდებით იღვწოდნენ ოსმალთა წინააღმდეგ და არც ერთს მხარეს ჩვენის ცხოვრებისას და საქმეებისას მათ ადვილად არ უთმობდნენ. მთელის ქართველებისათვის დადგა დიდი განკითხვის დღე და ამიტომ ყოველს მამულისშვილს მწარეთ აღადგებდა საქართველოს უბედური მდგომარეობა და ქართველთ დამხობა, გათათრება.

ჩვენი წინაპარნი კარგათ გრძნობდნენ თავიანთ ქვეყნის წამებას და ამიტომაც იყვნენ, რომ იგინი მთელის აზიის მტრებს თავ-გამოდებითაც ებრძოდნენ. ებრძოდნენ გმირულად. მაგრამ ერთი პირი ასის წინაშე რას გააწყობდა, მტრის რიცხვს ვერ სძლევდნენ, სხვათა შველა კი არსაიდან რა უჩნდებოდათ. მალე დადგა ქართველთ გათათრების ხანა და ქართველთა ყოველივე გარდაცვალებას ეძლეოდნენ. ამ გარდაცვალების ანუ გარდაქმნის მეოხებით ძრიელ ბევრი ქართველი ეტანჯა, ბევრი ეწამა, ბევრი იქმნა სასტიკათ გვემუღი და წამებული ქრისტიანობის და საქართველოს გულისთვისაც, მაგრამ ყოველ მათგანს თვით უკანასკელ განწირულების დროსაც კი არ მოსპობიათ მომავლის იმედი, მათ ყოველთვის სწამდათ მომავლის იმედი, დავრდომილ მხარეში კვალად აღდგენა, სასოებდნენ, რომ ჩვენის წამებულის მამების სათლავებზედ კულანდებურად გაიხმაურებს ქრისტიანთ

ქართული ხმა, დაბნელებულს ერში კვალად დაირეკება ქრისტიანობის ნათელ ხმოვანი ზარიო.

ქართველთა გაათავისუფლების დროდგან, ქრისტიანთა გასათავისუფლებლათ, შესაშინებლად და მოსაკლავად შემდეგ ადგილებში იქმნენ თავ-საკვეთ და სახრჩობელა გაკეთებული: ერთი სახრჩობელა გააკეთეს კინტრიშის ხეობაზედ, სადაც ახრჩობდნენ ქრისტიანებს და მით სპობდნენ ვინც კი არ გაათავისუფლებოდა. მეორე სახრჩობელა და თავ-საკვეთი გააკეთეს ბათუმში, სწორედ იმ ადგილისაკენ, სადაც დღეს აღშენდა ბათუმის ქართველ კათოლიკეთა ტაძარი, მესამე სახრჩობელა მარან-დიდთან, მეოთხე ართვინის ახლოს, ხიდთან. ასევე ახალციხის მხარეს, არტაანს, ლივანას, შავშეთს. თითქმის ყველა ადგილებში, სადაც კი ოსმალეთმა ფეხი შესდგა და დაიჭირა. რაც ამ თავსაკვეთელ და სახრჩობელების წინაშე ქართველთა სისხლი დაღვრილა, ყველა მისგან დიდი ტბა შესდგებოდა და აწერა რომ იქმნეს, ვგონებ ოცდა ოთხს ტომში ვერ მოთავსდეს. მისი ანუხსნა ჩვენგან შეუძლებელიც არის, ხოლო იმას კი ვიტყვით, რომ ბათუმიდამ მთელს დასავლეთ-სამხრეთ საქართველოს საზღვრებამდე არ მოიპოვება არც ერთი მტკაველი მიწა, რომ მასზედ ქართველთა წამებულთ სისხლი არ იქმნეს დაღვრილი და ამ სისხლით შეზედილი არ იყოს ჩვენი მიწა მამული, ერთი სიტყვით ამ კუთხის ყოველს გოჯს მიწასაც კი აქვს თავის დიდი მწიშნელობა, იგი მოწამეა ქართველთა ამაღლებისაც და დაცემისაც, იგი ჩამხუტებელია ტანჯულ ქართველთა სისხლისაც და ძვლებისაც. სწორედ ამ ჩვენის სისხლით და ცრემლით გაპოხიერებულს მიწა მამულზედ ითქმის შემდეგი:

„აქ, დაბლა მე ვარ, მის მოწამედ და იქ მაღლა ცა, როგორც ამაღლა საქართველო, როგორც დაეცა“.

პირველ დროის ჩვენი მამები დიდად სასოებდნენ საპატრიარქოებში ქრისტიანობისათვის პყრობილნი და ტანჯულნი, იმედს და სასოებას არ ჰკარგავდნენ და ოსმალთაგან დევნილნი თავიანთ მამა პაპის სიწმინდესაც დიდად უფროთხილდებოდნენ

და ყოველს ძვირფას ნივთს მიწაში ფლავდენ და მარხავდენ, რადგანაც მათ მომავალში ქართველთ აღდგენის იმედიც უტყუარად სწამდათ: იგინი ფიქრობდენ, რომ დრო ცვალებადია, მრისხანე ისლამის ხანა გაივლის, ჩვენი მომავალი თაობა თავის ქეშმარიტს ძალას მოიცავს, საქართველოში, ქართველთ შორის, ქრისტიანობის ხმა კვალად იწყებს გახმაურებას და მაშინ ამ ჩვენგან მიწაში ჩაფლულს სიწმინდესაც მიეცემა მკვდრეთით აღდგენა, სინათლის სხივის მიშუქება. ასე ფიქრობდნენ და მიტომატ მათ თავიანთის ძვირფასის განძეულობის ბევრი რამ მიაბარეს ჩვენის სამშობლო ქვეყნის შავ მიწას. დასავლეთ საქართველოში თქვენ ვერ ნახავთ სადმე რამე კუთხეს, რომ მის მიდამოებში სადმე რამე ძვირფასი ნივთები არ იქმნეს დაკრძალულნი, ამას კაცის ხელი და შრომა უნდა, თორემ ბევრს ალაგას მეტად ძვირფასი ნივთებიც აღმოჩნდება. ამის მაგალითს წარმოადგენს ის გარემოება, რომ შავშეთიდან სხვა ქვეყანაში 60 ფუთი ძველი ნივთები წაიღეს, ისეთი ნივთები, რაც სულ მიწაში თხრის დროს იქმნენ პოვნილნი.

მართლაც განვლო დრო ეამმან, გარემოება შეიცვალა, დასავლეთ საქართველოს ნახევარი ოსმალეთს ჩამოსცილდა და აღმოსავლეთ საქართველოს შეუერთდა, და სადაც ადრე თათრების წინაშე ქართველთ წმინდა გვამები ილახებოდა, სადაც ახრჩობდნენ მათ, თავებს სჭრიდნენ და ქრისტიანობის გულისთვის სტანჯავდნენ. სადაც მრავალ ქართველთ მშობლიური ქვეყნის გოდება, ცრემლი და სისხლი ცასაც კი მოსწვდებოდა და თვინიერ ბარბაროს ოსმალებისაყველას გულს სიღბოს მოჰგვრიდა, დღეს, ასეთ ტანჯულ მამათ საფლავებზედ, ჩვენდა მოულოდნელად ქართველთ ქრისტიანობის ხმის ღაღადებას დასაწყისი მიეცა, დღეს მათს დატანჯულ საფლავებზედ ვხედავთ ქრისტეს მოძღვრების გახმაურებით ზარის რეკას, ქართველთ დატანჯულთ მამათ მიძინებულ საფლავების გასუფთავებას, დამდაბლებულთ ქეშმარიტ ქრისტიანთ ღაღადების აღდგომას.

ჩვენს წამებულს მიმებს ამის სმენა და გაონება უნდა ჰქონდეს, რომ ვამცნიოთ მათ ნატვრის აღსრულება და მათის დამარხული მიმართულების მკვდრეთით აღდგენა, ეს რომ ასე იყოს, მაშინ მათი ძვალნიც კი შეინძრევიან სამარეში სიხარულით და სასოებით. ასე და ამ გვარად, სადაც აქამდე, ორი საუკუნის ჭნამელობაში, ქართველთა დაცემის და სისხლის ღვრის მეტი არა ისმოდა რა. იქ დღეს ლაღადებს ქრისტიანობის დიდი ხმა, რასაც რასაკვირველია, მომავლისათვის უადვილესად მოჰყვება ევროპის ერთა მსგავსად უდიდესი კულტურული განვითარება. უმაღლესი ცივილიზაცია, რომელსაც ქრისტიანობა დიდს გზასა და პატივისცემას ანიჭებს და ისლამი კი სრულიად წინააღმდეგ მიდის ასეთის აღორძინების. ასე მოეწყო ჩვენი საქმე და აქამდე ყოფილთა ქართველთა მაჰმადიანებსაც, ვისაც ისლამის მეოხებით განადირების და უმეტრების მეტი არაფერი ეფინებოდა, იქ მათ დღეს ეფინებათ დიდი სინათლე, დიდი მომავალი, რასაც ხმა-მალა აღვიძებს და ამხნევებს ახლად აღორძინებული ნათელი განვითარების ზარის რეკა.

სწორედ ჩვენის საუბრის უტყუარს ქეშმარიტებას წარმოადგენს დღევანდელი ბათუმის ქართველთა ქათოლიკეთ ეკლესიის აღშენების ისტორია. მის მაშენებელთა განძრახვაც პირდაპირ ამ გვარ მიდრეკილების ნატვრას შეადგენდა თურმე, რაც კი ჩვენ ზემოთ მოვიხსენეთ და ის ნატვრა ჩვენს მამა-პაპის საკუთრებათ ვადვიარეთ. როგორც ძველად, ისევე დღესაც, ჩვენ სამშობლო ქვეყანაში ყოფილან თითო ოროლა ისეთი მამულიშვილები, რომელთაც გულში უაღრესად ჰქონდათ მოზღვაებული რომ ამ დავრდომილს და მიბნედილს ქართველთა კუთხეში რამე საძახსოვრო ნაშთი აღეგოთ, რომ მის მეოხებით დავრდომილს მხარეში ქრისტიანობის და განვითარების რამე დაინერგოს და მის პატივ სადებ სხივებმაც გაიხმაჟრონო. სწორეთ ასეთი გახლავს ჩვენის დროის სამშობლო ქვეყნის შვილი სტეფანე კოსტანტინეს ძე ზუბალაშვილის საქმე, რომელსაც ჩვენის ერის წარმატებისთვის დიდათ

შესტკივა გული და რომელსაც უადრესად ენატრება და სწამს თანამემამულეთა წინ სვლა, განვითარება და მომავლისთვის აღორძინება. ამ ოცი წლის წინეთ, აბა ვინ მოიფიქრებდა, რომ ბათუმში, სადაც ოდესმე ქართველთ სისხლი და ცრემლი იღვროდა ქრისტიანობის და ქვეყნის გულისთვის, იქ, მათ საფლავზედ, ჩვენთ მოსისწრა მუსულმანთა წინაშე, ქართველთ ამოდლოი ტაძარი აღშენდებოდა. ბათუმში, ქართველ მაჰმადიანთ წინაშე ასეთ ქართული ტაძრის გაკეთება ჩვენ ერთობ დიდ საქმედ მიგვაჩნია და უნდა მოგახსენოთ, რომ ეს ისტორიული შესავალიც მიტომ ვუძღვენით მას.

II

აწინდელის ჩვენის ქველ-მოქმედის მამულისშვილის სტეფანე კოსტანტინეს ძე ზუბალაშვილის დედას, აწ განსვენებულ (1894 წ. †) ელისაბედ მიხეილ თუმანიშვილის ასულს, დიდი ნატვრა და წადილი ჰქონია: რომ თუ ვინიცობაა და ჩვენ, ბაქოს ნავთის მრეწველობის საქმე კარგათ წაგვივიდა, მაშინ. საქართველოს რომელიმე კუთხეს ქართველთ კათოლიკეთათვის ეკლესიას აღვაშენებთო. ასეთს საქირო კუთხეთ აღრევ ჰქონიათ დასახულ-შენიშნული დასავლეთ საქართველოს კუთხის ქ. ბათუმში, რომელიც ოსმალთაგან 1878 წ. იქმნა შემოერთებული და რომელ ქალაქიც ძველადგანვე ოსმალთა, ანუ თათრის კუთხეთ იყო წოდებულ-ხმობილი, ქართველთ კათოლიკეთ რიცხვი აქ ისე მრავლობდა, ისე მიდიოდა წინ, რის გამო, მათთვის, აწ თათრის სამფლობელოდ ყოფილის კუთხეში, ეკლესიის აღშენება ისეთი საქმე იქმნებოდა, რომელსაც ვერაფერი დაემჯობინებოდა. ამის აღსრულებას, ანუ აღშენებას აქ პირველად ითხოვდა ქართველთ კათოლიკეთ რიცხვი და მეორე ის გარემოება, რომ მთელს ამ კუთხეში სცხოვრობენ ქართველ მაჰმადიანებიც, რომლის ერთმა ნაწილმა დღემდე მტკიცეთ შეინახა თავისი დედა ენა და მთელს ბათუმის ოლქში ქართულათ ლაპარაკობენ.

უნდა ითქვას, რომ ასეთ ქართველთ განსანათლავად ქართველთ კათოლიკობაში, აზრი აღრიდგანვე დაიბადა. მის უპირველეს მეთაურ მოღვაწეთ აბატი პეტრე ხარისქირაშვილი ითვლება და მის შემდეგ თითო-ოროლა სხვა-და-სხვა პირნიც და უკანასკნელ დროს, ჩვენი ქვეყნის შვილი სტეფანე კოსტანტინეს ძე ზუბალაშვილი, რომელმაც მრავალთ მოღვაწეთა ქადილს ქ. ბათუმს განხორციელება დაუწყო და იქ აღაშენა მშვენიერი თლილი ქვის კარგი, დიდი ეკლესია. ეს ეკლესია თვალია მთელის ბათუმისა და თვალია მთელ იმ ქართველ მაჰმადიანებისაც კი, რომელნიც ამ ქალაქს ახვევიან გარს. ქართველ მაჰმადიანებიც კი დიდის მიმზიდველობით უმზერიან ამ ტაძარს და ყოველი მათგანი განცვიფრებით კითხულობს: თუ ეს ვისი ეკლესია არისო, ან ვისგან შენდებოა!?

ერთხელ, როცა ამ ეკლესიის მაშენებელი, სტეფანე ზუბალაშვილი ბათუმს ბძანდებოდა და ამ ეკლესიის შენობას შინჯავდა, იმ დროს, რაღაც შემთხვევით მისულიყო, აქარის სოფელ კაპნისთაველი ხოჯა მარაგიძე და ეკითხა: თუ ამ ეკლესიას ვისი ფულით აკეთებენო? ცნობა მალე გარდაეცა, რომ აქვე ბძანდება მისი მკეთებელი სტეფანეო. ისლამის ფანატიკი ხოჯა უცბათ მივიდა სტეფანე ზუბალაშვილთან და შეტად წრფელი მადლობა გადაუხადა, რომელ მადლობაც ფანატიკის ხოჯისაგან საოცრად იქმნა მიღებული. ასეთი აქვს გარეგანი სახე ამ ვრცელ ტაძარს და იგი თავის გარეგან შეხედულებით დიდათ იზიდავს არა მარტო ქრისტიანთ ყურადღებას, არამედ ქართველთ მაჰმადიანებსაც კი, რომელთა რიცხვი აქეთ ერთობ დიდია და რომელნიც ამ ტაძარს მუდამ დღე გავლა გამოვლის დროს დიდის სიამოვნებითაც ითვალიერებენ. ისე დღე არ გავა, რომ ჯერეთ ამ დაუმთავრებელს ტაძარში რამდენიმე ქართველთ მაჰმადიანები არ შემოვიდნენ და არ დაუწყონ მზერა დიდის აღტაცებით, აღტაცებულნი შთებიან ნამეტურ სხვა-და-სხვა სურათების ხილვით და მალე სურათების გამოკითხვასაც იწყობენ. მე თვით ვნა-

ხე ჩემის თვალთა ასეთი შემთხვევები: ერთ დღეს, ტაძარში შემოვიდა მოხუცებული ქართველ აქარელ მაჰმადიანი, მას თან შემოყვა ახალგაზრდა შვილი და მთელის ეკლესიის შინაგან მოწყობილება დიდის მოწიწებით გასინჯეს, ხსენებულის ეკლესიის მღვდელს ყოველის ხატის და სურათის ცნობებს დიდის ცნობის მოყვარეობით ჰკითხავდნენ და ყოველს მიგებულს სიტყვას და მცნებასაც დიდის პატივის ცემით ისმენდნენ. აი ასეთი გახლავთ მნიშვნელობა ამ ეკლესიისა და იგი ასე ანათებს და ასხივებს თვით ქართველთა მაჰმადიანთა ფანატიკ გონებაშიაც, სანატრელია ამიტომ, რომ ამ ეკლესიას მცირედ ეროვნული ხასიათი მიეცეს, ზოგიერთ ალაგას ქართულის ასოებით იქმნეს შემკობილი.

ასეთი ვრცელი ეკლესიის გაკეთება ქართველთათვის სამახსოვროდ დაშთება და თან მის აღმშენებელთა ხსენებასაც საპატიო მნიშვნელობა ექმნება საყოველთაოდ. ექმნება მით უფრო, რადგანაც ეს ტაძარი საკათედრო ტაძრათ უნდა ჩითვალოს და თუ ოდესმე კერძოთ საქართველოს და საზოგადოთ კავკასიის კათოლიკეთა კავკასიაში კათოლიკეთ ეპისკოპოსის დასმა ედირსათ, მაშინ ეს ტაძარი კათოლიკეთა ეკლესიათ შორის პირველ ადგილს დაიკერს, უპირატესობა ამას დაეთმობა, რადგანაც მის მსგავსი ეკლესია მთელს კავკასიაში კი არა და რუსეთშიაც იშვიათია.

აქ იშვიათობას ყველა კარგად გრძნობს, მისი მხილველი აღტაცებაში მოდის და სიამოვნებას ეძლევა, რომ ჩვენს დროში სჩადებიან ასეთი პირნიც, რომელნიც ასეთ საქმეთა შეწირულებას არ ერიდებიან. ამისთანა პირებს აქვთ ყველა და აქებენ თვით სახალხო მელექსეებიც. აი ესეც მაგალითი, რომელ ლექსითაც ბ. დ. გაბრუაშვილმა 28 დეკემბერს, 1891 წ. შეამკო როვორც ხსენებული ტაძარი, ისევე მის მაშანებელნი.

ვნახე ტაძარი ღვთაებრივი, ტურფა ქმნილება.
ვით ზეციური, დიდებული, წმინდა გვირგვინი;
ანგელოზთ გუნდთა საკრებულო მშვენიერება
და ამ ქვეყნისა ტანჯულ ერთა მხსნელი, მფარველი!

შმანკობის სადიდებლად წმინდათა წმინდა,
აღუმართიათ მშვენიერი ვით თაიგული,
მისი მხატვრობა დიდებული თვალსა იტაცებს
ისტორიულის სურათებით ტურფად მორთული.

აგერა მარჯენივ, ჩრდილოეთით სად კარებია.
წმინდა ნინო! დიდებულად სდგას ქანდაკება,
და მარცხნივ მხარეს მოციქული კიდე ანდრია,
ხელთა უპყრია ვით უმანკო თვის ქადაგება.

ბრწყინვალე სახით ორივენი სამოციქულოთ,
ივერთა შვილებს მელიდურად გარდასცქერიან,
რომ ხალხთა შორის მოიპოვონ ბედნიერება,
თითქოს განგებას სასოებით ევედრებიან.

მე, მაგონებს მას დრო ნეტარსა, ოდეს შავი ზღვით,
ქართველთ სახსნელად შორის მხრილამ შემოსცურიან,
და მაღლი ზეცის ტანჯულ ერთა გარდასაცემად,
ქეშმარიტებას ქადაგებით გულში უძღვნიან.

მათის მზერითა კმაყოფილი მსწრაფ აღგზნებული,
ხელი უმაღლეს სადიდებლად მოვკიდე კალამს,
ვინც აღაშენა ეს უკვდავი წმინდა ტაძარი,
დიდის დიდებით, მაღლის ნიშნათ მიუძღვნით სალამს.

აქ, მას დაუდგამს დიდებული ძეგლი უკვდავი,
მარად და მარად განუხრწნელი საღალადებლად.
დასაბამილად ცხოვრებისა ეს არს უკვდავი.
ვით ისტორია ხალხთა შორის გულში ექმნებათ“...

უნდა ითქვას, რომ ქართველთა კათოლიკეთა რიცხვიც იმდენად ქ. თფილისს არ მრავლობს, რამდენათაც ბათუმს. მიზეზი ამისა ის გახლავს, რომ მესხეთის, ჯავახეთის და თვით-ოსმალეთის საქართველოს კათოლიკენი ისე არც ერთს შავი-ზღვის ნაპირა ქალაქებში ცხოვრობას არ ელტვიან როგორც ბათუმში. ბათუმი პირველია მათში და იქ ყოველი კათოლიკე სიამოვნებით მიიღტვის. ამ გარემოებას ისიც უფრო აძრღველებს, რადგანაც ბათუმი აქარის გზით მესხეთსა და ჯავახეთთან დაკავშირებულ იქმნა. დღეს, ამ ხსენებულ კუთხის მცხოვრებნი ერთობ აღვილად მგზავრობენ, სადაც ამ 25 წლის წინეთ ხუთკაცსაც კი ვერ შეეძლო თავისუფლად გავლა, იქით, დღეს, თვით ბავშვიც წავა უშიშრათ. ბათუმში, წინეთ, ქართველ კათოლიკენიც იყვნენ, მათ თავიანთი პატარა ეკლესიაც ჰქონდათ, სადაც წირვა-ლოცვა სომხურს ენაზედ სრულდებოდა.

რუსეთის იმპერიისთან ბათუმის დაკავშირების შემდეგ, როგორც ვსთქვით ზემოთაც, ბათუმში მეტად გამრავლდა ქართველ კათოლიკობა, ისე რომ მცირე ხნის განმავლობაში, ქართველ კათოლიკეთ რიცხვი რამდენიმე ათას სულამდე ავიდა, აქაური კათოლიკენა, ანუ დროებით აქეთ-იქიდგან მოსულები, ვაჭრობას ანუ აღებ-მიცემობას მიეცნენ. ასეთ კათოლიკეთ რიცხვი თითქმის ქართველ კათოლიკეთ გვარისაგან შესდგებოდა, ენითაც ქართულად მოლაპარაკე იყვნენ და არიან კიდევაც, ყველა იგინი ეკუთვნოდნენ ლათინის ტიპიკონის საეკლესიო წესებს, რადგანაც მაშინ ბათუმში ლათინის წეს-რიგის ეკლესია არ იყო, ამიტომ ქართველთა კათოლიკენი სომეხ კათოლიკეთა ეკლესიაში დაიარებოდნენ, სომხის კათოლიკის რიგის ღვდელს ემორჩილებოდნენ, თუმცა თავიანთი ცდა ლათინის წეს-რიგის მოძღვრის მოპოვებისათვის კი არა დროს არ მოსპობიათ.

იგინი დიდად მეცადინეობდნენ, რომ ბათუმში თავიანთ საკუთარი მოძღვარი ჰყოლოდათ და ლოცვაც ცალკე მოეხერხებინათ, გინდ ეს სულ უბრალო სახლშიაც კი ყოფილიყო.

რამდენიმე ხნის შემდეგ ამისთვის სასულიერო მთავრობასაც სთხოვეს ლათინის წეს-რიგის მღვდლის განწესება და საეკლესიო სახლის გაკეთების ნებართვა. დრო გადიოდა და სასულიერო მთავრობა თითქმის უყურადღებოდ სტოვებდა ამათ მუდარებას, ცნობა არ მოდიოდა, საქმეს კურნება არ ეძლეოდა, უკანასკნელ, როგორც იქმნა, ბათუმელ ქართველ კათოლიკეთ ეშველათ და მათ მოძღვრათ გამოუგზავნეს პატრიანსელმო მღებრიშვილი. ეს მღვდელი 3 წლის განმავლობაში სომხეთ კათოლიკეთ ეკლესიაში სწირაფდა. ამ გარემოებაში სომხებში ცოტა უკმაყოფილება დაბადა, იგინი კმაყოფილნი არ იყვნენ, რომ მათ ეკლესიაში ლათინურს ენაზედ მღვთის მსახურება სრულდებოდა, მღვდელი ამის მეოხებით დიდ ტანჯვას იტანდა. როგორც სომეხ კათოლიკენი იყვრენ უმადურნი და არა მადრიელნი ლათინის წეს-რიგის მრევლისაგან, ასევე ესენი იყვნენ შეწუხებულნი და ნამეტურ ევროპიელნი.

ამიტომ ევროპიელთ მიმართეს თავიანთ კონსულებს და სთხოვეს, რათა მთავრობის წინაშე ეშუამდგომლათ, რომ ბათუმის ლათინის წეს-რიგის კათოლიკებს თავიანთ წეს-რიგის ეკლესიის აღშენების ნება მისცემოდათ. ევროპის კათოლიკ სარწმუნოების ელჩებმა მიმართეს უმაღლეს მთავრობას, ითხოვეს კათოლიკის ლათინის წეს-რიგის ეკლესიის აღშენება და ამათ 1896 წ. ნებართვაც მიიღეს უმაღლეს მთავრობისაგან ეკლესიის აღშენებისთვის; რამდენიმე ხნის შემდეგ ეკლესიის გეგმაც შეადგინეს და მთარობას ესეც წარუდგინეს, მთავრობამ გეგმაც დაამტკიცა. 1897 წ. 27 იანვრიდან დაიწყეს ფულის კრებაც და ერთ თვეში 1,500 მან. შეკრიბეს, მალე ქალაქსაც სთხოვეს ეკლესიისთვის ადგილი, ქალაქმა დაუთმო 400 საჩენი მიწა, ამას გარდა 200 საჩენიც ფულით იყიდეს და მის მერე კი გადასწყვიტეს ეკლესიის კეთებაც. ამ საქმისთვის მიმართეს სტეფანე კოსტანტინეს ძე ზუბალაშვილსა და დახმარება სთხოვეს; მან ეს დავალება დიდის პატივისცემით მიიღო და აღუთქვა, რომ ჩემის დაუწყყარის დედის სულის მოსახსენებლად მე აღგიშენებთ.

მთლად ეკკლესიასაო და ამისთვის მან 15,000 მან. გადასცა იმ წუთშივე, რომლითაც 1897 წ. აპრილის 12 ჩაიყარა ეკკლესიის საძირკველიც.

მის შემდეგ შენდება ეს ვრცელი ტაძარი და ყოველ ამ ტაძრის გარდასახადს დიდის თავაზით იხდის ჩვენგან უკვე კარგად ცნობილი მამულისშვილი სტეფანე ზუბალოვი. სტეფანე ზუბალოვის ქება და დიდება ჩვენგან მეტი იქმნება, მის კაცთმოყვარეობას და მამულისადმი ჯეროვან პატივისცემას თვით მისი საქმენიც ამტკიცებენ. საკმარისია გაიხსენოს კაცმა ხსენებული ეკკლესიის ნაშთი, თფილისში სახალხო თეატრის შენობა და მასთან სხვა მეტად მრავალი უთვალავი საქმენი და მით დარწმუნდებიან ნათლათ ჩვენგან მოთხრობილს ქეშმარიტებაზედ, ჩვენს დროში იშვიათია ისეთი პირების პოვნა და ისიც ჩვენში, ქართველებში, ამიტომ მე ვუწოდებ მას, როგორც მეტად მაღალ თვისების ადამიანს.

როგორც ვსთქვით, ბათუმის ქართველ კათოლიკეთ ეკკლესია არის თვალი მთელის ბათუმისა. იგი ცხოველის მყოფელის მიმხვედრეობით უნდა ასულდგმულებდეს ყოველ ქართველ კათოლიკეთ გვაროვნულს ცნობებს. ეკკლესიის ადგილი არის საკმარისად მშვენიერს ალაგას, თითქმის ბათუმის შუაგულად გახდება ოდესმე, რადგანაც მის დასავლით და სამხრით დიდი ძალი სახლები შენდება, მასთან ერთად ახლოა რკინის გზის სადგური, ქარაველთა და ბერძენთა სკოლები და მასთან სხვა ღირს შესანიშნავი სახლები და დაწესებულებანიც. ბათუმის აღწერაში ეს ტაძარი დაიქვრს უპირატესადგილს არა მარტოდ ეკკლესიის ნაშენობით, არამედ ხელოვნურის და მხატვრულის შემკობილებითაც. ეკკლესიას ფართო ადგილი უაფია, გალავანიც საკმარისი დიდი აქვს. ეკკლესია მთლად ნაშენია ბიტონით და ქუთაისის წითელის და ყვითელის ქვით. საძირკველის ნიადაგი კარგა ძირიდან არს გამაგრებული ცემენტის ნალმებით. მერე ზემოდან გადატანილია ეკკლესიის იატაკი, ცემენტითვე, იატაკს თავთავის ალაგას აქვს შესანიშნავი ცემენტისავე სვეტები, ანუ ბო-

ძები, რაზედაც მჭიდროდ დამყარებულია მთელი ტაძრის სიმაგრე.

ეკლესია აღგებულია გოტიკურ-რომაულის წესით. ესეც კარგი, საკმარისი მაგალითია ჩვენს ქვეყანაში, გოტიკურ-რომაულ სტილით შენებას სრულ იშვიათად მისდევენ, უფროს ბიზანტიის სტილით აკეთებენ. ეკლესიას სიგძე აქვს 16 საენი, სიგანე—11 საენი, სიმაღლე ძირიდან—21 საენი, ე. ი. გუმბათამდე. ძირს, მიწიდან იატაკამდე ორი საენის სიმაღლეზეა აყვანილი კედლები, მასზედ დაიწყება იატაკი. ეკლესიას აქვს მარჯვნივ და მარცხნივ შემდეგი სანათურები: ოთხი სანათური ერთ მხარეს, ოთხი მეორეს, ტრაპეზის გასწვრივ კედლებშიაც მარჯვნივ და მარცხნივ აქვს კარგი ორი დიდი სანათური. ყველა ეს სანათურები ეკლესიას შინაგან ზოშიერის სინათლით მოსვენ. სანათურებს აქვსთ თავიანთ შესაფერი სიგძე-სიგანე. ეკლესიის კარის ბჭეს მისავალი აქვს სამ კუთხედ, ე. ი. ეკლესიის წინა კედელს მთლად საზღვრას გარემო კედლის კუთხებამდის და ამ ასავალსკიბეს სამი კარი აქვს შესავალი, ერთი შუაში და ორი მარჯვნივ და მარცხნივ.

ეკლესიას ქვედა ანუ მიწის ნიადაგის სიმაღლიდან აყვანილს კედლებსაც კი აქვსთ თავის შესაფერი სანათურები, რომელნიც შესაფერად ანათებენ ძირსაც, აქვე მოთავსებულია ელექტრონის განათების მანქანები, რომელნიც თავისუფლად მოძრაობენ, ეს ძირის ნიადაგი თითქმის ამ საელექტრო მანქანათა დასადგმელათ არის მომზადებული, თუმცა კეთების დროს ამის ფიქრი არავის ჰქონია. გარეგან ეკლესია ნაშენია თლილის ქვით და ცემენტით. ყოველი კარის და იატაკის ფაიები აყვანილია წითელის ქვით, ასევე აყვანილია გოტიკურ-რომაულ წესით გაკეთებულ გუმბათის სვეტები, ფაიები და გუმბათებისათვის შესამკობელი ადგილები და სიმაღლენი.

საკურთხეველის უკან, ეკლესიის კედელს აქვს ერთი შესავალი, საიდანაც ეკლესიაში მოვა მწირველი მღვდელი. შესავალს აქვს მშვენიერი ცემენტის კიბეები.

ეკლესიის ყველა სანათურებს ირგვლივ ავლია მშვენიერი ჩუქურთმის ხელოსნობის ნაკეთობა, ნაკეთობა შესანიშნავია თავის დროის ოსტატობით. ეკლესიის კერი გაკეთებულია რკინის ბოძებით და დახურულია კარგის, მაგარის რკინით. ზეიდან დაფენილია კარგის თუთიათი. ეკლესიას აქვს სამი გუმბათი, სამივე გოტიკურათ ნაკეთი, ორი ტაძრის აღმოსავლით, მისავალ კარის ცოტა ქვემოთ და მესამე გუმბათი შუა ტაძრის ქერზედ სდგას, რომელიც თავის მოქარგულობით მშვენიერად ამშვენებს მთელს ეკლესიის გარეგან სახედველობას. ეკლესიის ყოველი კედლის გადასახვევ-გაღმოსახვევი შემკობილია მშვენიერის ოსტატურის ნაკეთულებით. უნდა დავუმატოთ, რომ მეტად მშვენიერია ეკლესიის გუმბათები და ნამეტურ შუა გუმბათი, რომლის მეტად კოპწია ქვისა, თუ თუთიის ფაიები მეტად მშვენიერს ოსტატობას წარმოადგენს. ეკლესიას აქვს თავ-თავის ალაგას შესაფერი ფარღალალები (ვაზდუშნიკი), მთელის ეკლესიის გარეგან სახე წარმოადგენს ერთს მეტად დიდს, მშვენიერს გოტიკურს ჩუქურთმიანს ფერადის ქვით შემკობილს სანახაობას.

ყოველი კედელი, ყოველი კუთხე, როგორც შეწეული, ისევე გარე გაწეული, პატარა თაღები და სხვა ასეთ უსაქიროეს კედელთ ნაწილები თავთავის შესაფერის ზომის თაღებით და სიღრმით არიან გადამბულნი, ერთი ნაწილის სიგძე, სიგანე, სიღრმე და სისქე მეორე ნაწილის გარეგან სახეს არაფრით ღალატობს და ეშვსამება. მოკლეთ უნდა ითქვას, რომ ეკლესიას დიდი ხუროთ-მოძღვრება ეტყობა, აქ, როგორც კანონიერი ზომა არის დაცული სიგძე-სიგანის მხრით, ისევე დაცულია ყოველივე სხვა კედლის ნაშთები, ნაწილები და სხვანი. მცოდნე კაცებმა სთქვეს, რომ ამ ტაძრის ყოველივე ისე კარგათ არის შესრულებული რაისა გამო იშვიათია, რომ სადმე ასეთის ოსტატობით რამე გაკეთდესო. ამ შენობას დიდი გულსმოდგინება ატყვიაო. აქ შეერთებულს შრომასთან წრფელი ნატვრა და ხატვის სიყვარულიც უნდა ყოფილიყოს განღვიძებული. ყოველი განაკუთხებული როგორც

კედელი, ისევე იატაკი, ყავრული და გუმბათები გაკეთებულია მეტად მაგრა, მკვიდრად, ისე რომ იგი ასე იქნება საუკუნეთა განმავლობაში და მას ვერ დაანგრევენ ვერც ქარი, წვიმა, ზღვის ქარიშხალი, სეტყვა და დროთა მიმდინარეობის მცხოვრებთ მტრული მახვილი.

ტაძრის წინა კარის, ანუ დასავლეთის შესავალის ზემოთ, მარჯვნივ და მარცხნივ ორს ალაგას საკმარისად წმინდა ქვის დოლაბებში წითელ ქვაზედ გამოქანდაკებულია მთელის ტანით წმიდა ნინო და ანდრია მოციქული. ორივე შესანიშნავის სანახაურობის არს და კაი ოსტატობითაც ნაკეთი, ქვის სურათის გარეგან სახე და მის ხელოსნობის ოსტატობა მკაცრათ ემსგავსება პერგამენტულ ქაღალდზე და ან ძველად ეკლესიის კედლებზედ ფერადის წამლებით დთხატულს სურათებს. ეს ორი სურათი მოასწავებს შემდეგს: ანდრია მოციქულს პირველად შეხვდა საქართველოში შემოსვლა და ქრისტეს სარწმუნოების ქადაგება. ამიტომ, ქართველთა წინაშე, მოციქულების შორის უპირატესი მნიშვნელობა ამას უნდა დაეთმოს, რადგანაც მოციქულთა რჩევით ანდრია მოციქულმა პირველად შემოსდგა ფეხი საქართველოში და ქრისტეს სწავლა იქადაგა.

წმინდა ნინო, ნიშნავს ვითაარცა საქართველოს პირველ განმანათლებელი, ანუ ქრისტიანობის სწავლის შემომტანი და გამავრცელებელი ქართველთ შორის. ყოველ სურათს აქვს თავის შესაფერი ქართული წარწერა ევროპაში ამოჭრილი, ხოლო ეს ქართული წარწერანი პირველ გაკეთების დროს კი გაკრულ იქმნა სურათების წინაშე და მცირე ხნის შემდეგ კი რაღაც მიზეზების გამო აღებულ და შენახული. როგორც ეს ქვაზედ ამოჭრილი სურათები, ისევე მეტად საყურადღებოა ტაძრის გარეგან კედლების წითელ ქვებზედ ოსტატურათ ამოჭრილ ჩუქურთმიან ქვები, რქები, ერკემალნი, წოწოლა ფაიითა, სვეტები და მათ ოსტატურად გათლა-მოწყობა და კედლებზე დამაგრება.

ეკლესიის კარის შესავალთან, ორს მხარეს, აქვს მარმა-

ჩილოს ქვეები, რომლებზედაც მოიპოვება ქართული და ფრანგული წარწერა, წარწერა მოწმობს ამ ეკლესიის აღმშენებელთა ცნობას, აი ესეც ქართული და ფრანგული წარწერა:

„ტაძარი ესე უოულად წმიდა ღვთის-მშობლისა მარიამისა, თვისის ზღუდითურთ, აღვაგე მე სტეფანე კოსტანტინეს ძე ზუბალაშვილმა, საცხოვნებლად სულის ჩემისა, მშობელთა, ძმათა და დათა ჩემთასა“.

„Cette église sous le vocable de la Nativité de la Sainte Vierge, avec clôture, a été erigée par Etienne Constantinovitch Zoubalcff pour le salut de son âme, pour le repos de l'âme de ses parents et pour le salut des âmes de ses frères et soeurs“.

18 $\frac{IV}{12}$ 98 ————— 19 $\frac{VI}{30}$ 02

ქართული წარწერა მშვენიერის შავის ასოებით არს ამოკრილი. ამავე ტაძარს აქვს ორი შესაფერი ზარები, რომლებზედაც მოიპოვება შემდეგი წარწერანი:— „ზარები ესე შევწირე მე სტეფანე კოსტანტინეს ძე ზუბალაშვილმა, ჩემ-მაჲრ აღკებულს ბათუმის ქართულს რუმის კათოლიკეთა ეკკლესიას“.

შინაგან სახე და მოწყობილება ეკლესიისა ბევრად აღემატება გარეგან ეკლესიის სინაზეს და მშვენებას, გარეგან ეკლესია უფრო პატარა სჩანს და შიგ კი გარეგანზედ უფრო მეტი არს, ვრცელი, თითქოს ეკლესია თავის შინაგან სივრცით გარეგან სახეს არ ეთანხმება. მთელი ტაძრის შინაგან სიგძე-სიგანე, სიმაღლე და იატაკ-ქერი მოწყობილია სუფთად და კარგად. ტაძრის ყოველს მხარეს ანუ მარჯვნივ და მარცხნივ ატანილია ოთხ ოთხი კარგი სვეტები, რაზედაც განისვენებს მთელი ეკლესიის ზედა სამყარო, ე. ი. მთელი ტაძარი. სვეტებს აქეთ იქიდან აქვს თავის შემამკობელი პატარა სვეტები, ანუ ფაიები, კარნიზები, ყოველი ასეთი თუ იმათი პატარა ნიშნებიც კი ნაკეთ ნაგებია მშვენიერის ოსტატობით, სვეტები ისეა დაყენებული, რომ იგი ეკლესიის სინათლის მისხივებას სულ არ ეწინააღმდეგება.

ტაძარი დაფენილია მშვენიერის მარმარილოს მოზაიკის ქვით, ასე რომ მთელი იატაკი ერთს გაერთიანებულს ხელოსნობას წარმოადგენს, მშვენიერი სახილველია, იატაკზე ეკლესიის კედლები ერთი საუენის სიმაღლემდის ატანილია თეთრის და შავის მარმარილოს ქვებით. მარმარილოს ქვები მთელს ეკლესიას აკრავს ირგვლივ წინიდან, იგი ნაკეთებია მეტად სუფთად და მშვენიერად რაც კაცის თვალს თვისკენ იზიდავს თვისის სანახაობით. მაზედ მუშაობდენ ევროპიელთ ხელოვან ხელოსნები, რომლებშიაც რამდენიმე ქართველი ხელოსნებიც ენახეთ, რამაც გაგვაკვირვა. ეკლესიას აქვს თავის შესაფერი მოწყობილობა ხალხის დასადგომად. მარცხენა მხარეს, მეოთხე სვეტის წინ გაკეთებულია მარმარილოს ქვით მშვენიერი სამქადაგებლო კათედრა. სამქადაგებლო კათედრა და მისი მარმარილოს კიბე, ანუ მქადაგებლის აღსავალი დიდს ყურადღებას იზიდავს თვისკენ.

ეკლესიას აქვს თავის შესაფერი ტრაპეზი (საკურთხეველი) საკურთხეველს წინიდან აქვს გაკეთებული მშვენიერი მარმარილოს ქვის სურათების აივანები, რომლის წინაც მაზიარებლები მივლენ და დაიჩოქვენ. ტრაპეზს რთავს მღვდლის სამწირველოს მშვენიერი მარმარილოს ქვის ანალოლია, ზემოდან გაკეთებული აქვს იორდანეს მსგავსად მშვენიერი ზედსადგომი, სამშვენი. ირგვლივ ანუ ოთხ-კუთხედ საკურთხეველი წარმოადგენს მშვენიერ საეკლესიო ნივთებით შემკობილობას. საკურთხეველის გვერდებზედ მარჯვნივ და მარცხნივ არს მშვენიერი ოთახები, სადაც შეიმოსებიან მღვდელნი და სადაც ინახება საეკლესიო და სამღვდლო ყოველნაირი ნივთიერებანი და შესამოსელნი.

ეკლესიის კარის შესავლის ზემოთ არის გაკეთებული მშვენიერი თლილის ქვის აივანი, შესაფერის სივრცის, სადაც დადგმულ არს საეკლესიო არგანი. აქვე მოთავსებულ არს მგალობელთა გუნდის ალაგი და მასთან მრევლიც დიდი რიცხვი დაეტივა, რადგანაც აივანი საკმარისად დიდი არის. იგი ეკლესიაში კარგად სჩანს, აღსასვლელი კიბეც კარგად

არის ნაშენი და მალლა აყვანილი. ამ აივანს ქვეშ, ორს სვეტზედ, ორს მარმარილოს ქვებში ამოჭრილია აიაზმის წყლის ემბაზი. მთელი ეკლესიის შინაგან კედლებზე განყოფილება ერთი მეორეს კანონიერის სახით და გადაკავშირებით მისდევს.

მთელი ტაძარი, იატაკიდან გუმბათის სიმაღლემდე დახატულია ფერადის წამლიანის კოხტა ხელოვნურის ოსტატურის ხელოვნებით. მხატვრობა არს მრავალ ფეროვან წამლებთან შერწყმული, ყოველ წამლის საფერავს და ხმარების ზომასაც დროის შესაფერი ოსტატის სამხატვრო ოსტატობა ანუ ხელოვნება ეტყობა. ეკლესიის კედლებზედ ირგვლივ ანუ მთელს ტაძარში დახატულია ძეგლის და ახალ აღთქმის მოძღვრების სურათები, გუმბათის ქვეშ დახატულია ოთხი მახარებელი, რასაკვირელია ისტორიულის ცნობილის სახით და მხატვრობის მოყვანილობით.

ეკლესიის სანათურების ზეიდან ირგვლივ ჩუქურთმიანი ამოჭრილის ხელოვნებით დახატულია მოციქულნი.

საკურთხეველის ზემოდან ქერის შუაზე დახატულია მღვთის მშობლის დაგვირგვინება.

მარჯვნივ და მარცხნივ საკურთხევლის ზემოთ, კედლებზე დახატულია წმინდა პეტრე და ამის შემდეგ წმინდა რომის პაპნი: ლინო, კალეტო და კლემენტო. უნდა მოგახსენოთ, რომ აქ პეტრე მოციქული მოხსენებულია როგორც რომის პაპი. რომის ეკლესიის უმთავრეს პაპათ ეს ოთხი პირი ითვლება. პეტრე, ლინო, კალეტო და კლემენტო. ტრაპეზის ზემო მხარეს დახატულია მშვენიერი გუმბათი ლურჯის ცის ფერით შემკობილი და ბრწყინვალეს ვარსკვლავებით მოჭარგულ-მოჭედილი.

ყველაზედ უფრო საყურადღებოა ეკლესიაში შინაგან კედლებზედ ჩუქურთმიანის მოჭარგულობით მაცხოვრის ცხოვრებლად: ტანჯვა, წამება, გარდამოხსნა და სხვა ამ გვარად. რაც კი იესოს ცხოვრებას „სახარების“ მოთხრობითაც ეთანხმება. სადაც კი კედლებზე სურათები არ არის დახატული, იქ დახატულია ოქროს ვარაყიანის და ფერადის წამლებით

სხვა და სხვა არშიები და სხვა და სხვა შესამკობელნი.

ეკლესიას მეტად კარგად ამშვენებს მაცხოვრის ცხოვრებადამ გაკეთებული ხატები, რომელთა ოსტატობა მხილველთა თვალს სწრაფათ იზიდავს თვისკენ. ეს ხატები ამოჭრილია პატარა მარმარილოს ქვებზედ და დახატულია ფერადის წამლებით, თავ-თავის შესაფერის თვისებით ისე, როგორც რიგია და რასაც მხატვრობის ხელოვნებაც მოითხოვს, ამ სურათებრს გარდა ეკლესიას სხვა სურათებიც აქვს, რომელნიც კარგათრთავენ ეკლესიის მხედველობას. სხვა რამ ნახატები და ამგვარნიც თავის შესაფერად აქვს. ყველა ეს მხატვრობა დიდის სახედველობით რთავს შინაგან სახეს ეკლესიისას.

ეკლესიას აქვს ოთხი დიდრონი, მშვენიერი ბრონზის და ბროლის მინებით შემკობილი ქაღები. ამას გარდა ეკლესიას ამშვენებს ოცი მშვენიერი კედლის სამ ტოტიანი შანდლები. ყველა ესენი რასაკვირველია ელექტრონის სინათლით იქნება განათებული. ეკლესიაში წმინდა სანთელი ხმარებული იქნება მხოლოდ საკურთხეველში, მღვდლის წინაშე, ტრაპეზეზე. სხვაგენ-კი ამ გვარი არა იქმნება რა. თვით ელექტრონის სინათლით ირგვლივ არს შემოვლებული როგორც ეკლესიის შინაგან სივრცე, ისევე გარეგან და სხვა. ეკლესიის კარის შესავალში, ქართულს ენაზე შემდეგი წარწერა აქვს: „მოვედით თაყვანის ვსცეთ და უგალობდეთ უფალს“. შემდგომ ამის დაწერილია ლათინური ეს წარწერა:

„Orantibus in loco isto dimitte decore populi tui Deus“
 ე. ი. „შეუნდე, ღმერთო, ცოდვანი ერსა შენსა, რომელნიც მოვედენ სადოცავს ადგილსა ამას“.

ეკლესიის გალავნის კარის წინაშე მოზაიკით დაწერილია შემდეგი რიცხვი.

18¹²/_{II} 98 ————— 19²¹/_{IV} 02

ე. ი. 1898 წ. შენობა დაუწყვიათ და 1902 წ. დაუმთავრებიათ. მშვენიერს ეკლესიას აქვს თავის შესაფერი ეზო და კარგი გალავანიც, გალავანში გაკეთებულია ძირიდან მშვე-

ნიერის ქვითა და ცემენტით, მის შემდეგ მოაჯირიდამ ატანილია მშვენიერი ქვის კარგი მოაჯირის ფაიები და ასე ამ გვარად ერთი ფაია მეორეზეა გადატანილ-გადაბმული. ხოლო რაც შეეხება ფაიების შუა გაკეთებულია რკინის მოაჯირები, რაის მეოხებითაც ერთი მოაჯირი გადაბმულია მეორე მოაჯირზედ და ასე და ამ გვარად გადატანილია ერთი მეორეზედ და მით არის შემდგარი მთელი ეკკლესიის ირგვლივ მაგარი გალავანი.

ეკკლესიის ყოველს შინაგან ღირსებას ცხადლივ ამკობს და ამშვენებს შემდეგი ლათინური წარწერა: »Cibayrt nos Dwunus ex adipé frimente et de petrs, melle sasturavrt nos«.

ამის ქართული სახარების თარგმანი: „გვაჭამა სიპოხისა-გან იფქლისა და კლდისა თაფლისა განგვაძღო ჩვენ უფალმან“. აი ეს გახლავთ აღწერა ყოველივე ნაშთის, მხატვრობის და ან სხვა რამ საყურადღებო მხარეების ხსენებულის ტაძრისა. ჩვენ აქ დაწვრილებით ვერ აღვწერეთ ყოველივე ნაკეთობისა, მისი აღწერა არც არის საჭირო. ჩვენ ეს ავსუხსხეთ ისე, როგორც ტაძრის აღწერის წესი მოითხოვდა, ცხადი საქმეა, რომ რაც ეს ტაძარი ღღეს არის, ის ხვალ დაზეგ ათჯერ და ოცჯერ მეტი იქმნება. იგი დაწინაურდება როგორც შინაგან, ისევე გარეგან, ამას ფიქრი არ უნდა, რადგანაც ბათუმის მცხოვრებთ შორის რამდენათაც ქართველ-კათოლიკები არიან, მათზე მეტათ ირიცხებიან უცხოელები, მაგალითად ფრანკუზები და სხვანი და მათთან ერთად პოლონელებიც.

მხოლოდ ამ ტაძრის მეოხებით უხდებათ ურთი ერთ დაკავშირება, აქ იკრიბავს თავს ევროპიის კათოლიკე სარწმუნოების მადიარებელთ ერთა რიცხვი, რომელნიც კი ბათუმს მოდიან ევროპიის გემებით. ესენი რა მოვლენ და ნახავენ ხოლმე ბათუმის ასეთს ძვირფას ტაძარს, მას კარგად ათვალიერებენ, შინჯავენ ყოველ სანახაობას, ინჟსხავენ თავიანთ მოგზაურობაში და მერე ევროპიულს ენებზედაც გარდასცემენ ამ ტაძრის არსებობის ამბებს და იმასაც, თუ იგი ვისგან.

არს აღშენებული, რომელ ტომის კათოლიკეთათვის და ან იგი დღეს ვის საკუთრებას შეადგენს, ვინ და რა ტომის ენის სამფლობელოთ ითვლება ეს ტაძარი, სად არის ამ ერის ენის საუნჯის ტრაპეზი, საიდან ისმის ამ ენით მრევლის წინაშე ცხოველი ქადაგება მშვენიერის და მეტად ზელოვანის სამქადაგებლო კათედრიდამ. თუმცა ეს ასეა და ამდენი სამაგალითო მხარეები აქვს ამ ეკკლესიის მფლობელობის გარემოებას. მაგრამ მას მაინც შეიძლება რომ მომავალში მრავალ ნაირი განსხვავებითი მომავალი მოეველინოს. ვინ იცის ყველაფერი შესაძლებელია, რადგანაც ქართველი ერი ძლეულია ყველაფერში, დაძაბუნებული და მცონარე. ასე რომ უკუღმართი ძლევა არ იქნება ძნელი და მოუვლენელი.

დასასრულ უნდა ვსთქვათ, რომ ამ ძვირფას ტაძრის აღშენებაზე დახარჯულია თითქმის ჩვენის მამულის შვილის სტეფანე კოსტანტინეს ძე ზუბალაშვილი; საფასო, ეს პირია ამ ტაძრის დამაარსებელი; მან ჩაუდგა მას სამოქმედო ძალა და პირობები, ამით მარად მოსაგონარნი არიან იგინი და მოსაგონარნი ის მანდილოსანი მათი მშობელიც, რომლის ხსენებასაც ეძღვნის ეს ტაძარი. როგორც ვსთქვით, რამდენათაც სტეფანე კოსტანტინეს ძე ზუბალაშვილია პატივ-საცემი, იმდენისავე თანაგრძნობისა არის მამა ანსელმო მღებრიშვილი. ამ მოძღვრის შესახებ ჩვენ აქ არას ვიტყვით, რადგანაც მას ამის სურვილი არა აქვს, მოვიყვანთ მხოლოდ იმას, რომ მთელი ამ ტაძრის შრომის და ვაი-ვაგლახის გაძლოა მარტოდ მას ეკუთვნის, იგია მისი წინამძღვარი და ჩვენგან მისი შრომის ანუსხვა არ არის საჭირო. ვინც ამ ნაშთს ნახავს და ის მაშა ანსელმოს შრომასაც გაიხსენებს, მაშინ ცხადათ დარწმუნდება მასზედ რომ ასეთი შრომის ატანა და გაძლოა ერთი კაცისთვის მეტათ ძნელი უნდა იყვეს. მაგრამ იქ სიძნელე ეცემა და ვარდება, სადაც კაცის ენერგიულს ცდას და მხნეობას თავისებური მიმოსვლა აქვს და საქმის სიყვარული, მამა ანსელმო არის შრომის მოყვარეობა. ცდა ყველა საქმეში, ოსტატურად გარჯა, მასთან უხვად დაჯილდოვებული მა-

მულის სიყვარულით, პატივის ცემა ქართველობის, ქართულის ეკლესიის, ენის და ყველა ესენი კი რასაკვირველია ცხადი და უმთავრესი ძალა არის ხსენებულის ძნელის საქმის შესრულებისა. ამიტომ მამა ანსელმოს სადიდებელ სიტყვად და სარკედ კმარა ჩვენს თვალთ წინ სახილველად თვით მისივე შრომის ნაყოფი. აქ მოვიხსენებთ შემდეგსაც, რომ ამ ტაძრის შენების დროს, მამა ანსელმოს თანაშემდედ მღვდლობდა პატრი ალოიზ შამირხანოვი. წარჩინებულის მამულის შეილობათ ავსილი და სპეტიკი მოძღვარი თავის მოვალეობის წინაშე.

დასასრულ ჩვენგან მარად მადლობა უნდა ეძღვნას როგორც სტეფანეს მშობელთ, ისევე მის ძმებს: აკოფს, ჰეტრეს, და სხვათაც, რათა მათის შეერთებულის ცდითა და შრომით ბათუმის კათოლიკობას ეს ძვირფასი ტაძარიც აღუშენდათ, კურთხევა ამის დანიშნული გახლავთ 5 მაისს, 1903 წ., რაის გულისთვისაც თვით სტეფანე ზუბალაშვილმა სარატოვიდამ კათოლიკეთა ეპისკოპოსიც მოიწვია და რომელმაც უნდა აკურთხოს ეს ტაძარი. დავსძენთ, რომ საქართველოში კათოლიკეთა ეპისკოპოსნი 1743 წლის შემდეგიდამ დღემდე არავინ მოსულა. ამდენი ხნის განმავლობაში, ეს თითქმის პირველი მაგალითია. პირველად გაიხლებათ ეს მღვდელ-მთავარი საქართველოში.

ბათუმის ეკკლესიის კურთხევა.

ქართველ კათოლიკეთ ეპისკოპოსთ ისტორია მეტად საინტერესოა. საინტერესოა აგრეთვე იმ მღვდელ-მთავართ ვითარება და ერთან დამოკიდებულება, რომელნიც კი საქართველოში სცხოვრობდნენ და განაგებდნენ. მათი სასულიერო მოქმედება მჭიდროთ არის გადაბმული საერო საქმეების მართვასთან. პირველად, საქართველოში, კათოლიკეთ ეპისკოპოსის კათედრა განწესდა XIV საუკუნეს, ანუ 1327 წ. 21 ნოემბერს. პირველ ეპისკოპოსად განწესებულ იქმნა ეპისკოპოსი იოანე ფლორენციელი, დომინიკიანელების რიგისაგან, ამ დროს, რომში განაგებდა პაპი იოანე XXII-რე. საქართველოში ეპისკოპოსის კათედრის განწესების შესახებ პაპმა ბულაჲ გამოცა. ეს ბულაჲ საყურადღებოა ჩვენთვის. მოხსენებულია, რომ „საქართველოს სამეფო დედა ქალაქ თბილისში მწესდება ქართველ გვარის კათოლიკეთათვის საეპისკოპოსო კათედრა“. ამიტომ საჭიროდ ვრაცხთ, რომ აქ მოვიყვანოთ თვით ეს „ბულაჲ“. აი:

— „პაპი იოანე XXII თავის საეკლესიო შეილს იოანე ფლორენციელს. აღმორჩეულს ეპისკოპოსს თბილისისას. როგორც წარსულში გაგრძელებული ქრისტეს სარწმუნოება, ისე ახლა ღვთიური წმინდა სახელის პატივისცემის მოსამატებლად, გამოძიებით სხვა და სხვა ჟეროვანის მიზეზების, ძეგლისაგან შეგუდიანებულთა, ბოლოს გარდავსწევიტეთ ჩვენის სამოციქულოს შეძლებით, რომ დაწესებულიყო ჩინებულს თბილისის ქალაქის საეპისკოპოსო კათედრის ადგილი, რომელიც იმუთფება საქართველოს სამეფოში. ვინებუთ, რომ ეს თბილისი მომავალში მუდამ საეპისკოპოსო ქალაქად დარჩეს ჩვენის სრულის შეძლებით და ჩვენის შეკითხვითა, როგორც ზემოთ ვსთქვით დამტკიცებით განვსაზღვრეთ, რომ დაარსდეს თბილისის ქალაქში საეპისკოპოსო ეკკლესია და მიეცეს მას ღირსეული ტიტული-თბილისის ეპისკოპოსისა

კვლავ ჩვენ თვალთ თქვენგან მოვაცემეთ, რომელიც განწესებულ ხართ მასწავლებლად, მოქალაქედ მათა რიგისაგან, მეცნიერთ წმინდა

წერილებით, რომელთაც იცნობთ თქვენ ზიროვნულად, მაგ ადგილების კარგობათა და საჭიროებათა რომ მრავალნი მოაქციეთ ღვთიური სატყუის ქადაგებით და შესძინეთ იესო ქრისტეს, გაქვს კეთილი გული, წმინდა სარწმუნოებისა, წმინდა ცხოვრება, კეთილი უოფაქცევა და სიბრძნით სავსე მრავალ ნიჭ-სათნოებითა, როგორც შეტუობილი გვაქვს სარწმუნო მოწმისაგან, რომელნიც გრაცხვენ შემძლე ღირსეულ ზირად. მით სრულის სამოციქულო შეძლებითა ჩვენითა და შეკითხვითა ჩვენი ძმებისა გადგენთ ზემოხსენებულს თბილისის ეკლესიასა ზედა ეპისკოპოსად გამოძიებისა და უოფლის ფრის განხილვის შემდგომად“.

ზაზა იოანე XXII.

„მიეცა ავინონს 1329 წ. XIV ნომბერს“.

ასეთი „ბულოები“ შემდეგ დროის ეპისკოპოსთაჲ ეძლეოდათ, ყოველთის ეს ეპისკოპოსნი მოიხსენებიათ როგორც ქართველ გვარის კათოლიკეთა ეპისკოპოსნი, რომელნიც იწოდებოდნენ ყოველთვის თბილისის ეპისკოპოსად.

პირველ მღვდელ-მთავრის განწესება ქ. თბილისს იქმნა, როგორც საქართველოს სამეფო დედა ქალაქში, აქვე აღშენდა მაშინათვე საეპისკოპოსო ტაძარი. ერთის ეპისკოპოსის გარდაცვალების შემდეგ ყოველთვის მეორე ეპისკოპოსი ინიშნებოდა. ასე და ამ გვარად, საქართველოში, ქართველთა კათოლიკეთ მღვდელ-მთავარნი საშუალ საუკუნოებიდამ ინიშნებოდნენ და ღღემდე რომის არქივებში მ. თამარაშვილის საშუალებით პოვნილ იქმნა სხვა და სხვა ძვირფასი მასალები, რომელ მასალების საშუალებითაც ჯერჯ-ერობით მხოლოდ შემდეგ მღვდელ-მთავართ სახელები ვიცით, რომელთაც საქართველოში უცხოვრიათ, თბილისის ქართველ-კათოლიკეთ კათედრაზედ მსხდარან და მით უმწყსიათ საქართველო, ქართველთა გვარის კათოლიკე საერო და სასულიერო საქმენი. ეს მღვდელ-მთავარნი არიან შემდეგნი პირნი:

პაპის იოანე XXII-ის დროს, „განწესებულ იქმნა თფილისის ქართველ-კათოლიკეთათვის მღვდელ-მთავრად იოანე ეპისკოპოსი, ფლორენციელი“. ამისთვის პაპამ „ბულოად“

გამოსცა 1329 წ. 21 ნოემბერს 1348 წ. გარდაიცვალა ეს ეპისკოპოსი, ამიტომ 1349 წ. პაპის კლემენტო VI-ის ბრძანებით განწესებულ იქმნა მღვდელთ-მთავარი ბერტნარდო კოლეტი, დომინიკიანელების რიგისაგან. ამ მღვდელთ-მთავარსაც ებოძა პაპის „ბულა“ ეს მღვდელთ-მთავარი საქართველოში 7 წელს დაშთა, შემდეგ იგი პაპის ინოჩენცოს ბრძანებით გარდაყვანილ იქმნა გერმანიაში, ეპისკოპოსად, ამის მოადგილეთ განწესებულ იქმნა ეპისკოპოსად ბერტრამო, დომინიკიანელების რიგისაგან, ამ ეპისკოპოსმა განაგო კარგა ხანი, გარდაიცვალა 1391 წ. ამიტომ, მის ალღას პაპმა ბონიფაციო XI-ემ თბილისის კათედრაზედ დანიშნა ეპისკოპოსად ლეონარდო ვილაკოელი. ამის შემდეგ პაპმა მარტინ V-ემ 1425 წ. ეპისკოპოსად განაწესა ივანე სანკტემიქალელი. ივანე ეპისკოპოსის შემდეგ პაპის ალექსანდრე VI-ის დროს, თბილისის ეპისკოპოსად განწესებულ იქმნა ეპისკოპოსი ალბერტო-ანჯელი, ფრანკიკიანელების რიგისაგან. პაპის ნიკოლოზ VI-ის დროს, 1450 წ. განწესებულ იქმნა ეპისკოპოსი ალექსანდრე, დომინიკიანელების რიგისაგან. ამის შემდეგ განაწესეს ეპისკოპოსი ენრიკო, ეს მღვდელთ-მთავარი მიცვლილა 1461 წ. ამის შემდეგ დაუნიშნავთ მღვდელთ-მთავრათ ენრიკო ვონსტი. ეს გარდაიცვალა 1469 წ. 1470 წ. დანიშნულ იქმნა ეპისკოპოსი ივანე იმაქი, ავეუსტიანელების რიგისაგან.

ამ ეპისკოპოსებთ გარდა სხვებიც ყოფილან, მაგრამ მათი ცნობა ჩვენ არ გვაქვს. რადგანაც საქართველო რომიდან შორს იყო, მიტომ თბილისის ქართველ-კათოლიკეთ ეპისკოპოსის კათედრა დამორჩილებულ იქმნა სპარსეთში არსებულის ერთის კათოლიკის არხიეპისკოპოსის გავლენის ქვეშ, რადგანაც იქ კათოლიკობა გაძლიერებული იყო და შესანიშნავი კათედრაც არსებობდა, XVI საუკუნის შემდეგ, თბილისის ეპისკოპოსის კათედრაზედ, აღარავინ დაინიშნა, მიზეზი სამეფოს არევ-დარევა იყო, მუსულმანთ ომები და შიშიაწობა. მის შემდეგ ინიშნებოდნენ სხვა და სხვა რიგის მონა-

ზნები მართლაც ამ დროდამ საქართველოში კათოლიკის მღვდელთ-მთავართ რიცხვი არ სჩანს, მაგრამ რაც შეეხება თბილისის კათოლიკეთ ეპისკოპოსის კათედრას, ეს კი ხელ-შეუხებლად დაშთენილა. მის გამგედ ყოველთვის მსხდარან მცოდნე სასულიერო პირნი, ცნობები არ გვაქვს და ვერც ვიტყვით გარდაწყვეტით, რომ XVI საუკუნის დამდეგიდამ, საქართველოში, კათოლიკის ეპისკოპოსნი აღარ ინიშნებოდნენ. ან მგზავრობით მაინც არ მოდიოდნენ. ამ საგანს ისტორიული ცნობების შეკრება გამოაჩენს. მ. თამარაშვილი საქართველოში ყოფილთ კათოლიკეთა მღვდელთ-მთავრებს სულ ცხრა პირს ასახელებს, ამათში ყველაზედ უდიდესად იოანე ეპისკოპოსი ბრწყინავს ფლორენციელი. სხვა მღვდელთ-მთავართა სახელები კი არ სჩანს, თუმც ექვი არის, რომ საქართველოში, ამ ცხრა ეპისკოპოსთ გარდა სხვანიც ყოფილან შემდეგ საუკუნოებში, მაგრამ მათი ცხოვრების ცნობა ჟამთა ვითარების მეოხებით იკარგებოდნენ, იკარგებოდნენ ეს ზით უფრო, რადგანაც ხშირად ეს მღვდელთ-მთავარნი თავიანთ სამწყსოდამ სხვა და სხვა კუთხეებშიაც მოგზაურობდნენ. თვით იოანე ეპისკოპოსიც კი. საქართველოდამ რომში მიმავალი კონსტანტინეპოლს გარდაცვლილა 1348 წ. საქართველოში ამან იცხოვრა 30 წელი და 18 წელიწადი მღვდელთ-მთავრად იყო. ვგონებთ საკმარისი უნდა იყოს მის საფუძვლად თუ თბილისში კათოლიკეთ ეპისკოპოსნი რა ტომის ერისთვის იჯდნენ და განაგებდნენ.

ეს რომ მართლაც საფიქრებელია ამას ცხადათ ასაბუთებს შემდეგი უცხო გარემოებაც. XVIII საუკუნის 1745 წლებში, საქართველოში. სამგზავროდ რომილამ მოსულან ორი ეპისკოპოსი. ესენი მცირე ხანს გორშიაც დაშთენილან, უსადგურნიათ იმ დროის გორის ეცხოვრებ ქართველთ-კათოლიკე ზუბალაშვილების ოჯახში და გორის კათოლიკეთათვის მირონიც უცხიათ. ეპისკოპოსნი, რასაკვირველია, ყოფილან ლათინის წეს-რიგისა.

ამ მღვდელთ მთავართა შესახებ პატრი დონ გაბრიელ-ასლანიშვილი აი რა ცნობას იძლევა:

„1745 წ. 11 მაისს, რომელიც იყო დღე კვირიაკე, გორის კათოლიკეთა ხსალ აღშენებულ ეკკლესიაში წმ. სილიბისტროსი და წმ. გიორგისა, მე ფილიპე ეპისკოპოსმა მირთნი ვსცხე კატირინეს შვილს: გიორგისა, მარიაშს, ანნას, თინათინს, თამარს და სსვ.“.

ხსენებულ პირთ გარდა მღვდელთ-მთავარს სხვა და სხვა პირებისთვისაც უცხია მირთნი. ცხადი ფაქტია, რომ კათოლიკეთ ეპისკოპოსნი საქართველოს კათოლიკობას თვით საეპისკოპოსო კათედრის გაუქმების შემდეგაც არ მოსპობიან, თუმცა ხშირად კი არა, მაგრამ იშვიათად მაინც სწევნიან.

მეორე ეპისკოპოსის ცნობა და სახელი არ სჩანს, ეს ცნობები პატრს დონ გაბრიელ ასლანიშვილს გორის კათოლიკეთა ეკკლესიის ერთს ძველს „ტიბიკონში“ მოუპოვნია, ცნობა ლათინურათ არს ნაწერი.

გორილამ საით გაემგზავრნენ ეს ეპისკოპოსები ამისი ჩვენ არაფერი ვიცით, ცხადია, რომ სპარსეთში წავიდოდნენ. ასე და ამ გვარად, სპარსეთში მიმავალ კათოლიკის ეპისკოპოსები არა შემთხვევაში არ ასცდებოდნენ საქართველო და მის მკვიდრთ კათოლიკეთა ნახვა და მათი ცნობების შეტყობა სხვათა შორის ზოგი რამ ძველის ცნობებიდგან სჩანს, რომ თბილისში. კათოლიკეთ მღვდელთ-მთავრებთაგანნი მგზავრობის დროს ყოფილან შემდეგი პირნი: მთავარ-ეპისკოპოსი ლუკა, მთავარ-ეპისკოპოსი სილიბისტრო. ქალდეველთა ეპისკოპოსი მარტიროს დორმალელი, ისაია ეპისკოპოსი სალმასტელი და ბევრიც სხვანი, რომელნიც მგზავრად გაივლიდნენ საქართველოზედ. ნამეტურ ხშირად მოსულან ქალდეველთა მღვდელ-მთავრები. ბევრს ისე გაუვლია, რომ მათი ცნობა არავის გაუგია. რაც შეეხება საქართველოში ცნობით და რომილამ მოწერილობით რომელიმე ეპისკოპოსის მოსვლის, ეს კი არ მომხდარა კარგა ხანია თითქმის 160 წელიწადია, რაც საქართველოს კათოლიკობას თავის მღვდელთ-მთავარი აღარ უნახავთ.

ვიტყვი, რომ რუს-ოსმალის ომის შემდეგ, როდესაც დასავლეთ-სამხრეთ ოსმალეთის საქართველო რუსეთის იმპერიის საქართველოს შემოუერთდა, მაშინ თბილისში ჩამოვიდა ართვინის კათოლიკეთა ეპისკოპოსი ზაქარიანი, რომელიც სომხის ტიბიკონის მღვდელთ-მთავრად ირიცხებოდა. და თვითონ კი შთაბოძავლობით ქართველი გახლდათ. ეს თვითვე აღიარა ერთს ქადაგებაში, რომელიც მან წარმოსთქვა თბილისის კათოლიკეთ ეკლესიაში, როცა იგი მწირველი იყო და წირვაც სომხურს ენაზედ შეასრულა. ეს ეპისკოპოსი თბილისიდან 1879 წ. დაბრუნდა ართვინს. იგი ლივანას გარდაიცვალა. ნათესავი გახლდათ ბათუმში მცხოვრებ ქართველთ კათოლიკეთ მკედლიშვილების.

დღეს, საქართველოს კათოლიკობა მიწერილია სარატოვის კათოლიკეთ ეპისკოპოსის კათედრაზედ. აწინდელი ეპისკოპოსი საქართველოში მოიწვია ჩვენის ქვეყნის მამულის შვილმა სტეფანე კოსტანტინეს ძე ზუბალაშვილმა. როგორც შევიტყეთ, მღვდელთ-მთავარს უკვე გარდუწყვეტია მგზავრობა. მისი საქართველოში მოსვლა მთელი საუკუნის განმავლობაში არის პირველი მაგალითი. მანვე უნდა აკურთხოს ბათუმის ქართველ-კათოლიკეთ მღვრის-მშობლის ეკლესია, რომელიც აღშენებულ იქმნა: სტეფანე, იაკობ და პეტრე ზუბალაშვილების ფულით, მათ სამარადისოდ დაუციწყარ დედის, აწ გარდაცვალებულის ელისაბედის სამახსოვროდ. რომელსაც მეტად დიდი ნატვრა ჰქონია ოსმალეთის საქართველოს რომელიმე კუთხეში ქრისტიანობის ტაძრის აღგების. ეს ნატვრა მისმა შვილებმა უკვე შეასრულეს და ამ საქმის შესრულებამ შემთხვევა მისცა, რომ საქართველოში მოსულიყო აწინდელი კათოლიკეთა ეპისკოპოსი და ხსენებული ეკლესია ეკურთხა. ამ ეკლესიის ისტორიაში ეს შემთხვევა სამახსოვროდ დაშთება, ამ სამახსოვრო საქმის უმთავრეს მიზეზად კი კვლად სტეფანე და მის ძმების საქციელი ჩაითვლება, რომელთაც მისცეს მიზეზი მღვდელთ-მთავარს, რომ მას საქართველოში ემგზავრნა და მით გაეცნო თავისი უშორესი სამწყსო.

აწ ახლად განწყესებული კათოლიკეთა ეპისკოპოსი ბარონ ედუარდ როპი, ტომით გერმანელია და თავის კვალად განვითარებული. მისი მოგზაურობა და ადგილობრივ მცხოვრებთ გვაროვნობის მხრით გაცნობა და ნახვა უეჭველია თავის შესაფერის ნაყოფს გამოიღებს და ქეშმარიტება იქმნება აღორძინებული.

ეპისკოპოსი ბარონ ედუარდ როპი, როგორც ვიცით, უმაღლესად განათლებული პირია, მას ხალხთა ცხოვრების შესახებ შესაფერი წარმოდგენა ექმნება. იგი ბათუმს გარდა ახალციხესა და თფილისშიაც აპირებს მოგზაურობას, სრული იმედი გვაქვს, რომ ყოვლად სამღვდელო ამ უძველეს საქრისტიანო საქართველოს კათოლიკობას ისტორიულის ვითარებით გაიცნავს, მათში გამოიკითხავს ბევრს რამე საყურადღებო ცნობებს და მისი შეტყობით აღბეჭდავს თვის მღვდელთმთავრობითი სასარგებლო ნაფაღსაც, ამის საშუალებით ყოვლად სამღვდელო მომავალის მეისტორიესთვის საყურადღებო მასალას დასტოვებს. მაშ ვინატრებთ სულით და გულით რომ ყოვლად სამღვდელოს მობრძანება როგორც სასარგებლო და მშვიდობიანი იყოს, ისევე იგი თავის მრევლისაგან მშვიდობით და სიყვარულის პატივისცემით დაბრუნდეს თავის სამწყსოში.

II.

მართალია რომ XVI საუკუნიდამ საქართველოს დედა ქალაქ თბილისში, კათოლიკეთ ეპისკოპოსის კათედრაზედ არ ინიშნებოდნენ მღვდელთმთავრულის ღირსებით დაჯილდოებულნი პირნი, მაგრამ ვინც კი ინიშნებოდნენ და რა ხარისხისაც კი იყვნენ, ყველა ეს სამოციქულო პირნი თავიანთის მღვდელთმოქმედების მხარეებით და მასწავლებლობით არ ჩამოურჩებოდნენ სამღვდელმთავრო ხარისხით დაჯილდოვებულ პირებს. ასეთ ჩინებულ კათოლიკეთ მამანი საქართველოს დიდის ყურადღებით უმზერდნენ, ქართველთ ერს დამხმარებლბათ ევლინებოდნენ, იგინი იყვნენ როგორც წრფელი მოღვაწენი. კათოლიკეთა მრევლის, ისევე მთელის

ქართველის ერის და მათსთან ყველას მკურნალნი, დოსტაქარი და ჯარა ექიმნიც. კათოლიკეთა მოძღვართ მკურნალთა და წამლობა ქებულია მთელს საქართველოში, ქართველ მეფეებსაც ყოველთვის რომიდან მოსული მოძღვარნი ახლდნენ მკურნალებათ, ასეთია მაგალითებრ პატრიანდრია, ცნობილი მკურნალი XVIII საუკუნის ბოლოს, მეფე ერეკლეს კარზედ და პატრი ფილიპე 1830 წლებში.

დიდს დავალებას გარდა, ქართველთ კათოლიკეთ გარეშე, ლათინის წეს-რიგის პატრებმა, საქართველო გაიცნეს დაწვრილებით, ყველა მათგანი საქართველოს დაწვრილებით გაცნობას თითქმის საღმრთო ვალად სთვლიდა, ყოველი მოძღვარი, რომელიც კი რომიდან მოდიოდა საქართველოში, იგი უპირველესად სწავლობდა ქართულს ენას, მწიგნობრობას, საქართველოს ისტორიას, ჯღრმესად თვით ქართველ ერის ცხოვრებას და მდგომარეობას ყოველ ნაირის მხრით, იგინი კარგად ტყობილობდნენ თვით საქართველოს სამეფო ვითარებასაც, მათ მოსაზღვრე სახელმწიფოებსაც, მათ კარგად იცოდნენ როგორც საქართველოს სამეფოს პოლიტიკური და ეკონომიური მხარეები, ისევე უცხო სახელმწიფოთა. იგინი ძრიელ ხშირად ახლდნენ მეფეებს გვერდით და ბევრს რთულს სადიპლომატო საქმეებში მონაწილეობასაც იღებდნენ. ასეთია მაგალითებრ ნიკიფორე ირბაი, ფრა-ჯოვანო თადეოსი, რომელიც შაჰაბაზმა თეიმურაზ მეფეს მოციქულათ გამოუგზავნა, პატრი მავრო, რომელიც მეფე ერეკლემ 1781 წ. რომის სენატში გაგზავნა და მრავალნიც სხვინი ასეთნი და ნამეტურ პატრი ნიკოლა, რომელიც ერთ დროს, საფრანგეთის იმპერატორ ნაპოლეონ პირველთანაც იყო გაგზავნილი.

ამ მოძღვართა შორის ბევრი დიდათ მწიგნობარნიც არიან, მაგალითებრ ასეთ მწიგნობარ მოძღვართა საშუალებით, XVII საუკუნეში, პაპის ურბანუს VIII-ის დროს, რომის „კონგრეგაციას“ მოხსენდა საქართველოს ერის მდგომარეობა და ნამეტურ ქართველის ერისთვის წიგნის ბეჭდვის საქიროება.

„კონგრეგაციამ“ თხოვნა შეისმინა, რომში ქართული სტამბა გაიხსნა, 1626 წ. და 1629 წ. იქ პირველად ქართული წიგნიც დაიბეჭდა. წიგნები იყო შემდეგი: „ქართულ-იტალიურმა სლავარი“ შედგენილი პატრის პაულინისაგან. „ქართული ანბანი“ საქართველოს კათოლიკეთათვის. „ლოცვის წიგნი“ ქართულ-იტალიურ-თათრული ღრამატიკა“ შედგენილი ნიკიფორე ირბახისა და სხვანიც. ამავე დროს, რომის „კონგრეგაციამ“ თვის უმაღლეს სამქადაგებლო სასწავლებელში განაწესა ქართული ენის კათედრა და მასზედ დაინიშნა ქართული ენის პროფესორი, რომელიც იქ ქართველ კათოლიკეთა შვილებს ქართულ ენას ასწავლიდა. ასეთ პროფესორები ყოველთვის იყო იქ. უკანასკნელ პროფესორად 1800 წ. ახალციხელ კათოლიკეთ მღვდელი გრიგოლ ბალინოვი გახლდათ.

ქართველი ერის სამსახური ლათინის პატრებისაგან მართო სტამბის გახსნით და ქართული საქირო წიგნების ბეჭდვით არ გათავდა. მათ შექმნეს დიდი ძალი წიგნები საქართველოს შესახებ. მათ სწერეს ქართველ ერის და საქართველოს შესახებ ძრიელ ბევრი ისტორიული და ეთნოგრაფიული წერილები. ასეთია მაგალითებრ სამეგრელოს ვრცელი აღწერა პატრი ლამბერტისა, რომელიც XVII საუკ. სცხოვრობდა და 18 წელს იმყოფა სამეგრელოში. იოსებ ზამპი, რომელიც იმავე დროს სცხოვრობდა და რომელმაც აგრეთვე დაგვიტოვა თვის ნაწერი საქართველოს შესახებ. ცნობილი პიეტრო დელა ვალე, რომელმაც დაგვიტოვა შესანიშნავი აღწერა საქართველოს XVII საუკუნის გაქირვებულს მდგომარეობის და ქართველთ უბედურის ემიგრაციის შესახებ, ნამეტურ მის, თუ რაც ამ ერს შაჰაბაზ ბარბაროსისაგან მოეწვინა და დაიდო. ბევრს კიდევ სხვა პატრებს და ეპისკოპოსებს უწერიათ საქართველოს შესახებ. ყველას ნაწერები კაცის გულს მაღალის სიბრალულით ავსებს, ბევრს რამ საყურადღებო მხარეებს აცნობებს ჩვენის ძველების შესახებ.

ასეთი შრომა და ამაგი ლათინის წეს-რიგის პატრებისაგან ქართველ ერს არას დროს არ დაღწევია. ასეთი ამაგდარი

მოღვაწე მოძღვარნი საქართველოში იყვნენ თვით საქართველოს სამეფოს წესების დასრულებამდე, ასეთია მაგალითებრი პატრი ნიკოლა, დამიანე და ამათ შემდეგ, ანუ 1835 წლებში, გამოჩენილი და მეტად ამაგდარი პატრი ფილიპე, რომელიც საქართველოს ერს დიდათ უყვარდათ, ამას პატივს სცემდნენ არა მარტო კათოლიკენი, არამედ მთელი საქართველოს ერი, რადგანაც პატრი ფილიპე მოძღვარს გარეშე იყო ხელოვანი მკურნალრიც ყოველნაირი ექიმობის. ლათინის პატრები საქართველოში ყოველთვის ღარიბად სცხოვრობდნენ, თითქმის ძროხის ჯიგრით იკვებებოდნენ და დანარჩენი საცხოვრებელი და განძეულობა სულ საწყალი ხალხისთვის ჰქონდათ დანიშნული. დიდი მექიმაგენი იყვნენ ესენი შეუძლო ხალხისა, იგინი განურჩევლად მფარველობდნენ შეუძლო და სნეულ ერს, ყველას შესაფერს დახმარებას აღწევდნენ სიტყვით, საქმით თუ სხვაფრივ.

ასეთია წარსული როგორც კათოლიკეთა მღვდელთ-მთავართა, ისევე აბატთა, პრელატთა და არქიმანდრიტთა. ესენი ასე აცხოვლებდნენ თვის სახელოვნებას, ასე აბრწყენდნენ თვის მოქმედებას და მით იფარავდნენ კათოლიკის სარწმუნოებრივს მხარეების პატივ საღებ დედა აზრებს. ასეთი ნიადაგი აქვს დღემდე საქართველოს კათოლიკეთა ეკლესიის ტახტს, იგი ასეთის საპატიო მხარეებით არის გარემოცული, ეს საპატიო მხარეები მის ისტორიისათვის საკმარისად ძველს საუნჯეს შეადგენს, ეს საუნჯე საყოველთაოდ მოსაგონრად დაშთება ქართველთ წინაშე, რადგანაც ნაყოფი ამათი ცხადი არს ქართველებში. სწორედ ამ უძველეს კუთხის კათოლიკეთა ღირსეულს საეკლესიო ტახტზედ ეძლევა შემთხვევა, რომ ყოველად სამღვდლო ედვარდი მობძანდეს და იხილოს ასეთის საყურადღებოს მხარეებით მკვიდრად დაცული და შენახული თბილისის კათედრა.

უნდა ვსთქვათ ისიც, რომ ლათინის ეპისკოპოსთ და პატრების ღწვა სარწმუნოებრივ მხარეების გარეშე, თვით სამასწავლებლო მხრითაც დიდათ საყურადღებოა. საქართველოში

სკოლების დახსნის გარეშე, კათოლიკის მოძღვართა მეოხებით ქართველთა შვილები ძველადგანვე თვით ევროპის უმაღლეს სასწავლებლებშიაც იგზავნებოდნენ სასწავლებლად. ბევრი მათგანი პაპის კოლეგიაში ათაგებდა სწავლას, ბევრი „პროპაგანდაში“, ბევრი საერო სასწავლებელშიაც. ასეთია მაგალითებრ ქართველ გვარის კათოლიკეთ არქიმანდრიტი პავლე შაჰყულიანი, რომელმაც უმაღლესი სასულიერო სწავლაროში დაამთავრა 1795 წ. ასე და ამ გვარად, უძველეს საქრისტიანო საქართველოს კათოლიკეთა შვილებს რომის საშუალებით ხშირად მიუღიათ უმაღლესი განათლება, ზოგს მათგანს შემდეგში თვით კარდინალობამდისაც მიუღწევია, როგორც ეს ცნობილ არს აქამდე, რომ ერთ დროს, ქართველ გვარის კათოლიკე ივანე ლეონიძეს კარდინალობამდისაც მიუღწევია. ჩვენთვის, საქართველოს კათოლიკობისთვის დიდათ საინტერესოა ამ კარდინალის ცხოვრება. ამ პირს გარდა, ლათინის წეს-რიგის მღვდელთ-მთავრების წყალობით ქართველთ ბევრი კიდევ სხვა წარჩინებულნი პირნი გამოსდიან. ერთი ამათგანია აბატი პეტრე ხარისჭირაშვილი, წარჩინებული გვამი, დღეს მ. თამარაშვილი, დონ ივანე და დონ მიხეილ ანტონოვები და მრავალნიც სხვანი უაღრესად დაჯილდოვებულნი მაღალის სათნოებითი ადამიანურის მიდრეკილებით და ქართველურის მამულისშვილობით.

ამიტომ სრული იმედი გვაქვს, რომ ყოვლად სამღვდელო ედუარდი. საქართველოს კათოლიკობას შესაფერის თვალით შეხედავს. იგი თავის სამწყსოთა შორის საქართველოს ღირსეულ ხვედრათ მიიმჩნევს, საქართველოს კათოლიკეთა ეკლესიის ტახტი მთელს კავკასიის კათოლიკეთა მაღიარებელთ შორის უპირველეს ცენტრად გახდება. მართლაცა და უნდა აღინიშნოს, რომ მთელს აზიის ერთა შორის, კათოლიკობა საქართველოში ყოველთვის დიდის დიდებით ბრწყინავდა. მის მფარველებად და პატივის მცემლებად ნამდვილ კათოლიკეთა გარეშე თვით ქართველთ მეფენი და მღვდელთ-მთავრებიც ირიცხებოდნენ. ყველა ესენი ცხად საბუთს მისცემს ყოვლად

სამღვდელო ედვარდს, რომ საქართველო და მისი კათოლიკე ერი დიდის მხედველობით გაიცნოს და უძველეს საეკლესიო მოხუცებულ ტახტს შესაფერი მფარველობაც გაუწიოს, მიაპყრას ისეთი ყურადღება და მფარველობა, რასაც ეს მოხუცი ეკლესიის ტახტი ითხოვს და მის მალღარებელთ ქართველთ კათოლიკეთ საყოველთაოდ სამართლიერი საჭიროება.

კათოლიკეთ ეპისკოპოსი საქართველოში.

6 მაისი, თითქმის 160 წელიწადია მას შემდეგ, რაც საქართველოში ქართველ გვარის კათოლიკობას ათვის ეპისკოპოსი აღარ სწევია.

საქართველოში უკანასკნელად მოვიდა ეპისკოპოსი ფილიპე, მეფის თეიმურაზის დროს, 1745 წელს.

ახლა, როგორც ვიცით, საქართველოს კათოლიკობას ეწვია ეპისკოპოსი ედუარდ ბარონ როპპი. ყოვლად სამღვდელო, ტფილისიდან ბათუმში ჩამოვიდა ორს მაის. სალამოს. თან ახლდნენ რამდენიმე სამღვდელოებანი, სხვათა შორის: დონ იოანე და მიხეილ ანტონიშვილები. აგრეთვე მღვ. სააკოვი, ოდესის კათოლიკეთა ეკლესიის ფრანგულს ენაზედ მოქადაგე.

ეპისკოპოსს თან ახლდა ჩვენი მამულისშვილი სტეფანე კოსტანტინეს ძე ზუბალაშვილიც.

თფილისში, ედუარდ როპპი სადგომად ჩამოხტა სტეფანე, იაკობ და პეტრე ზუბალაშვილების სახლში. აქ მას მიაგეს სრული პატივისცემა, საჯაროთ გაუმართეს სადილი. თავდაზნაურობამაც ცალკე გადუხადა პატივისცემა. როგორც ვიცით, ყოვლად სამღვდელომ ხსენებულს ოჯახში დიდი პატივისცემა ჰპოვა. სრული მშვიდობა. ბათუმში ყოფნის დროს, ყოვლად სამღვდელო სადგურად ჩამოხტა ქართველ კათოლიკეთა ოჯახში ნ. საბაშვილის სახლში, სადაც მან აგრეთვე ჰპოვა სრული პატივისცემა.

ყოვლად სამღვდელო, ბათუმის საზოგადოებამაც დიდის თავაზით და პატივისცემით მიიღო.

მეორე დღეს ეპისკოპოსმა სწირა ძველს ეკლესიაში, ოთხ მაისს აკურთხა ახალი ეკლესია.

ეკლესიაში ყოვლად სამღვდელოს მიღება იმავე ცერემონიით და წესით მოხდა, როგორც ტფილისში.

კურთხევისათვის ეკლესია მდიდრულად იყო მორთული და ელექტრონის სანთლით განათებული.

კურთხევის შემდეგ, ვიდრე წირვა დაიწყებოდა, ყოვლად სამღვდელო კარში გამოვიდა და სიტყვა წარმოსთქვა ფრანგულად. შემდეგ სიტყვა წარმოსთქვა დონ-იოანე ანტონიშვილმა.

წირვას დაესწრო დიდ-ძალი ხალხი, წესიერება დაცული იყო სამაგალითოდ. დიდ-ძალი ხალხი იყო მოსული ბაქო-დან, განჯიდან, ტფილისიდან, გორიდან, ქუთაისიდან და სხ. აქვე იყვნენ რამდენიმე სამღვდელოდ მომზადებულნი, რომელნიც ყოვლად სამღვდელომ 6 მაისს აკურთხა. ამ დღეს მრევლსაც მირონი სცხო.

პირველ დღეს, წირვამ კარგა ხანს გასტანა. სხვათა შორის, წირვაზედ გახლდათ ჩვენი მოხუცი მოძღვარი იოანე გვარამაძე (ვინმე მესხი), რომელმაც მშვენიერი სიტყვა წარმოსთქვა.

წირვის გათავების შემდეგ, ყოვლად სამღვდელო და მრავალი ხალხი მიპატიჟებულ იქმნენ სადილად; სადილი გამართული იყო ბათუმის ქალაქის გამგეობის შენობაში. სადილს დიდ-ძალი ხალხი დაესწრო.

ყოვლად სამღვდელომ რამდენიმე სიტყვა წარმოსთქვა ფრანგულად, პოლონურად და გერმანულად. ყველა ტომს თავ-თავის შესაფერის სიტყვით მიჰმართა. ნამეტურ პოლონელებს დაავალა თავიანთ ეკლესიის პატივისცემა და სამშობლოს სიყვარული.

შემდეგ სიტყვები წარმოითქვა სულ უცხო ენაზედ, თუმცა ქართველთ რიცხვი მეტი იყო სხვა ტომის ხალხზედა. სადილზედ ქართულად სიტყვა წარმოსთქვა ბ-ნმა ოცხელმა, ქუთაისის სათავად-აზნაურო სკოლის ინსპექტორმა. ორატორმა მშვენიერად დაასურათა ქართველი ერის აწინდელი მდგო-

მარეობა და ბოლოს დიდის მადლობით მოიხსენა სტეფანე ზუბალაშვილი, რომელიც თავის სამშობლო ერის სასარგებლოდ არას იშურებსო. სადილი 5 საათზე გათავდა.

ბათუმიდამ ყოვლად სამღვდელო ქუთაისს აპირებს წასვლას. ქუთაისში დარჩება რამდენსამე დღეს და მერე იქიდან ახალციხეს გაემგზავრება. ეკლესიის კურთხევის დროს, ეკლესიის გალავანში ისყიდებოდა ამ ეკლესიის აღწერა ქართულად დაბეჭდილი და მეორე პატარა ბროშურად ამ სათაურით: „კათოლიკეთა ეპისკოპოსის პობრძანება საქართველოში.“ რამდენიმე ასი ცალი იმ წიგნებისა უფასოდ იქმნა დარიგებული.

შემდეგი

ქუთაისში ყოფნის დროს, ადგილობრივ მცხოვრებთ, ქართველთ კათოლიკებმა დიდი პატივისცემა მიაგეს ყოვლად სამღვდელოს. ქუთაისის და მის საზოგადოების გაცნობით ედუარდ როპპი დიდის აღტაცებით აღივსო. იქ მან ჰპოვა სრული მშვიდობა, ქართველური მამულისშვილური საღამი და პურ-მარილი. აღტაცებული დაბრუნდა და თან წაიღო უსამზღვრო თავაზი ქართველის ერის პურ-მარილისა. ქუთაისიდან გორს გაიხლათ და აქაც დიდის პატივისცემით დახვდა თვისი მრევლი. ყველგან სრულს პატივისცემას აგებდენ, გორში პურ-მარილი დიდათ ესიამოვნა, მიწვეულ იქმნა ქართველთ წარჩინებულ გვარიშვილებთანაც, გორის კათოლიკეთ პატარმა გაბრიელ ასლანიშვილმაც დიდი შრომა მიაგო, გორიდან ყოვლად სამღვდელო სამცხე-საათაბაგოს გაემგზავრა, მიმოვლო კათოლიკეთა ყველა სოფლები, ნახა მათი ეკლესიები, გაიცნა ყველაფერი შეძლების და გვარად და ყველას შესაფერი განკარგულებაც აუწყა. ნამეტურ ცვლილება მოახდინა ახალციხის ქართველ კათოლიკეთა სასულიერო გამგეობაში. ყველგან ქართველ კათოლიკებმა თხოვნა მიართვეს და თან სთხოვეს რომ ჩვენ ქართველ გვარის კათოლიკენი ლათინის ტიბიკონზედ მიგვიღეთო, ყველას ნატვრა ეს არისო. ედუარდ როპპიც დაჰპირდა. კათოლიკობას დიდი ნატვრა აქვს ლათინის ტიბიკონზედ გადასვლის. ყოვლად სამღვდელო მოგზაუ

რობის შემდეგ კვალად თფილისში დაბრუნდა და რამდენსამე დღეს დაშთა, ამ დროსაც მან ისადგურა ზუბალაშვილების ოჯახში. შემდგომ ამის დიდათ პატივცემული გაემგზავრა თავის სამწყსოსკენ.

წმიდა ალთიზის ეკლესია, მანგლის აღშენებულ არს 1860 წ. ბაქოს ეკლესია, კერძო სახლში სწარმოებს.

სომხის გვარის კათოლიკეთ ეკლესიები:

იოანე ნათლის მცემლის ეკლესია, აღშენებულ არს 1862 წ. ბორჩალოს მაზრა, სოფ. შახნაზარს აქ მრავად არიან გადაგვარებულ ქართველ კათოლიკენიც.

მღვთისმშობლის ეკლესია, აღშენებულ არს 1865 წ. ბორჩალოს მაზრა. დიდი ყარაქლისი. სომხის გვარის კათოლიკეთათვის, აქაც მრავლად არს ქართველთ გადაგვარებულთ რიცხვი.

მღვთისმშობლის ეკლესია აღშენებულ არს 1865 წ. პატარა ყარაქლისი, ბორჩალოს მაზრა, სომხის გვარის კათოლიკეთათვის, ძველადვე იყვნენ ქართველთ გადაგვარებულნიც.

მაცხოვრის ეკლესია, აღშენებულ არს 1852 წ. ბორჩალოს მაზრა, სოფ. სარჩაპეტს, სომხის გვარის კათოლიკეთათვის ქართველთ რიცხვი არსად ჩანს.

მაცხოვრის ეკლესია, აღშენებულ არს 1869 წ. ბორჩალოს მაზრა, სოფ. შიშტაბა, სომხის გვარის კათოლიკეთათვის. ერევნის გუბერნიაში ქართველნიც არიან.

ერევნის გუბერნიაში შემდეგ ადგილებს არის კათოლიკეთ ეკლესიები:

მღვთის მშობლის ეკლესია, აღშენებულ არს 1855 წ. ალექსანდრეპოლს სრულიად სომხის გვარის, სომეხთ კათოლიკენი ეკუთვნიან სომხის გვარს.

წმინდა გრიგორის ეკლესია, აღშენებულ არს 1843 წ. სოფ. ტაბატულაკს.

მღვთისმშობლის ეკლესია, აღშენებულ არს 1859 წ. ყარაქლის.

ივანე ნათლისმცემლის ეკლესია, აღშენებულ არს 1845 წ. სოფ. ვაეტრელოს.

მღვთისმშობლის მიძინების ტაძარი, აღშენებულ არს 1865 წ. სოფ. კაზანიჩს.

მღვთისმშობლის ეკლესია, აღშენებულ არს 1857 წ. სოფ. მუსლუხს.

წმ. სტეფანეს ტაძარი, აღშენებულ არს 1866 წ. სოფ. გირხს.

მაცხოვრის ტაძარი, აღშენებულ არს 1860 წ. სოფ. შიშ-ტაპას.

მაცხოვრის ტაძარი, აღშენებულ არს 1873 წ. სოფ. წი თელს. ამ სოფლის სახელი ქართულია და ვინ იცის აქ ოდესმე ქართველ კათოლიკენი იყვნენ და მათგან დაერქვა წითელი.

მაცხოვრის ტაძარი, აღშენებულ არს სოფ. დარაკოკს.

კათოლიკის სამლოცველო, სოფელ კარბულახს. ერევნის გუბერნია, დალისტანს.

წმ. სტანისლავის ტაძარი, აღშენებულ არს 1843 წ. თემირხანშურას, ლათინის წესზედ.

მღვთისმშობლის მიძინების ეკლესია, აღშენებულ არს 1845 წ. სოფელ სიამუტს, ლათინის წესზედ,

ბაქოში არის სამლოცველო, ლათინის წესზედ.

ფერისცვალების ეკლესია, აღშენებულ არს 1846 წ. ლათინის წესზედ, სტავროპოლს

ამაღლების ეკლესია, აღშენებულ არს 1868 წ. ქ. კავკას.

გროზნის ეკლესია, 1863 წ. არის აღშენებული ლათინის წესზედ.

ფერისცვალების ეკლესია აღშენებულ არს 1873 წ. პეტროგორსკს, ლათინის წესზედ.

ეკატერინენდარის ეკკლესია, ლათინის წესზედ, აღშენებულ არს 1893 წ.

მიქელგაბრიელის ეკკლესია, აღშენებულ არს 1870 წ. ლათინის წესზედ, მაიკოპის განყოფილების, სოფელ სემენოვკას.

წმ. შობის სამრევლო ეკკლესია, აღშენებულ არს ლათინის წესზედ 1883 წელს.

ბოდუშს ვიხდი მასზედ, რომ შეიძლება კერძოთ საქართველოში და საზოგადოთ მთელს კავკასიაში, ბევრს ალაგას არის ისეთი ძველი ეკკლესია, რომელიც მე არ მინახავს, არც ამიწერია. ამას ფიქრი არ უნდა, ასეთი ეკკლესიები შეიძლება იქმნეს დაშთენილი ოსმალეთის საქართველოში, სადაც მგზავრობა ერთობ ძნელია. გარდა ამისა, ამ კუთხის ძველი ნაშთების შესახებ ცალკე რამე დაბეჭდილი აღწერაც არაფერი არსებობს. იმედია, რომ ეს ნაკლი მომავალში შევსებული იქმნება სხვათაგან.

ნაწერები ქართველ-კათოლიკეთ შესახებ:

კათოლიკეთ ეკლესია საქართველოში.

დაბა, სოფელი და ქალაქი ქართველ კათოლიკეთა.

კათოლიკეთა მოღვაწენი საქართველოში. 1625—1860

წარჩინებულნი გვარის-შვილნი და მოქალაქენი.

ფუბალაშვილების გვარის ისტორია.

ისტორიული და ეთნოგრაფიული წერილი ქარ. კათოლიკეთ შესახებ.

არქაშანდრატი ზავლე შაჰველიანი.

ზატრა ნაკოლა.

აბატი პეტრე ხარისჭირაშვილი.

უმთავრესი მიზეზები რომის უურადლებისა.

საქართველოს შესახებ ევროპის მოგზაურნი და მოძღვარნი.

ბათუმის ეკლესიის აღწერა.

ქართველ-კათოლიკეთა ეპისკოპოსნი.

ისტორია ქართველ-კათოლიკეთა XI—XIX საუკუნემდე.

ქართველ-კათოლიკეთ მოძღვარი ივანე გვარამაძე.

ხერსამის გვარას ისტორია და ქართველ კათოლიკენი.

ქართველთ კათოლიკეთ შესახებ.

ქართველთ კათოლიკენი.

